

D 952
K 245

ЧЕРВОННИЙ ШЛЯХ

МІСЯЧНИК

4—5

ХАРКІВ

1923

elilib.nplu.org

0528
ч. 45

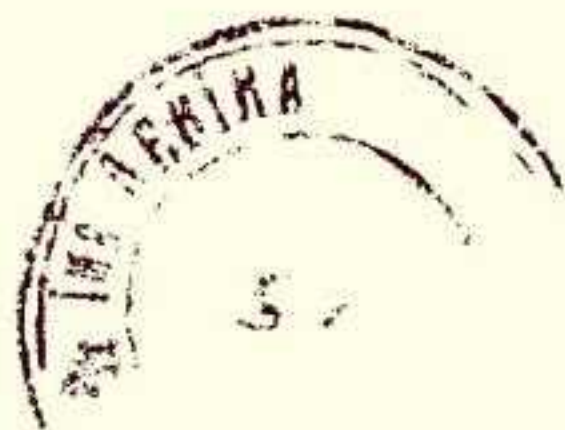
ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНИЙ
І ЛІТЕРАТУРНО-НАУКОВИЙ
МІСЯЧНИК

РЕДАКТОР Г. Ф. ГРИГЬКО

№ 4—5

СЕРПЕНЬ

elilib.nplu.org

ГР. КОЛЯДА.

ДЕМОНСТРАЦІЯ.

Дурнеє сонце нагорі.

А унизу:

бетон,

залізо,

брук.

...В столиці робітничій
розлягся гук:

— На площу!

— на майдан!

...майда-а-ан!

Ріки чорні—робітники
припали пилом металевим.

Плив човен попереду—
китайковий Стяг.

Ріки чорні—робітники
стискали серце масове...

Із міху Велетня—Титанів
стреміла буря в серце...

Роздувався жар!

Огонь спадав на них...

В очах блакить...

Немов присипаний росою, трояндовий бутон,
вид робітника блищав пилом вогневистим!..

Пожежно

горючою нафтою,

гукав «мільйон»:

— О, ми покажем їм—
західній сволочі в циліндрах!
О, ми докажем їм,
що влада наша сильна та могутня,
що влада наша—
бетон,
залізо,
метал!..

Майдан...

Вже повні береги наляті чавуном бурхливим...

—Робітники.

Червоне військо кроком безупинним,
мов танка, врізалось
і
стало.

Барабан ударив дробом полохливим!

Барабан ударив дробом полохливим:

Смерть!

Смерть катам!

Натовп робочий
став на майдані.

Прапори гаркнули крик:

«Не останній!»

Червоні!

Червоні!

Червоні!

Коні метушились, бігли...

Червоні!

І. Ю. КУЛИК.

ФРАГМЕНТИ З ПОЕМИ «КРИМ».

Перекоп.

Роскішний, басчний Криму!
В кожному кипарисі — кров і біль.
Цокотом зсохлих кісток, а не римами,
Пісню складати тобі.
Їх падало тисячі, тисячі
За волю майбутніх мільйонів:
Де ж той сницар, що з мarmору висіче
Стільки надгробних колон?
Не пишіть, не пишіть епітафій,
Не гукайте гучної слави:
Де ж той поет, що потрапив би
Висловить цю славу словами?
Не вдягайте жалібних риз,
Не плачте над рваними ранами:
Де вони, ці океани,
Що вмістили б стільки сліз?
Тільки знаю: знов над окопами
Забуває буяний цвіт,
Та в аналах СРР Європи —
Житимеш, житимеш, Перекопе,
Мавзолей невмиручих мерців.

Севастопіль.

Панорама. Малахів курган.
І верхів'я братської могили.
Скільки їх, робітників і селян
Головами тут наложили!..
Одинадцять місяців бій...
Скільки серць нанизали багнети!
І панночка в сукні голубій
Висліпилась лорнетом.
І пече. Невблаганно. Наскрізь:
Жили й померли рабами...
— З якою б насолодою перегриз
Ваше горло, панночко, зубами!
Ні, не можу. Не знаю слів.
Панорама... Трагедія? Фарс?
— Пом'яніть усопших рабів
І божих і царських...

Крим, червень 1923 р.

Л. ПІОНТЕК.

Т О Б І.

Як перший дзвін після гупої півночі
сповіщає про народження нового Дня,
так наша Революція
несе душі людини
барвисто-радісну звістку
про майбутній Соціалізм.

С О Н Ц Е.

I

Кричав
голосний
сум,
наче вогняне море;
в тумані
страждала
схвильована далечінь;
з божевільним зойком
у соняшному погляді
чорна журба
кадила

стони.

А день

був

безхмарний,
яскравий,
але грізний,
і з димарів
хворим бредом
вилітав

дим.

Дзвони

кидали

вогні Повстань,
і кожду їх іскру
ковтала
ніч.

II

Залилися кров'ю білі далі,
радісно сміявся дощ веселих
куль,
танцювало все в кривавій
музиці Повстання.
Благословляємо
ми
велике Сьогодні,
що влило
в наші душі
революційну
міць.

III

Вулиці
гули
недавніми
згуками
краси
Безумства;
дзвони
орали
повітря
акордами перемоги.—
Ми перемогли,—
Ми!
Зійшло Червоне Сонце.

ОЛЕКСА СЛІСАРЕНКО.

«УОТ УІТМЕН»

Я чоловік
Такий звичайний, що аж смішно—
Ріка кришталева у смердючих берегах.
Віки
Шелестять наді мною крилами.
Тремтіння і жах
Перетоплюю на сміливість у своїх гамарнях,
Слухаю шуми вітру, машин
і дихання коханої жінщини;
Бачу хмари, землю, димарі,
звірів і людей;
Мацаю речі, нюхаю запахи.
Я такий звичайний, що аж смішно—
І день мій розцвітає, як лотос.

П. ФИЛИПОВИЧ.

МОНОМАХ.

Дивився з вежі
На темний бір,—
Там слід ведмежий
І вовчий зір,

Там бродять тури
Удалені,
А дуб похмурий
Ковтає дні.

Дививсь і зброю
Стиска хутчій,
Соколів двоє
Враз на плечі!

Бичача шия,
Мов камінь — крик!
Не Візантія—
До степу звук.

Залізна шкіра,
Серце тверде,
На роги звіра
Не попаде!

О, Мономаше,
Ти не навчай,
Що щастя наше—
Покора й рай.

Зійдуть на попіл
Бліді ченці,
А спис і сокіл,
В твоїй руці!

Гремить відвага
На всі віки,—
Той крик варяга,
Той стиск руки!

ОЛЕНА ЖУРЛИВА.

*

Металом горно диха знов,
з вогнем ковтає власний гнів.
Все ллється й ллється з пащі кров,
і грає спів, чугунний спів.

Біжать, хвилюються станки—
(невже станки згубили путь?):—
Хазяїн тут. З його руки
нитки до серця в такт ідуть.

Лунає спів скарбниць-машин:
«Ми—вічний рух, ми,—ритм юрби,
Господар в нас один, один—
Творець відваги й боротьби».

Металом горно диха знов,
колеса в ритм і ремні в біг...
Ніхто цю владу не зборов,
ніхто не переміг!

ЛАДЯ МОГИЛЯНСЬКА.

КУПАЛЬСЬКІ ТРАВИ.

Я не забуду, як ви співали,
Зелені трави в Купайлин день!
Було повітря у день Купайли
Все золотее від їх пісень...

Що ви робили цієї ночі?
Куди дивились, що ви—такі?
Яке це диво відбили очі,
Такі прекрасні, такі палкі?..

А за рікою вже нас стрічало
Привітом місто у злоті бань...
Повстаньте, люди, у день Купайли!
Прокинься, місто, в піснях повстань!

E. VERHAEREN. *Les villes tentaculaires.*

ПОВСТАННЯ.

Вулиця в шаленому вирі ніг,
Тіл, плеч і голів,
Корчійно хапає за леза
Бажань, надій, млости й безуму,
Ридань і злости розпалених криць.
Вулиця кров'ю наллялася вщерть,
Спалахує злотом сліпучих зірниць.

Вся смерть

Встала в лякливих дзвонах дзвіниць,
Вся смерть, як сні, горілиць
Встала з вогнями, мечами,
З головами на вістрях рушниць,
Наче зі збитими без жалю квітками.

Кашель важких гармат,
Глушне гикання чорної рати
Лічать єдине гавкотіння годин.
Цифербляти на кривих перехрестях,
Наче очі заплющені віями,
Вибиті градом каміння:
Нема ні часу, ні хвиль
Для сердець божевільних і сміливих,
Для натовпу, що скинув свій хрест.

Сказ плигає, мов коні по преріях,
По купах каміння дикого.
Сказ розчинив усі двері з шаленими криками,
З бунтарською кров'ю в кожній артерії,
Блідий і запиханий
І такий страшний,
Що його момент натхнення
Вартий століть тяготіння,
Як варте доіння вагітне вимія.

Все, що було в мріях колись,
Все, що сміливі голови
У майбутніх часах встановили,
Все, чим душі були озброєні,
Про що благали очі дідів,
Все, що розум людський загоїв,
Все, що мовчазно відкрив,—
Ці натовпи мільйонами рук своїх синів
Стопили в ненависть з силою.

Це святкують свято криваве,
Тут острах і радісний стогін змішався у лавах.
Люди проходять червоні і п'яні,
Люди проходять по мертвих тілах;
Салдати у касках блискучих, мов бані,
Забули, хто винен, хто правий;—скрізь жах.
Салдати втомились: спітнілі і мляві.
Народ химерний, жорстокий, завзятий
По купах трупів могутнім кроком
Невпинно рветься до нових перемог.

Убивать, щоб творить, відновлять!
Нестримно, шалено хапать за мету
В момент божевілля і сказу.
Убивать, або жертвою впасти,
Щоб відкрити дорогу новому життю!—

Ось палають будівлі й мости,
Криваві фасади на чорнім, небеснім тлі.
У водах каналів палають відбитки пожеж,
Уходячи вглиб до дна,—без меж.
Химерні дзвіниці в сліпучих іскрах
Величезними тінями городять місто.
Вогонь відкриває підійняті до неба руки веж,
Весело кидає в морок золоті головешки.
І криваві жарини стрибками могутніми
Скажено летять в невідоме майбутнє.
— Чує-ш? Постріли!...

Смерть машинально й точно
Сухою стрільбою важких рушниць
Валить людей горілиць.
Трупами мури засипати хоче;
Люди рядами падають, наче снопи.
Морочне мовчання перерв робить важкими бої.
Трупи розірвані кулями, наче в поразках,
Оголені постаті показують скривавлені м'язи,
І танцююче полум'я пожеж лихих
Кидає маски кривавого сміху на всіх.

І чорні важкі джмілі в повітрі викликають горе:
Хрипкі й жорстокі звуки шалених мес
Лунають в одчайних криках до самих небес,
Які тремтять, як море.
Дзвони гудуть, кричать і б'ють на чвалу і страх,
Як люто б'ються серця в боях.
І як голос лякливий рветься раптом,
Дзвін, що скажено вив, наче вовк,
У своїй палаючій башті
Заговк.

Ось публичні старі палаци й зачинені входи,
Колись там сиділи вампіри й душили народ.
І натовпи, наче хвилі бурхливого моря, руками, ногами
Ламають, зривають залізні брами.
З дзвоном злітають замки й забори,
Із скринь вилітають добра цілі гори,
Де хоронились закони й відозви;
І смолоскипи загрозливі
Іх в чорне минуле вогнями погнали;
В той час, як грабують комори, підвали,
З морочних балконів скидають людські тіла
І тільки помітно, як майне у повітрі задубіла рука.

По церквах панує великий жах:
Шибки оздоблених вікон, наче пір'я розсипав птах,
Лежать розбиті на землі.
Христос розіп'ятий в пітьмі
Вже зірваний з хреста
І на останньому гвіздку
Його підтримує пригводжена рука.
Чаші, де було миро,
Знищено кулаками й хулами повставшого звіря.
Хтось позмітав Святе з вівтарів
І стежку з нього до самого входу провів,
— Ось чистий сніг—хтось кинув причастя
Під ноги сказу й шаленого щастя.

Золото вбивств і негод
Сліпучо блищить під зоряним поглядом.
Місто горить
І палає межіпланетним світлом;
Місто на вечірньому тлі
Рветься вогняним вінком в далечінь;
Вся ніч і весь шал
Зворушили життя підвалів
Так сильно, що навіть земля задріжала.

— Убивать, щоб творить, відновлять
Або впасти і вмерти!
Відкрий, або чоло розб'є об двері!
А потім, хоча б і для других—весна і зелені грона.
І вічно кріз біг хвилин нас буде тягнути
Кудись в далечінь, зриваючи пута,
Ця сила велика, червона.

Перекл. Г. Шкурупій.

О. СОКОЛОВСЬКИЙ.

ПОЕМА ОДНОГО ЖИТТЯ *).

П О С В Я Т А.

В бурях війни, в громовицях повстань,
В темряві мук,
В безумі страт
Ти перейшов віковичну грань—
Ти захитав світову тюрму,
Пролетаріят!..

Хай ще кріпкий заворожений мур—
Він затремтить,
Він упаде—
В громі руйнуючих бурь
Темряву вже освітив
Твій нездоланий день...

Вітаю його благовісні крила—
Вітаю твій порив,
Хоч... порвали вітри моє вільне вітрило,
І розбивсь корабель мій у грізному морі.

В С Т У П.

Вітаю вас, волошки сині,
В зеленім житі
Серед нив...
Я знову ваш... Навіки ваш однині,
Хоч кров'ю полита
Ота земля, що ви зросли на ній...
Я був у тих—
Що тут були убиті.
Але того, хто вбив їх, не клянущ—
Бо він
Оці лани засіяв житом
І щиросердно привітав весну...

*) Редакція містить цю поему, як характерне з'явище перелому в настроях де-яких кол української інтелігенції.

Поглянь, поглянь праворуч і ліворуч—
Зелені хвилі—в обрій голубий...
А чи давно в оцих ясных просторах
Кипів жорстокий бій?..
Колись он—там, де острів волошковий—
Червоний прапор захитавсь і впав...
Лише на мить—бо міцно й гордо знову
Його повстанець-велетень підняв...
Гармати радісно вітали рідний прапор,
І він послав їм огнений привіт
І знов полинув урочисто й радо
Над морем темно-сірих свит...
Нестримно йшли вони—всеможні хвилі моря
Вперед, усе вперед—на ворогів...
Змарнілі, в бруді... Але хто поборе
Колишнього раба непереможний гнів?...
Од лану панського, од страховищ заводів
Вони злились, немов річки живі
І степом цим пройшли, неначе повідь,
Вперед, вперед—за обрії нові!..
А ти zostавсь... Упав на лан безсило...
В смертельній тузі впав—лилася кров із ран,
Земля од бою довго стугоніла,
Стогнав зловісно вкритий трупом лан...
Чи ти згадав тоді—в останню мить, мій брате,
Світанок нашої жорстокої весни,
Коли з тобою в темну ніч царату
Ми поклялись іти на муки й страту,
Щоб стали вільними оці лани?..
Не скажеш...
Безум терору страшного
Тебе вжахнув, і у ворожий стан
Ти одійшов... Шукав чогось нового—
Невинного, безгрішного, святого...
А що знайшов?... Який покрив туман
Твою свідомість?... Як ти зміг іти
У чорних лавах зрадників, катів?...
А зміг... І вмер дочасно і безславно...
І кров'ю лани ці напоїв...
І там, де зранений на смертний лан упав ти,
Тепер жита і квіти польові...
Поглянь, поглянь праворуч і ліворуч
Зелені хвилі—в обрій голубий...
А чи давно в оцих ясных просторах
Кипів жорстокий бій?...
Зелене море тихо плеще в обрій,
Удалені біліють хмар вітрила...
Волошки в житі—наче сині зорі,

У світлій творчості земля спочила...
І легко так душі...
І знов я ваш, квітки, жита, лани.—
Хоч кров'ю чистою братів моїх полита
Ота земля, що ви зросли на ній.

На сході—в копальнях Сибіру
За мурами вічних снігів—
Всеможне бажання і віру
В неволі ми берегли...
А захід здрігався од грому
В пожежах кривавих палав...
Руїну країнам, народам
Війна смертодайна несла...
А в чорних майстернях заводів—
В сталевому гимні машин—
Лунало—«Повстаньте, народи—
Пролетарії всіх країн»!..
...Страшним і відрадним змаганням
Була наша грізна борня:
Ми вірили в свято повстання
В світанок сліпучого дня.
Ми вірили: владно і грізно
Ударять неznані громи—
І всі, хто закутий в залізо,
Із темної вийдуть тюрми.

...В ті дні
Страшні,
Коли земля стогнала
Від гуркоту гармат,
Від зойків і плачів,
Тоді,
Коли душив
І слав на смерть царат,—
В той грізний час
Недовго ти побув між нас:
Тебе судили і заслали...
Як метеор,
Ти промайнув,
Як блискавка, прорізав.
Глибоку темряву тривожних буднів...
І в розпачі і горі,
Коли дізналися, що ти в брудній тюрмі.
Що на ногах твоїх ланцюг залізний,—
Питали ми:
Чи знов ти з нами будеш?..
Але не час
Було тоді безсило сумувати—

Зачерствіла душа в страшній борні...
Немало, знав я, з нас
Про тебе починали забувати
В ті грізні дні...
Лише одна—
Глибокі темні очі—
Забути не могла...
В надлюдському змаганні
Сувора, самотна
Свій хрест важкий несла—
Глибокий темний распач—
Тягар свого кохання...

Така далека і рідна—
Мрійна весняна березка...
То тиха, як рання молитва,
То гостра, як лезо...
...Встала. Сказала: «Прощайте—
Ранком—знову до Вас»...
Було весняно в кімнаті
Аж поки вечір не згас...

І тої ж самої ночі—
Ти спав так спокійно і кріпко—
Почулися кроки ворожі,
Залізна скрипнула хвіртка...
Шпиг прослизнув по сходах
І владно гримнув у двері
Різнув повітря льокайський голос
Жандарського офіцера:
«Одченіть! Негайно! Іменем закону!»
...Згромоздились чорні у тьмі коридору—
Сталеві очі дивились суворо...

Наган! Наган— майнуло блисківично,
І стисли пальці смертодайну сталь...
— Ех, високо прокляті вікна!..
— Ех, мало куль... замало куль, на жаль...

Зазнали, зазнали хорти царату
В ту грізну зловіщу ніч,
Що однині—за рану—рана,
Бо гнів наш гострий мов ніж...

...Несподівано, боляче гостро
Просто в серце вдарила звістка—
Його полонили вчора
У ворожому злому місті...

...О, серце, серце дівоче—
Не час безсило ридать—
Подолай безнадійний роспач,
Загартуйся в гарті страждань...
Без снів до ночі спав ти, як убитий.
Проснувся—місяць дивиться в вікно...
І спогадав чомусь, як там—на волі вітер
П'янив, як молоде вино...
Змагався цілу ніч—боров нудьгу й тривогу,
Нестерпно в серце бив злий брязкіт ланцюгів...
І важко так ступали скуті ноги,
Колись такі веселі й молоді...
Ходив, змагавсь до самого світанку,
Мов хижий звір об стіни бивсь німі...
І в вихорі думок лише рожевим ранком
Заплутавсь і знеміг...

Високі зловіщі мури.
Тюрма—як чорна мара.
Сторожа зла й похмура—
Жорстока, як сам царат.
Од стінки до стінки—сім кроків.
Під стелею темне вікно...
Заснути б... на цілі роки
Важким непробудним сном...
Настирливо грають куранти
На гранях нестерпних годин.
Тривожно б'ється об ґрати
Голуб, сивий як дим...
А поле таке зелене,
А троянди такі пахучі,
А поцілунки такі солодкі,
А весна—золотосиній сон.
Наречена жде нареченого,
Марніє, ллє сльози пекучі...
А стіни в'язниці—холодні.
Грають куранти на похорон...
Змовкли... А голуб тривожно, зловісно
Крилами б'ється об ґрати.
Клаптик весняного неба глибокий і чистий,—
Годі змагатись...

В жандарських правлінні другого ранку
Полковник—старий Іуда—
Благає пожаліти себе і... зрадить,
А за це обіцяє роскути...

—Гаде брудний!.. вже висіло на ниточці
Гидке животіння твоє:
Жаль, що невлучно—у запалі—кинута
В голову Юди важке прес-пап'є...

Весело йти під конвоем
Знову—надовго—в тюрму...
Кинути виклик до бою—
Погляд в міщанську юрму:
«Ви, плазуни ненажерні,
Злота брудного раби!—
Я тільки іскра пожежі—
Вісник повстань світових»...

Конвой спинився коло брами.
Ти знов серед суворих стін...
О, скільки тут борців вмирало
За щастя нових поколінь!..
А ти—щасливий—вірив—прийде
Визволення, воно вже йде—
І ти розкутий вільно вийдеш
На свято волі молоде...

Тюрма-примара спить трівожно.
Розмірні кроки вартових...
А там далеко—паровози
Зовуть в простори степові...
І чутно в їх залізнім зові
Пророкування нових днів,
Коли падуть важкі закони
Під молотом робітників;
Коли у пориві всеможнім
Раби збудують світ новий...
Тюрма-примара спить трівожно,
Розмірні кроки вартових...

Од світання до смеркання—
До вечірньої зорі
Чутно брязкання кайданів
На тюремному дворі.
Темна тінь суворих мурів.
Двір зловіщий, мов труна.
З брами чорної похмуро
Хвиля в'язнів вирина..
Сірі постаті похилі—
Наче скутий кожний рух,
Наче йти їм вже несила...
На ногах—важкий ланцюг.

Хоровиті і землисті
Темні плями їх облич.
То уривна, то тяглиста,
Мов луна зітханнів, річ...
— Знов немає сонця... Хмарно...
— Ще раз... скоро вже кінець...
— І тоді я зник безкарно,
— Я—веселий мандрівнець!..
— Тяжко... Важко дихать грудям—
Мабуть це останній день...
— Там веселі завше люде—
Спіє жито золоте...
— Руки й ноги не закуті,
Нари—чисті і нові...
Хліба там дають два фунти...
Вартові - городові...
— І тоді я зник безкарно—
Грошей повний гаманець—
В чамайдані—цілі скарби:
Мілійонщик був купець...
Ех, гуляй, моя Анюта!—
За грошима не жалкуй—
Годі вже над шитвом гнутись:
Знайдеш долю не таку!..
Мов примара—ходить кара—
Ніч за нічю, день за днем...
Не спішиться, не шукає,
А нікого не мине...
— Син—Омелько плакав-плакав:
Татка з дому не пускав...
Жінка хвора—вийшов з хати—
Ніч беззоряна-глуха...
— Я сказав—«немає бога».
Піп питає: «як се так?
Ось посидиш у острозі—
Не хулитимеш Христа»...
— У директора в палаці
Повно всякого добра—
На заводі—діти плачуть,
Люд із голоду вміра...
... Миша в камері втопилась
У параші, у багні...
А була швидка—уміла
Лазить в пазуху мені...
— Тихше, тихше: глянь, як грізно
Вартовий зирнув на нас—
Браму знов замкне залізну
Скаже—«вже до льоху час»...

Мов примара, ходить кара
Ніч за ніччю, день за днем...
Не спішиться, не шукає,
А нікого не мине...

Змовкли в'язні... Йдуть під муром,
Кожний тягне свій ланцюг...
Вартові вартують хмуро—
Помічають кожний рух...
Брязкіт злий важких кайданів
Б'є в знесилені серця...
Од світання до смеркання.
Вже назавше. До кінця...

Ти чув отой брязкіт не завше:
Ти якось до нього привик,
Безодні страждання познавши
Зи довгий, за страдницький рік.
Та бачив, як гасли поволі
Широкі бадьорі серця,
Ти стежив, як холод неволі
Робив із людини мерця...
А смерти жорстокої жнива?
А страти криваві вночі?..
Невже пережити можливо
Те, що ти пережив?..
Щасливий!—ти міг одвернутись,
Як поруч товариш конав...
Ти міг—на хвилину—не чути
Прокльонів, благаннів, стогнань...
Душа твоя ніжна і мрійна
Не винесла б мук тих страшних.
Ти досі б став божевільним,
Як би одвернутись не міг...

А там—за мурами косила
Живі жита страшна війна,
І тихо плакала в безсиллі
Вдовиця молода—весна...
Руїни міст, колись рухливих,
Мов кладовища ті страшні,
Війна криваво окропила
І кинула... до нових жнив...
Ой, зійде божевільне збіжжя
На тій скривавленій ріллі—
Брат—брата, батька син заріже
За свято правди на землі...

В окопах, знесилені, в бруді
Сини світлосяйних країн...
Кому з них судилось вернутись—
Не згинуті в бурях боїв?..
Що-дня—серед них божевільні
Каліцтва і муки що-дня;
Війна—божевільний лицар—
На їх напустила коня...
І кінь той—велетень чорний—
Скаженим ударом копит
Руйнує мури і гори—
Означує лицарів слід...
І там, де скакне той лицар,
На чорнім зловіснім коні—
Кривавий лютує вихор
І хмари в пекельнім огні.

(Божевільні в окопах).

- Перший:* Знаєте, царь збожеволів—
Завтра не буде війни.
Скоро на панському полі
Наші брати і сини
Жито посіють на волі...
Другий: Христос, Христос
Прийшов на землю знов
І каже: «що се?»...
І каже: «Не убий..
Я заповідав вам любов,
А ви...
Стривайте ж!—Всі, хто вас послав
На цю війну,—
Будуть негайно розстріляні!..
Я сам почну,
Хоч і ніколи не стріляв...
Прийдіть до мене
Усі нужденні
І знесилені»...
Офіцер: — Смирно! Що се за галас?
Цитьте! Росходьтесь! Негайно!

В божевільнім місті—божевільне військо.
Бенкетує безум у кривавих шатах...
А за містом стогне поле-бойовисько,
Зранені смертельно не хотять вмірати.

У ворожому злому місті
В божевіллі війни і страждань

Невміруща жевріє іскра—
Передтеча всесвітніх повстань...
Ой, задзвонять дзвони на свято
Нечуваної досі борні,
І ревнуть по-новому гармати,
Пророкуючи радісний бій...
Знаю—ждеш ти величнього свята,
Урочистих визволення днів,
Щоб ізнов кохання расп'яте
Встало з мертвих у серці твоїм...
І томління тривожне незмірно,
І важкий чекання тягар—
Ти тяжко, смертельно втомилась
Од надлюдських темних змагань...
Але кожного ранку, сувора,
Затаївши незмірну печаль,
Ти ідеш на роботу бадьора,
І твій погляд гострий, мов сталь.
На заводі, де темні обличчя,
Де зігнувсь пролетар у ярмі,
Ти таємно і з вірою кличеш
До останньої встати борні.
І у поглядах—тихих раніше—
Наче відблиск майбутніх пожеж
Помічаєш ти щось таємниче—
Хоч твоє—але вічно чуже...
Розгоряється в полум'я іскра
Од вітрів таємничих нарад...
І в тривозі залізне місто.
Жде червоних примар-барикад.

В тюрмі, на третьому поверсі,
В самотній башті ти—один.
Колись сюди з веселим, серцем
Прийшов ти світлий, молодий...
Минули дні... Одноманітно,
Нестерпно довго линув час,
І пережив ти непомітно
Весну життя... Твій запал згас,
Гарячий погляд став суворим,
Високий стан немов зігнувсь...
Важку печать поклато горе
На ніжні риси свіжих уст...
Але незломна, як раніше,
Глибока віра. Як колись—
Ти ждеш—неволі тьму проріже
Огонь визвольних блискавиць,
Гроза зруйнує грізні мури,

Тюрма-примара упаде...
І після грому, після бурі
Настане тихий, світлий день...

Чому як вечір ледве світить,
Як другий входить мов мара,
Ти не питаєш—хто він, звідки,
Чому так в очі зазира?..
Чому від себе ти не гониш
Страшну примару?.. мов у сні
Ти чуєш нечувану мову,
Гориш в пекельному огні...

Другий: Ти знов про неї мріяв, брате?
Вона вже не твоя—залиш:
Жінки живуть, щоб забувати—
Сумління їх—гнучкий комиш.

Колись тобі всміхались очі,
Але тепер... Скажи мені,
Яка з жінок кохати схоче
Мерця у кам'яній труні?..
...Не віриш, думаєш—кохання
Не тільки в безумі обійм?..

Ти: — Мовчи, не муч мене... Бажаю
Спочити від зловіщих снів...
...Згадаймо хутір наш над світлими ставками
У затінку густих лісів...

Дитинство світле... тиху ніжну маму,
Квітки, що я їх хлопчиком носив...

Другий: — Квітки? А ти ж казав недавно,
Що ті квітки на трупах поросли...
А мати?.. Що їй бідній дав ти,
Окрім нестерпних мук і сліз?..
І хто заплатить за безсонні ночі,
За безнадійний сум душі її?..
Чи може ті, щоїти їх вирвать хочеш
Спід темного ярма катів?..
А знаєш ти, що хутір ваш щасливий
Безумний раб запалить уночі,
І мати-страдницю, знесиленую, сиву
На ліжку розіпнуть скривавлені ножі?...
Немає діла до твоїх страждань?...
Без ліку душ прекрасних і невинних
Згорить на жертовнім огні повстань?...
І те життя, що виросте на трупах
Замучених—і грішних, і святих—
Невже ж воно прекрасним раєм буде?...
Невже в той рай безглуздо віриш ти?...

Ти: — Залиш мене, залиш безумний і жорстокий.
Твоїй отруті не мене труїть—
Людина я і проти зла боротись
Без одпочинку буду до труни...

...Глибока ніч... Тривожно б'ють куранти,
Ридає вітер... Б'є в вікно крилом...
В знесиллі, в розпачу на темне ліжко впав ти
І спиш без снів глибоким мертвим сном...

Ранкове небо ледве світить,
Тюрма ще спить тривожним сном,
А вартовий уперто кмітить,
Щоб ти не глянув кріз вікно.
Бо він помітив, щось тривожне,
Щось неможливе:

В ніжній млі
Червоний прапор хтось всеможній
Підняв на гострому шпилі...
І над примарами будинків
Майнув крилом червоний птах—
Послав могутній грізний виклик
І владний заклик—до повстань.
На заклик той залізним риком
Ревнув завод... І в той же мент
В тремтінні пострілів і криків
Нервово гавкнув кулемет...
...Ще мить—розбудить порив грізний
Тюрму, що спить тривожним сном,
А вартовий—безумний—кмітить,
Щоб ти не глянув кріз вікно...

...Ой, була юрма божевільна,
Була від захвату п'яна—
Як з труни стількох поколінь
Урочисто виходили в'язні...
Прапорів червоне вітання
І рушниць привітальний грім
Злились в невимовнім єднанні
У величний визвольний гимн...
І юрма одностайним рухом
У натхненім екстазі, у сні
Підняла на могутні руки
Арештантів сірих, брудних...
А за рогом шпиг рудовусий,
Що нагадував Юду скаріота,
Подивився, зітхнув... усміхнувся
І з призиством сказав: «ідіоти».

За лавами—лави могутні,
За рядом—залізний ряд—
Робітник урочисто святкує
Революції чисте свято...
Червоні прапори—мов птахи,
Немов зовуть вперед—на грізний бій летіти,
На урочисті лави з вікон і високих дахів
Дощем стоцвітним падають весняні квіти.
...Безвусий хлопчик до плеча рушницю тисне,
Бадьоро йде, від захвату сп'янілий,
А поруч в такт революційної пісні
Прямує дід у рабстві посивілий...
І він з рушницею, бо свято—святком.
А будуть ще бої, і кров не раз проллється,
І не тому, хто бачив світ, у рабстві умірати—
Хто хоче волі—нагостріть багнети...
...І йдуть вони бадьоро урочисто—
Одною волею живе могутній колектив,
Ясні обличчя, погляди огнисті...
...У хвилях лав, в єднанні з ними—ти...
Твоя душа—частина й разом ціле.
Ти хвиля серед хвиль в могутнім грізнім морі...
Величню, міцно линуть грізні хвилі,
І рух той, мов стихія—необорний...
...Весняне сонце ллє потоки світла
І на багнетах зоряно горить...
Батьки і матері, діди і діти
Вітають рух визвольних прапорів.
... За лавами—лави могутні...
За рядом—залізний ряд—
Робітник урочисто святкує
Революції чисте свято...
Сяють багнетів леза,
Земля стогучно гуде,
І в душах в такт марсельєзи
Величня пісня росте:
«Хай падуть кордони і мури!
Війна смертодайній війні!
Світ новий народився з бурі,
Лад старий конає в огні...
Він загине від наших ударів
І не встане во віки віків.
Гей, вставай на бій, пролетарій,
На царів, на панів, на богів!..
Подолаєм насильство і смерть ми
У останній рішучій борні—
Хай живе свобода й братерство!
Війна смертодайній війні!»...

...Голубіє од пісні весіннє небо...
Тануть на сонці прозорі хмари...
Сірий камінь будинків насупивсь вороже
І чекає гарматних ударів і крові...

На березі Дніпра самотня є оселя:
В дубовім гаї тихий світлий дім.
По урвищах ліси. За ними луг веселий,
Квітчастий степ під небом голубим...
А з ґанку прозір в далечінь глибоку—
Ген—на Дніпро, на золоті піски...
Габою ніжною покрив весняний спокій
На виднокрузі голубі гайки...
В прозорій тиші дзвоники блакитні—
Кує зозуля в присмерку гаїв...
Як те «куку»—безжурно й непомітно
Колись отут пройшли дитячі дні твої...

Ви тут зустрілись після довгих років
Безплідних поривів, змаганнів і страждань
І буйно розцвіло на берегах Дніпрових
Колись потьмарене, тепер ясне кохання...
Далеко—там в оновленому місті
Робочий мурував підвалини нові,
І світозорий стежив Будівничий,
Щоб новий дім повстав серед руїн...
А ви гуляли по зелених луках
Веселі, чисті, свіжі, молоді—
Неначе сном були колишні муки,
Неволею потьмарених годин...
Увечері, як захід червонився,
Як гасли в долині рожеві кораблі,—
На ганку тихому лиш вам щасливим снівся
Далекий рай майбутньої землі...
А дім старий самотню думав думу,
На синьому Дніпрі вставав легкий туман,
І в ніжнім присмерку у тихім лісошумі
Було спокійно, легко й світло вам...

Ви тут були три дні. А на четвертий ранком
Гукнув бадьоро білий пароплав—
І знов замовк надовго світлий ґанок,
І дім немов схиливсь, немов старішим став..

На високій самотній башті
Нам чужі хвилювання земних перемог.
І п'яніє душа від пахощів
Неземних звабливих квіток.
Кохання світлою хмарою

Закриває шляхи земні,
Поцілунком немов потьмарений
Відгомін земної борні...
...І тобі в чарівнім сплетінні
Таємничих казок і мрій
Поволі стали чужими
Перехрестя земних доріг...
В світлосяйному сні кохання,
У казковій млі голубій
Ледве чув ти сурми повстання
Вже далекі, нерідні тобі...

«Любіться, мрійте, кохайтесь—
Уникайте смерти й борні—
Тільки нам на шляху не ставайте
Перешкод не чиніть!..
Бо назад нема повороту—
Позаду брама тюрми...
На жорстокість, на кров за свободу
Раз назавше зважились ми».

Об мури башти б'ється море грізне.
Серцям закоханим не чутний той прибій.
Весна умерла. В городі залізнім
Ось-ось ізнов спавне кривавий бій...
Бо світ старий не вмер, бо він іще проснеться,
Жорстокий ворог затаївсь і жде...
І знов земля скривавлена здригнеться—
Потьмарить зрада свято молоде...

Весна пройшла, мов синій сон.
Страшне минуло літо.
За похороном—похорон:
Без ліку зраних і вбитих...
...Убито батька на війні,
А мати тяжко хвора...
Очиці хлопчика ясні,
Чому ви стали в-осени
Такі глибокі і суворі?...
Прокляття вам, парламенти і установчі збори!..
Прокльон тобі, скривавлена свободо—
За це дитяче невикупне горе—
За погляд хлопчика суворий і голодний!

«Ви кажете—ждати і ждати...
Ви кажете—крови не треба...
А нащо ж війну прокляту
Ще й досі ведем ми?...

Ви кажете—сил не стане...
То що ж?... І знов у ярмо?...
Краще всі до останнього
За волю життя віддамо»...

...В палацах співи голосні,
І чара життя повна вщерть...
А там, у полум'ї війни—
Непереможна смерть...
Пророкування світлих свят,
Червоні прапори,
А крихти хліба нігде взять—
Працкй—святкуй—умри...

...«Всі продалися ватажки—
Усіх купив їх ворог...
Пождіть же—гнів робітників
Спахне, як порох!..
На смерть усіх, що продались!—
Хай вибухне столунно—
Геть панський ваш соціалізм!—
Нехай живе Комуна!».

Тобі приснилася тюрма
І чорна варта біля брами.
Ти смерти ждав за чорними замками
І знов— визволення нема.
І снилось—в ланцюгах умер,
І смерть була немов сліпучий вихор
І від землі поніс тебе стокрилий вітер
У високості недосяжних сфер...

...Кружляли зорі в мрійному танку,
Огnistим птахом пронеслась комета...
І в захваті у блискавичнім леті
На мить забув ти розпач і тоску...
Лише на мить!..—кривавим самоцвітом
В тумані знов зажеврила земля,
І хвилі вершників огнем пожеж облиті
Потужно винесли на Млечний Шлях...
Були вони усі на чорних конях,
Блищала грізно зброї золота...
А на шоломах їх—зірки червоні,
Огnistий серп і молот на щитах...
В натхненнім захваті у пориві визвольнім
Іх вислала земля в незміряні світи...
І... в той же мент здрігнулася од болю,
Огонь пожеж криваво засвітив...
І вибухи, і постріли, і стони,

І скрегіт зброї—регіт сатани—
Злились в одно... Благання і прокльони
Столунним вихорем нестерпно загули...
І ти побачив сірий камінь міста,
Оплутаний дротами барикад—
У божевільний наступ чорне військо
Неслось по вулицях, мов стоголовий гад...
...Тендитну дівчину з волошками-очима
У ніжні груди вдарив злий баґнет—
І згасли вмиль незміряні глибини,
І смерть потьмарила лице її ясне.
...Дітей під мурами—ридали сірі мури—
Розстрілював лютуючи салдат,
І безум помсти—необорна буря—
Гуляв обабіч барикад...
...А потім—грім... і зразу мертвий спокій—
Пройшлася смерть по борозні руїн...
І зникло знищене доценту військо чорне—
Побідно вознеслись червоні прапори...
...І ти пройшов по вулицях кривавих...
І знов знайшов свою страшну тюрму—
Як і раніше—в'язні там стогнали,
Засуджені на вічну тьму...
З огидою і жахом над ворітьми
Червоний прапор ти раптово спостеріг
І в безумі прокляв ти владарів новітніх
На сірий камінь пав і в распачу знеміг.
...І снилось далі—на страшних руїнах
Лежав самотньо твій счорнілий труп...
І ось почув ти мов якесь тремтіння—
Неначе вознесіння творчих рук...
Сліпуче сонце бризнуло промінням—
І розірвало чорний мур пітьми.
Навколо глянув ти прозрілими очима—
І не було вже чорної тюрми.
На свіжій зелені блищали діаманти
Ранкової весняної роси,
І море трав спокійно хвилювало—
То був навколо степ величньої краси,
Небес високих голубе склепіння
І хмар прозорих тихий ніжний рух
Були неначе в перший день творіння—
В час вознесіння творчих рук...

Стражданнів чара повна вщерть—
До бою, до повстання!..
Вони несуть нам жах і смерть
І владу злих тиранів...

Повстанці—хмари чорних страт
Вони мов божевільні...
— Вони раби. Ім кожний брат,
Хто хоче бути вільним...
— Вони жорстокі і брудні,
Вони—новітні гуни...
— Вони повстали до борні
Під прапором комуни.
— Вони проллють невинну кров,
А ватажок їх—зрадник,
— Мета їх—ніжність і любов,
А засіб—барикади.

Немов імла над кратером вулкану,
Над велетнем-заходом—дим...
Ось вибухне огонь, мов гасло до повстання,
І лава потече потоком огневим...
Але мовчить вулкан, мов набірає сили,
Замовк завод—неначе гасла жде...
Які думки твій стан стрункий схилили?
Чому так тихо, так безсило йдеш?...
Поглянь на тих, що йдуть у двір з роботи—
З них кожен, як вулкан: хвилина промайне,
Ударить грім—і сили вибухові
З сердець їх вирвуться руйнуючим огнем...
Як лава в глибині могутнього вулкану,
Як у туманностях енергія тяжінь,—
Росла віками міць та нездолана
В серцях робочих поколінь...
І час настав—бо довго ждало людство,
Бо гнів рабів уже не знає меж—
Встає сліпучий день всесвітніх революцій,
Сконає гніт у вибухах пожеж...
Колись—давно!—ти ждав і вірив—буде—
Тепер—стоїш безсилий і чужий...
І несвідомий жах тобі стискає груди
Перед безмежністю стихій...

Вони були мов божевільні.
Вони були, як повідь в час грози...
І, як громи, тобі у груди били
Обурені могутні голоси:
«І ти продавсь, і ти ганебно зрадив!..
Ти—той, що блискавкою був,
Що шлях нам показав кріз темряву царату
І перший нас позвав на грізну боротьбу...
Прокльон тобі, прокльон!—однині ти наш ворог!»...
І стихло все на мить... Ти побілів, як сніг...

Були ворожі погляди суворі,
І ледве зміг ти їм сказати: «Ні—
Я не продавсь»...

І знов могутній вибух,
І знову голоси: «Продавсь!.. продав»!..
І підійшов один... І ніж несамовитий
Як блискавка майнув... І ти упав...

...«Хай буде кров, і смерть, і муки душ невинних,
Нехай земля здрігнеться знов і знов,
Хай буде кров і смерть, коли прийти повинно
Лиш після них братерство і любов»...

Довго не гоїлась рана.
Плакала мати, томилась кохана...
А за вікном осінь золотила ліси...
Що-ранку вкривав серпанок туманів
Дніпро, і лани, і жовті піски...
А в південь світило (не гріло вже) сонце
І тихо тужливо скрипіли віконниці
Од вітру, що ливув з осінніх степів...

Лежав ти і стежив, як бабине літо
Кружляло-літало за світлим вікном.
І море глибоке ясної блакиті
Таким недосяжним, далеким було...
Снувались і гасли, мов спогади давні,
Тривожні нерівні і тьмові думки...
Ти був у полоні кривавих туманів,
У путах німої, сліпої нудьги...
А в ніжній далекій осінній блакиті,
В прозорій спокійній ясній глибині
Літало-втопало бабине літо...
І мріяло знову в блакитному сні...

І вечір приходив, і слалися тіні.
В кімнаті густішала сіра імла...
Знесилений—чув ти знайоме тремтіння,
Мов рух невловимий чийогось крила...
І хтось велетенською кидав рукою
Тебе у пустелі гарячих пісків...
І трупом лежав ти безсилий і кволий,
І ніч була довга, як безліч віків...

Кохана була з тобою весь час
(Безсонні ночі, безнадійні),
Її страждання і горіння,
Здавалось, ти не помічав...

І раптом раз—в ранковій млі—
Ти одповів на поцілунок,
Погладив ніжно білу руку
І щось сказав про чари злі...

...І з того дня
Суворий час погнав коня
На бій страшний, на герць останній,
Щоб одбулося з мертвих встання
І вмерла ніч од сяйва дня...

Встав ти з ліжка надто спокійно
І надто спокійно вийшов на ґанок...
Вкрили Дніпро осінні тумани...
Чутно, як стогнуть в змаганні хвилі...
...Довго сидів нерухомий на ґанку,
Очі суворо дивились в імлу непроглядну...

Другого ранку зібрався раптово до міста,
Довго благали кохана і мати...
«Ну-бо, не плачте—сказав ти—чекайте—
Скоро подам вам про себе звістку»...
І пішов імлистими полями
На останній герць, на бій страшний,
Ой, впаде кохана у нестямі—
Мати стисне руки в розпачу німім...

Місто в темряві тоне.
Послухай—то не ридання:
То ледве чутно стогнуть
Залізо і камінь...
Остання ніч лягає вічною гранню—
Кордоном життя й смерті—
О, місто чорної влади кайданів!—
Завтра остання жертва...
Залізо і камінь стогнуть...
Доля-ніч нечутною ходою
Ходить по мурах і кропить,
Кропить місто мертвою водою...
Колишні владарі, засуджені на загибіль,
Стануть ранком на захист півмертвого міста
Сліпою безглуздою силою
Проти мечів огнистих...
І ти—колишній вісник встання із мертвих,
Переляканий громом руйнуючих бурь—
Падеш даремною жертвою,
Захищаючи мертвий мур...
Міркуй, міркуй над безглуздими планами

Припинить страшну тобі повідь...
Втішайся, безумний, що ти незаплямлений
Невинною кров'ю—
В темне—навіки—вікно твоє
Непереможно твердо
Дивиться ніч беззоряна—
Доля-смерть...
Залізо і камінь стогнуть...
Доля-ніч нечутною ходою
Ходить по мурах і кропить
Кропить місто мертвою водою...

Умри, згори, жовтоблакитний Київ!..
Палай, лютуй, пожежа світова!—
Вже шле свої вітри—війська революційні
Червоно-зоряна Москва...
Нехай дмухнуть потужно і криваво—
Нехай лютує животворча лють!
А всі, хто каже про любов лукаво—
Нехай умруть...

...А чого ж немає червоного прапора?...
— Що ж—на війні, як на війні:
Червоні—вони,
А ми білі... Так вже трапилось...
...Годі, годі!..
Розмовлятимем потім—
До зброї!.. до бою!—
Ворог у наступ іде—
Гей!—
До зброї, до бою!..

На широкому, на розлоному полі—
Там, де Дніпро повертає на схід,
Помірялись білі з червоними
У жорстокій кривавій битві...
Білий змій був на смерть поранений,
А Червоний Лицар од бою виріс...
Багато червоних у змаганні загинуло,
Але ти? Скажи мені: ти?
Ті умерли під прапором рідним,
Ті—боролись за діло святе...
А ти... допоміг Змієві Білому
Змагатися зайвий день.

АНДРІЙ ГОЛОВКО.

ЧЕРВОНІЙ РОМАН.

I

Панський лан. Пек. (В жнива).

Важко виражені в коси цугом по одному повзли ми, батуючи злотні скиби чужого збіжжя. Падали колоски і в шелестінні їх—брязкіт бокалів вина... Скигління голодної дітвори: хліба!.. Трояндовий сміх женщин-красунь... Тужне зітхання спід дрантя...

Падали колоски, важко гальмуючи коси. Рвалися м'язі під латками. А з-заді по ниві—краплі нашого поту—снопи-снопи...

Важко.

Ти зупинився. Помантачив косу і онімів—принишк.

— Чуєте?

— Що?

Прислухались.

Здалечі посеред ланів хвилястих—окономія. Вивернулася сита й пузата. Аж усі гүцики порозстібала. Обіч—сіре і вбоге село. У вибалочку. І степ—степ аж за обрій. На ньому чутно—чи шмелі над колосками, чи коники між стеблин—залізно деренчало-брєніло щось.

— Жатки,—хтось сказав.

Ти похмурий злісно скривився.

— О, заклацали зубами. Лихо нам. І так ледве-ледве шматок хліба на піт де знайдеш, а тут на тобі! Непотрібні станемо ми. Один із сотні хіба щасливий до машин попаде в погоничі. А інші—здихати!

Похмурі рушили. Дзвеніли коси знов. Шелестіли падаючи колоски, в голові моїй, як колоски в покоси, клалися думи.

... — Здихати тоді нам! А ну ж?—1000 панських десятин. На жнива—200 косарів, 200 в'язальниць—400. А то—два десятки жаток-самов'язок, ну хай до них пів сотні людей. А останні? Здихати тоді. Або ж...

У осінню ніч спатиме, обжершися з 1000 десятин окономія. За парканом пузаті комори. Товпа нас голодних.—Ей, а ну ножика в пузо! Брязь!—замки. Замісць тельбухів

посиплеться зерно. На хури. Удосвіта запалають по хатах огні. А вранці тільки печеним хлібом запахне—по шляху заманячить сіре плямо. Ближче—росте. Карники...

Шляхом, здіймаючи куряву, сунулась товпа людей. Чутно було:—Брязь... Брязь...

Наблизились. Ми стали і впилися очима.

Спереді—кілька мужиків. Брудні й обірвані. Де в кого синяки. У товпі жінка. З золотим волоссям і променистими очима. На всіх кайдани. Навколо—з голими шаблями сторожа. Підійшли—зупинилися.

— А неси лиш води!—гукнув один з окардою.

Ти взяв тикву з водою. Підбіг.

— Призволяйтеся, г-н урядник. Куди це ви голубчиків? Хе-хе! й напружено розхмарював брови.

— В міста не столь отдаљонниє. Потому не нада нам таких: благоденствовать не дают. Революционери. Ні царя, ні бога не признают. Брата на брата нацьковуют...

Ти нахмурилась.

— Ич, сволочи!

Хутко очима оббіг товпу, стрибаючи з обличчя на обличчя. На її зупинився, немов спітхнувсь. Мовчав. Я бачив, як очі твої налились раптом кров'ю і брови грізно ворухнулися.

— Крови тобі нашої? Шлюхи клопоть.

Хтось з товпи арештованих кинув:

— Сліпець ти. Хіба не бачиш ти крізь неї — вільних ланів, себе й інших радісних на своїй роботі. Веселих і щасливих дітей? Хіба не бачиш...

— Молча-ать!

І один з урядників підніс до його обличчя кулак.

— Я тебе...

Вона стояла зі скорботною усмішкою на вкритім пилом обличчі. Очі променисто дивилися на нас і в них я вгледів знайому ще з рожевих снів казку.

А за нею—степ злотний хвилястий. У соняшнім тремтінні далечінь всміхалася химерними палацями... садами в цвіту... Дзвеніла блакитно-дзвонно...

— Сліпець ти,—казав хтось із товпи,—що тобі треба б навколішки кинутись. Зубами, аж іскри щоб сипались, гризти оці залізні пута!..

— Молча-ать!

Удар кулаком заюшив тому обличчя.

— Шагом марш!..

Товпа посунулась шляхом. Ще раз очі ясні бризнули на нас промінням. Чув як серце раптом, мов обірвалося. Далі—метнулося поривно, аж груди розривало.

А курява по шляху знялась — загорнула в собі рожеві далі...

II

Увечері йшли ми додому повз окономію. Спітнілі й зморені.

З альтанки в саду брязчав хрусталь і срібло. Чувся гомін приправлений ситими кусками. Хтось реготавсь:

— Го-го! Так їм і треба, щоб не підіймали голів вище нашої підошви... го-го!..

Від ставу, що вправлений в рямця з кучерявих верб, розмальовані лататтям і лепехою—хлюпання весла. По сонній воді як самоцвіти хто сипле і грають вони, всміхаються до місяця крізь густі віти. Білі легкі, як тіні, постаті. Сміх бризковий. Хтось співав молододіжно й жагучо:

Задушу я любя
І с тобою умру!

Десь на шляху рипів немазаний віз.
Я підійшов до тебе.

— О, не життя, а рай! А навіщо ж ми з тобою, друже, в пеклі? І їх і нас вилупив Адам та Єва, і в них, і в нас тече по жилах червона кров.

— Так бог дав, — сказав ти. А в мозкові, не збите з ніг цією думкою, стояло питання: чому?

Я казав:

— Ні, так бог не дав. Він створив людей і сказав: живіть, плодіться і населяйте землю. (А сам заплющивсь і вуха клоччям позатикав). І була спершу вільна земля і вільні люди... Проходили віки. Десь хтось пролив і покуштував крові. Сп'яніла. І пішли літа, сотні-тисячі в чаду. Лилася кров... Судоржно пальці трусились, шукаючи горлянок, сплітаючи верьовки із людських жил, щоб було чим гнудати та впрягати поруч із шкапами подоланих в борні...

— І ми родилися уже в неволі?

Зітхнув ти.

— Так, в неволі родилися ми. На самому дні пекла. Пам'ятаєш?—Голодне й сумне обличчя матері! В кутку скорботні очі: «Прїїдїте ко мне всі труждающієся і обремененніи і аз упокою ви»... Пахло яшником черствим, потом... Потім—у бур'янах з тобою, під тинами в дранті... За чужими вівцями... На роботі тяжкій, тай то як-як з голоду не здохнеш...

Зітхнув ти.

Ішли вже по улиці села. З боків обшарпані хати, з навислими на очі чубами стріх. В пилу улиці дїтвора.

— Гуси, додому!

— Чого?

— Вовк за горою!

Ні, дітки, не за горою. За греблею зараз, за зубастим парканом. І не гуску, а долю вашу й батьків ваших обскубує з реготом, аж пузо хилитається.

Так думав я. А ти?

Мовчазний ішов ти з похиленою головою. І здавалося мені... Що? Ні-ні. Глянув на твої ноги, на свої. — Ніт же. Але ж так виразно чулося: брязь-брязь!..

Ішли мовчазні.

Тихо на селі. Лише роззявлені гнилі роти злиднів один по одному стулялись, ковтаючи зморених людей.

Рип... Рип...

III

Сон у хаті важко поваляв на полу—батька, матір біля припічку, посеред хати дітей...

Не спалося мені. Може тому, що за вікном таємничо про щось шопотіли осики (ах, підслухати б!). Може тому, що десь тужив сумний напів. Скаржно рвавсь до зорь... І обривавсь, падав тихим зітханням... Може...

— Ах, ноче зоряна! На що ти в сутіні ховаєш злидні?! Волошками і маками червоними долівку потрусила. Повні жмені сиплеш самоцвіти в помийницю, біля порогу!.. Ноче зоряна, нащо!? Згасне зірниця і згасне казка хвильова. А з кутків з огидним реготом повстануть тіні... Не треба ж! Коли немає казки назавжди, не треба й на мить!..

А з душі рвалося благання. До кого? А чи я знаю. І чого хтілося мені?—чи знаю я!

Надо мною схилилось обличчя. Злотні кучері торкнулися моїх вій, а променисті очі пробігли по мені, шукаючи моїх очей...

— Ти хтів мене—я прийшла. Але—тс!

Палець поклала на уста.

— Навшпиньках я прийшла до тебе. Ти хтів мене, хтів казки ясної? Я прийшла, дивись.

Підвела до вікна.

— Глянь.

За селом туманом сповитий степ.

— Сіро. Я нічого не бачу!—зойкнув я.

Вона взяла мене за руку.

— Дивись: море житів-пшениць. Піт. Обшарпані, зморені люде... Шлях в далечінь... Дивись—по ньому хвилями лл'ється товпа. Труши під ногами. Ідуть. З боків по шибеницях в агонії тіла. Кров'ю і мозком заляпаний спориш. Ідуть... З раною в живіт багнетом на бік шарпнулася, впала на землю... Пізнаєш?

— Мати?

— Тс! Чуєш—то дзвони в казці. Глянь, в промінні соняшнім блакитні простори. Сади в цвіту... Химерні палаці... Німо. Але ще один крок—прорветься бурун людей... сміх радісний зіллється з соняшними дзвонами... Шум—ясно... Дивись, ще

лише один крок, ще он через отой труп, що хрестом розпластавсь на шляху.

Хто ж то?

— Може ти.

— Жах. Випустив руку її—Зникло все. І лише дзвони далекі й акордні десь в далечі, сповитій туманами...

Тяжко ві сні зітхала мати. Я підійшов і довго дивився в її старе, пошарпане недолею обличчя... Було жаль. Було болюче. А в грудях вулканилось серце.

— Спи, мамо! Хай тобі присниться рай. Засяє сонце. (В житті тобі не сяяло воно, лише пекло). Хай уві сні уста твої всміхнуться й розхмариться смуток. Спи мамо!

Підійшов до дітей:

— І ви спіть. Хай присниться вам казка майбутня і полюбить її. А в день дивіться на сонце, щоб серце в вас було таке ж ясне, як і воно, і такі ж променисті очі... Такі ж променисті, як бачив я.

— Ах, немає їх! Де ти? Пішла...

... В темряві ішов шляхом. З боків копи-копи...

Тут вони йшли. Отут стояла вона і глянула на мене... Прихилився до шляху. Ось, сліди її ніг... Ось... А далі? Поночі.. А далі?

І повзав я в пилу, шукаючи слідів її ніг. Мацав руками—не знаходив. Тоді очима кидався в імлисту далечінь і в рослачі гукав:

— Де ти? Де!..

Тиша. А в серці—0° по Реомюру.

IV

Ішов стернями. Межами поміж хлібів.

В ніч місяшну, як у мішурне убрання повія, нарядилася Земля. Серпанком з туманів обличчя негарне й підмальоване закрила. І роблено всміхалася, затаївши стогін у холодом сповитій душі... Пахло духами вабних далів і пахло ж брудним й пітними ногами в драних панчошках...

Журба і смуток залякли в твоїй пові-Земле робленій усмішці.

Тоскно мені.

Ішов межами поміж хлібів.

У вибалку—село. Важкою сірою коврою туман укрит його. Убоге й стомлене.

— Спи.

А вранці коли прокинеться шлунок і болюче заскигле: їсти—роскриє його.

— А ну ж, вставай!

І підведуться люде брудні й потомлені роботою. Заспано кинуть очима, поведуть носами в повітрі, нюхаючи де воно хоч черствим яшником запахне...

Ах, тоскно мені!

На обрії—могили. І лінія їх хвиляста, як на діаграмі „серцебієнія“ минулого. Перед очима ж Репін. Пимоненко... розкидали свої полотна.

Тирса шелестить... (про що?)

Хати біленькі в садках. На воротіх мати стара роскуйдовчине сиве волосся рве... Очима—в куряву по дорозі... Пісня козацька. Далі далі... Тихо. Спадає пил...

Сурми—бій. Ой не дві то хмари зійшлися... (Не одна мати затуже, не одна дівчина тополею стане!..)

Ревуть-стогнуть гори-хвилі
В синесенькім морі...
Плачуть тужать козаченьки
В турецькій неволі...

Байраки-яри кишат голотою. Серед темної ночі палали заграви. У крові купалися ножі...

Ах, скільки крові-крови. І все ж—на обрії—лише німі могили, а в вибалку у злиднях село...

Ах, як тоскно мені!..

Ішов похнюпино.

Обіч—хутірець. Тополі за хатою, вишневий садок. На калині біля ставу щебетав соловейко. Тиша. Лише біля рубленої комори брязчав цепом Сірко та в загоні ремиґали воли.

В садку біліли дві постаті. Чутно тиху розмову закоханих.

— Любо моя. Ах, коли б ти знала як я хочу тебе. Працюю на полі—стомлений, спітнілий у пилу, а згадаю тебе—забуду і біль у всьому тілі, не чую, що пересохло в горлі. Перерватись ладен, моя хороша. Ну коли ж?!

(Ага! Я зупинивсь—прислухався. Чув голос твій. Так, то був ти).

— Батько не віддасть.

Чутно—зітхнув ти.

— Бідний я, немає за що зачепитися... Ось піду на заробітки... Очі з лоба вилазитимуть—робитиму... А тоді переберемося.

Пригорнув дівчину. Мрійно:

— Хороше буде. Хутірець у нас, десятинок з 10 землі. Працюємо. Сами собі. Хороше ж?

— Тоді видно буде. А тепер я піду, — промовила і підвелася.

— Та посидь бо ще хоч хвилиночку!

— Ні-ні, тоді хай!

Я вийшов із-за кущів і засміявся тобі просто в лице:

— Тоді, як зігне тебе в три погібелі, як труситимуться твої руки, вона прийде до тебе, щоб кинути реготом тобі

в обличчя. Ходімо звідціль, і стежка хай заросте за нами. Нам іти великим шляхом, не повз цей хутір.

Ти не слухав, не чув мене. Тихо слідкував ти за нею аж до хати. Рипнули двері. Не стало її, а ти все стояв прихилившись до одвірка. Обличчя твоє залякло в скорботі.

Ах, як тоскно мені!..

V

Минали дні пітні й одноманітні...

Спустів степ. Скінчивсь концерт житних струн та сталевих смичків. Хіба де по шляху, важко повзучи з снопами, репів віз. Де-не-де чорніє мереження рілля.. Виприсне вигук: — Гей, сірі!

Та зразу ж жадні простори й ковтали його. І знову тихо стане. Тихо, жовто й сумно...

А за обрієм глухо клетотів чорний шум. Ближче-ближче. І раптом бурею пронісся над селами, над ланами...

— ... «Божьей милостію, ми Ніколай II... в ружйю!».. Смерть прусакам!. Долой Германію!..

Пам'ятаєш?

На воротіх, виражаючи нас, тужила мати. Сива, стара й безпорадна.

— А, годі. Стара слізьми лихові не запобіжиш. — Тішив батько, а в самого червоні повіки і з очей — кап, кап сльози й котилися по зораному зморшками обличчю.

На селі — зойки, тужіння... По дорозі, здіймаючи куряву, майнула повозка, друга (з мобілізованими).

— Сідай! — гукнув хтось.

Мати метнулася. Сиве волосся вибилося пасмами спід хустки.

— Сину!..

І в торохтінні коліс онімів її крик.

Позаду село. Навкруги степ. Десь здалечі бовкнув дзвін, пронісся степом і простори, як льодунчик, смоктали його і він танув, танув у їх роті...

Тиша. Лише колеса торохтіли під нами, з боків нас. Позаду на повозках співали пісні:

— Поливайте ой та доріженьку, щоб не курилася!

Розважайте дівчиноньку, щоб не журилася!..

І стогін рвався з молодих грудей із словами пісні.

Пам'ятаєш далі?

... Натоптаний нами ешелон скажено нісся на захід. З боків — хати, луки, стерні... сива далечінь... у вагоні пілікала гармошка. Ти мовчазний сидів у кутку, з тугою дивився заляклим поглядом у далечінь. А я з болем дивився на тебе.

Вночі — осяйний вокзал. На пероні шум, метушня. Роскішно прибрані фігури... квіти, блискучі очі... Грала

оркестра. У павзах чутно—рявкали автомобілі ген за вокзалом по шумних і осяйних улицах і десь лунко гасало:— «Боже, царя, храни!»..

Твої очі, я бачив, заискрились. Ти хапно зотягався папіросою, що тільки що дала біла в золоті рука. А коли оркестра заграла «гімн»— витягся, взяв «під козирьок» і по грі з безліччю інших кричав: «ура!»

Уніч од'їхали. Темрява. У вагонах сотні тіл попере-плутувалися по долівці. Голова до ніг, зад до обличчя хропли. Де-хто ві сні зітхав. Внизу клацали колеса. Мла. А в душі, немов хто перебувся.

Потім... Та ти знаєш. Все. 1914—1917. Перші постріли по синіх фігурах у касках. Перші плями крові і мозку на наших багнетах... В землі, як черва, припишкли, а злий хтось з реготом шматує, рве шалено землю, калічучи нас, калічучи в катлету... З жахом в очіх—сотні верстов... хмари диму над палаючими селами. А під ногами по шосе—хаос з повозок, людей—біженців, з дітьми, із збіжжям... Осінь у лісі. Іде дощ. Сиро в окопах. У ночі—тривожно.

Так було довго. Дуже довго. Вже, як у ві сні, згубився один край, а другий безкінцево тягнувся сірою смужкою в майбутнє. Вже посіріли наші обличчя, на нас сірі шинелі скривавлені й пошматані і в душі також сіро й пошматано...

Напровесні. Де-не-де проривалося снігове убрання і нічим було латати його. Удень з-за хмар виглядало сонце, усміхалося. І усмішка його, як після сну, була ясна і ніжна. Пахло талою землею і ще чимсь...

Цілими годинами темними ночами дивився ти в темряву землянки. Угледіти хотів, що робиться десь, там... Марно. Тоді ти підповзав до мене і прихилявся обличчям.

— Не спиш?

— Ні.

Помовчав. А потім прихилився ще ближче й пошепки:

— Я збожеволю, як і надалі так...

Не вірити тобі не можна було. Ти казав:

— Ах, як я хочу туди! Сонце над золотим степом... У садку хутірець... Дівчина, моя хороша... Удвох сиділи й марили... А може то лише снилося?

Змовк. У твоїм мовчанні я чув, як ворухивсь одчай. Потім ти одвернувся в куток. У повітрі, насиченім «махрою», брудними тілами,—чулося придушене твоє зітхання. А потім тихий і журливий спів...

Я чув його, як у ві сні дивився роспанаханими очима в ніч і бачив, як у тумані—село убоге... смутні обличчя... казки зоряної ночі. Десь на леваді співали дівчата тихо і журно. (Втекти!). Туман заколихавсь—зникло все, а нато-місь—ліс. Під сосною в шинелі хтось... Навколо сірі фігури... «за побег!» клац-клац затвори... Заплющив очі...

А там... в Петрограді бунт голодних. На червоних прапорах грізні крики: — Долой! Долой! Долой!.. «Царь отрьюкся от престола» «Временное Правительство»... В блискучому автомобілі, оточеному сірими окопниками, хтось у френчі «з іголки» пишався своїм баритоном:

— Гражданє свободной Росії! Мощним взмахом разорвани цепі векового рабства! Но чу—слишіте? (бабахало по лінії). то куют новие цепі врагі наші, врагі свободной Росії. Крепче ж вінтовок в руках. Смерть Германії! Да здравствует победа!..

Бліде, не струнке «ура!»

А з товпи хтось кинув:

— Довольно крові! Хотя оні і в касках, а разве у ніх не такіє же мозолістіє руки?!

Лайкова рукавичка майнула в повітрі:

— Гражданє! не слушайте изменников Родіни! Вперьод, к победє!

Помчав автомобіль. Товпа клекотіла. Сірі обличчя розчервонілися і в очах заграли то грізні, то радісні огники.

— Мира!

— Додому!

— Землі!..

— Товариші, всю земну кулю ми заюшили братньою кров'ю. Годі!

Ти мовчки і якось хапаючись, застромив ґвинтовку багнетом у землю й почав скидати патронташ.

— Що ти робиш? — гукнув я.

— Вона огідна мені!

— Але ж вона потрібна ще буде нам. Потрібна буде «там»! Ти тільки махнув рукою.

Товпа бурлила... А потім ходили в ворожі окопи в гості. Палили по нас із гармат «наші». А ми кидали туди залпами.

На другий день відкрили фронт.

VI

Місто на півночі. Жили десь на Сінній площі в червоних наче обідраних казармах, з побитими шибками. Цілими днями валялися «по нарах». Хто різався «в очко», хто латав білизну, хто мовчки дивився в стелю і смоктав цигарку. Де-коли, вечорами найчастіше, співали стиха й журно.

Іноді до нас приходив земляк наш, прапорщик Петленко. В каскетці з жовто-блакитною околицею. Сідав у наш «хахлацький» куток і говорив цілими годинами.

Сором нам. Сидимо на чужині, в той час, як наша ненька Україна в муках родить нове вільне життя. Більш за 200 літ неволі, годі з нас! Україна буде вільною і самостійною!..

— А кірпіча нажглі для кітайської стени? — хтось засміявся з другого кутка.

Очі Петленка налилися кров'ю.

— А, ви звикли гнітити нас! На, викуси тепер!.. Хай, хлопці, наша любовь до неньки-України буде тим мотузком...

— Что затянется на вашей шеє? Недаром же і фамілія твоя — Петля!

— Ні, хлопці, — тим мотузком, що звяже нас у величезний і грізний віник, яким виметемо все сміття з України. Кацапи — к чорту в Москву, жидів у Палестину! Усіх к чорту. Україна — українцям... Ох, хлопці. Хіба забули ви, чиї ми діти?..

І оповідав він довго і нудно. Малював необглядний степ, травую вкритий, що в ній ховався кінь з вершником... Козацькі походи... Дідів із сивими оселедцями в червоних жупанах на баских огирях... Села в долині. У садках хати, як малюнки. На полі за плугом селяне (хоча б і ми) — штани широкі, стрічка в комірці, сірі круторогі воли... А увечері — місяченько білолиций, зорі... десь у садку щебече соловейко і співають дівчата хороші в намисті і в картатих плахтах...

Я слухав, а очима дивився з 4 поверху на місто шумне й блискуче. На німі й грізні в своїм мовчанні корпуси заводів. На їх в погрозі піднесені над містом пальці коминів. Боліла голова. Здавалося, взяли її в лещета й тиснули з одного виска XVII сторіччя, а з другого XX.

А з кутка вже молоді голоси рвалися поривно кріз побиті шибки в ніч. Ревуть стогнуть... і в сутінях здавалося, що то справжні невільники в турецькому казематі закуті в кайдани... Стогін, зойки, зітхання і тиша тривожна й журна.

— Де ж ви хлоці, запорожці,

Сини слави — волі...

Шарпнувся крик із самої наболілої невільницької душі:

— Чом не йдете визволяти

Нас з тяжкої неволі?!

І чулося в крикові тому і роспач, і біль, і така нестримна жага вільних просторів, сонця...

Чом не йдете?

— Прийдуть, — думалося мені, прийдуть! Не в червоних жупанах і не в сап'янцях, не з шаблями, оздобленими само цвітами, ні. А в драних сірих шинелях, в забруднених сажею блузах з гвинтовками багнетними в мозолистих руках. Прийдемо ми сами до себе і визволимо себе. Але... коли ж?

А вісні бачив я її. Близьку й соняшну (в убранні з сонця). Радо заводи кричали їй «осанна»! і сиві м'ягкі килими з диму стлали під ноги їй. Ясні очі безлічи жадно ловили її усмішки і тіла в праці тремтіли м'язами. А в степу — шумколосків під косами і крики гудків «осанна»!. І діти зі сміхом радісним кидали волошки і маки червоні під ноги їй...

Прокинувся перед світом. Поночі в казармі. На нарах хропуть тіла. За вікном тиша й смуток...

Немає її.

...Блукав улицями лункими й, сонними. Нишпорив очима жадно з замерлим серцем...

Нема її! Бо бач, сірі бурковки. Де ж плями червоні—криваві слідів її ніг?! Не приходила ще.

Ах, де ти?!

VII

Жовтень...

Мітинг на заводі. Люде, колеса машин, червоні полотна... Тисячі огневих тіл злилися в одно величне і грізне тіло. З одним Везувієм замість серця і з безліччю стиснутих до болю в нігтях рук... Очі гнівно сипали іскри.

— Ми з голої земної кулі зробили Казку!—гремів грозовий голос.—Та не для себе. В гнилих підвалах родилися і вмірали ми. За хмарами диму не бачили сонця. З нас, як з каміння, мурували і потом нашим, як цементом, заливали фундамент для їхнього Раю тоді. Життя—нам! ми не боїмося калюж крові, що проллється з нашого серця, пірамід трупів... Нам нічого губити, хіба кайдани!

Голос блиснув і спалахнув, як фітіль:—

— До бою ж! Смерть або перемога!

Вибух, аж в колесах завило і прапори стріпнулися, як птиці огневі. Товпа в погрозі нащетинилась безліччю рук.

— Смерть, або перемога!

Плавиною бурлила, лилася в сполохану ніч...

Тиснули тіла—спереди—ззаду—з боків. Дзвеніло у вухах. І в грудях глухо гуло.

Хтось міцно в темряві схопив мене руками за серце й очима впився в мої.

— Прийшла я!

— Ти?

На грузовику неслися збентеженим містом. В руках—гвинтовки... Тремтіли з боків будинки. Десь вже тріскотіли залпи й строчили кулемети...

Вона горнулася до мене. Очима заглядала у вічі мені. І мені забивало дух...

VIII

Над Зімовим палацом червоний прапор майорить, кличе: «Пролетарії всіх стран, єднійтесь!» На площах, по улицах—скривавлені трупи... Як маки червоні, що кидали під ноги їй...

А в далі туманні шляхи. Навхрест.

На північ.

На південь.

На захід.

На схід...

Ідемо ми.—З дороги ж!

IX

Перед нами снігом, як марлею, обв'язаний степ, села, хутори... Ось шлях знайомий, вщерт снігом занесений. Віє вітер в телеграфних дротах. Шпурляє, як скляним пилом, в обличчя...

Ідемо ми. Не шляхом, ні—тісно. Розлилися як в повідь по всьому степові, аж за обрій, і хвилями грізними котилися цепно через замети по кучугурах... Усе вперед—уперед...

Десь спереду з байраку бабахали гармати. З хутора, спід ожередів соломи часто й зле гавкали кулемети і розхлябані залпи шарпно рвалися з-за кучугур... Поруч мене упав хтось. Устами просто до землі. І вмить завмер в червонім поцілункові... Хтось стогнав кріз стиснуті зуби. Хтось проклинав... І зойки, прокльони кидали гарячим свинцем...

А село тихе й смутне. З-за кучугур лячно визирали хати, більмуватими віконцями (я бачив червоні узорі на їх шибках). І чомусь я згадав тебе. Згадав, як колись ще напівночі, увечері прийшов у казарму, а тебе не було. А біля нар, на підлозі в «хахляцькому» кутку валялися клаптики з жовтої й голубої матерії. Було тоді мені тоскно й сумно. І зразу... Невже й він там?—Рука залякла на затворові.

А по леваді за селом—ропатлений шум, перелякані крики і бліді постріли—сполохано—там-тут...

Клацнув затвор під моєю гарячою рукою. Вибухнув постріл, ще... і коли за кілька хвилин ми вимели село,—на мені теліпався порожній патронташ.

Тихо на селі. Помалу, прищулено і озираючись, з хат повиповзали сірі фігури. З насупиними на очі шапками, з загорнутими хустками обличчями—самі очі. З-за тинів великими очима дивилися на нас. В товпі їх, я впізнав і тебе. Зрадив.

— Аж, полекшало,—сказав:—тебе не було там.

— Ні.

І ти щільніш загорнувся в кожух.

— Хіба я без поняття, щоб значиться проти своїх. Хіба ми не розуміємо, що то за большевики? «Земля—трудящим, заводи—робочим!» це—гарно. Ми всім серцем.

Впустив очі під ноги, в сніг. Переступив з ноги на ногу...

— Конешно, що ото зморені ми дуже... Війна... дома—розвалено, і в грудіх щось давить...

— Так ти й валяєшся на печі! Ех, товаришу! Укупі з тобою ми падали й стогнали під важною підошвою старого життя. Укупі роскавучені й безсилі (колись) проклинали його і в безсилій злості погрожували йому кулаками... А тепер як зчепилися з ним руками до горлянок, ти—на піч. Нам ні від кого ждати рятунку!

За селом—чутно сурмили.

— Ідемо далі,—сказав я. А ти?

— Та воно, звісно, за нас хто? Самим треба за себе дбати. Та що ото ж розор такий і в мене. Хоча б трошки на ноги зіп'ястися... Я прийду.

Очі твої, як підцюкнуті моїм гострим поглядом, упали в сніг...

Ми розійшлися.

В бурхливій товпі ішов я, важко грузнучи в снігові по шляху. Грізна тиша. Аж ось—вибухнуло, зататакало, і ліс, що спереду, зареготавсь, застогнав...

— В цеп!

Немов хто міцно згріб нас у жменю і шпурнув уперед, і розсипалися ми по степу, захекано бігли сунулись як титанські граблі, огрібаючи степ. Кожний зубок з огневим серцем, з гнівом, заляклим в гострому багнеті. Коли ламався який, на тому місці в снігу займалась іскра. А потім несло чи снігом замітало? А ззаду з резерву вгоняли новий—і йшли—йшли ...Усе вперед—уперед...

Ти ж у кожух загорнутий з шапкою на самі очі стояв на воротіх і кріз левади дивився на нас... Що ти ловив голодними очима й ховав на саме дно душі? Що—може рев червоної хуртовини (ти—на—печі!)... Може тихий лоскіт синіх очей ...Очей? Чи садка вишневого, твоїх житів... (А по степу—искри-трупі, займаються, гаснуть...) Може...

Потім ти якось аж зігнувсь. Ще дужче насунув на очі шапку і тихо пачвалав понурій до хати...

Х

За північ. Не спало село. Червоними огниками побліскували чорні сілуєти хат. Уберезі—чутно—гризлися собаки над неприбраними трупами... Здалечі зза лісу немов хто у гарячці белькотів щось, від чого робилося і жасно й трівожно...

У зборні в блідому сьайві каганця, в хмарах диму з цигарок—спітнілі й розпалені селяне. Усе більш обірвані й похмурі. Галас важко тріпавсь в тісній хаті, тінями дряпавсь по стінах, по стелі. Іноді виривавсь з нього хриплий крик і просто кидався до вікон, аж шибки брязчали...

Душа твоя вже повна була вщерть одним словом:—земля! «моя земля!» і будилися в тобі акордні шуми твоїх давніх мрій:—Ланок. По ньому—«гей, сірі!» Жита буйні, хвилясті.. Ось з них визирнуло рожеве лице й сині очі... Ти аж всміхнувся. Хутірець в садку тихенько зашелестів і раптом, наче буря набігла...—Оплески. Ще про щось кричали.

Ти знав про що.

— Гнобили нас.—Годі! Смерть буржуям! Уже під ногами повсталих пролетарів і нас бідноти повзають вони роскавучені... Смерть їм! На землі є місце лише нам. Земля—нам! Заводи—робітникам!..

— Земля—нам!
— Смерть!
— Виймайте ж із стріх винтовки, надівайте патрони і— гайда! чуєте?

У хаті на мент зацімліло. З надвору глухо ревла гарматами ніч.

— Ми повинні бути там. Пам'ятайте: «Не ждiть рятунку ні від кого!».

— Конешно, хто нас рятуватиме?!

— Але ж... ну що, як уб'є? От тобі й земля і воля!

Юхим крикун плигнув на ослона.

— Не товарищі! Нікуда не гайда. Нада спервоначалу закріпите слободу, щоб вона, значиться, ні двиг! Ми революціонери, ми большевики на весь світ крикнули:—Смерть буржуям! Усьо—наше народнє. Ну, а тепер, що надо делать?.

Павза. Тиша.

— Мовчите? Нада бити буржуїв! Нада одібрати наше, потом нашим нажите!.. У окономію! Камня на камні не оставимо. І на розвалинах старого мира будемо строїти новий!..

Крики:

— Камня на камні не оставимо!

— Ми потом наживали!..

— У окономію!..

Дух тобі забило. Очі налилися кров'ю. В товпі кричав і ти, сам не чуючи свого крику. А потім ніч чорна й холодна ударила в лице тобі сніжно-гарячою долонею.

По улиці—галас. Вили собаки. А вдалечі ревла—стогнала червона хуртовина...

XI

Маєток спав. Німо. Покої, комори, сараї—змежили очі і що снилось їм під виття вітру, голих дерев у саду, під грізний клекіт боротьби серед тривожної ночі?

З села—шум. Линув—котився, ріс. Напер на паркан, на ворота—трісь і влився товпою крикливою в подвір'я.

Поночі. Чувся в темряві кріз галас і крики, брязкіт ломів об залізо. Забряжчали побиті шибки...

— Огню!—кричав хтось.

За сараями спалахнув ожеред соломи. Червоні фігури метнулися, забігали, як тіні химерні в тривожнім сьайві пожежі, в покої, до загонів, під вікна в сад... Чулося—грюкіт чимсь важким в двері десь у середині, торгання, скрегіт меблів, брязчання шибок і глухий гул...

— У... р... р...—і згодом у вікні блиснуло щось чорне й незграбне і важко похилилося вниз.

— Пускай!

Грюкнуло, аж завило, а потім все тихше—тихше... Вікна ригали поломаними кріслами, распанаханими перинами, купами посуду... А по снігу під віконню повзали фігури хапні й хрипло-шумливі.

Зайнялися сараї.

— Машини!.. Спасайте!..

В роззявлені двері блищали маховики, зуби й колеса жаток...

— Спасайте!—гукав хтось.

— Ти підійшов і заглянув до них (падала вже покрівля) і вищерився. А брови хмурні. Раптом схопив дрюка з лати й почав гепати по машинах, влучаючи, щоб найболючіше. Аж хрипів, коли ж не міг уже підняти рук, кинув і слоняючись подався до загонів...

Маєток палав. В чорному небі кружляли червоні птахи. Голе гілля дерева простягали в полум'я, немов намагалися хоть що-небудь вихватити з огню.—Марно, все пожег.

Стихло на пожарищі.

А по дорозі на село котився гул. Вітер сердито кидався, шматував його і клаптя шпурляв у темряву... Рев худоби, крики хриплі... Десь за селом вили собаки...

XII

Минали дні.

Весніло. На чорних ріллях, як мурашки, повзали люде греблися в землі, зморені з слідами землі на руках, на обличчях. А очі ясніють, радісно гладять кожну латочку, кожну грудочку цілують:—

На своїй роботі!

Хтось сіяв. Набірав злотного зерна повну жменю й кидав поперед себе в чорну пухку постіль... —Роди на здоровля! Різало в плече і вся рука мов вивихнута. Та дарма:—(собі ж сіє!). Весело дивився на рожевий схід—сонце вставало, і згадалося чомусь—пожежа маєтку (10 сіялок згоріло тоді. А інших машин!).

Ти волами своїми, з економічних загонів, чесав свою ріллю. Прикипів налігач до руки, плечем торкався до плеча волового.

— Гей, сірі!

Всміхався в простори й жадно хапав легеньми весняне повітря, насичене пахом рілля, рожевих проростів... грою блакитних дзвіночків і криками радісними спід хмар.

— Кру... кру...

А увечері пізно повертався додому зморений, але ясний. Лише в'їзжаючи у двір похмурился на розвалену оселю й зітхнув.

Все—те ж. І хата убога напіврозвалена, і тіні в кутках... і мати стара, ні трішки не помолодшала, ще навпаки не одну жемчужну нитку вплело в її волосся.

Подала вечерю, а сама й до ложки не торкнулася. Зітхнула.

— Журно!—промовила,—все думається:—«а немов перевернеться, що буде! Та ще й сон такий бачила сю ніч: наче в церкві ти з молодогою своєю і обоє у вінцях. В осяйній церкві, завітчаній зеленим віттям і степовими квітками, пахло степом і ладаном... Ти взяв її за руку й потягнувся устами до неї. В ту ж мить зблідла вона, похитнулася і рухнула на землю... Поганий сон, сину!

— Ат, не крякайте, мамо!

І все ж похмурився, і серце тобі вщипнув смуток. В тривозі вийшов з хати.

...Вздовж греблі шуміли верби. Над ставом у кущах сміялись солов'ї. Зоряно, тихо... Кущами прокрався ти до хати, до знайомого віконечка підійшов навшпиньках і тихо-тихо так: стук-стук!—Вийди, я жду!..

Тихо. Далі щось біле майнуло в темряві хати. Обличчям дівчина твоя наблизилась до шибки й хитнула головою. Згодом — рипнули двері.

— Ну, я прийшла,— кинула ліниво й спросоння потягнулася молодим і гарячим тілом. Спід рясних вій, як спід густих очеретів, глянула очима,—озерцями порослими ряскою. У ту ж мить набіг вітрець—стріпнулися вії...

— Ну?

Ти прихилився до неї, стиснув дужо і потонув у синім тремтінні її очей. Палко устами шукав її уст. Тиснув... Раптом як під бурею тополя хруснув її стан.

— Ай!

Прочнулася й висковзнула з твоїх обіймів. Одбігши стала і злісно кинула:

— Ич, падлюко!

Ти збентежений стояв. А в грудях—буря...

— Любо, ну я ж хочу тебе! А коли ж?—благав і в мольбі простягав до неї руки.—Коли ж!? На мойому вбогому подвір'ї ти ж бачила дубки з панського лісу—на нову хату! Збудую, уже й майстрів договорив, обсаджую тополями й вишнями. Старенькій матері звелю пократати навколо запашними квітками, для тебе ж... Любо!.. Ну ж!

Вона розсміялась зневажливо.

— Тоді ж і нехай! Та тільки, мабуть ніколи. Ти думаєш я піду до тебе у твій «совітський» рай. В казармі жити, з одного казана їсти. Може ще й любити «по совітському»—«в затилок?»

І зареготалася сухо й гостро.

— Не виглядай мабуть! Чи ти може віриш у свою хатинку з панських дубків?

— А хіба що?

— Ти й не чув нічого? Ех, ти. Война ж іде. А це брат одержав звістку від товариша свого отамана Петленка. Сподівайся — ідемо!—пише.

Ти засмутився.

Розійшлися мовчки, наче чужі.

XIII

Як тінь блукав ти хмурний і блідий. Робиш що, а очі стрілами пускаєш в далечінь тривожну. Линеш понад при-нишклями в трівозі ланами—селами з зів'ялими посмішками й гнилими трупами поза вгородами... Уночі довго не спав. Перевертався з боку на бік і не міг задушити зітхань.

А за стінами десь вдалечі рев чорних гроз. Глухе рипання штовхало нічну тишу і вона, важко слоняючись, падала, билась об хати. аж шибки бряжчали...

Перед «богами» мати навколшки. В беззубому шамотінні чутно—плутався жах і журба. Клала поклони й хрестами намагалась заколихати смуток.—Марно. Тінями химерними й патлатими він одривався од неї і падав додолу... Далі повз по долівці й принишк у кутку... Троїв повітря.

Тоді ти підвівся й почвалав з хати.

Гаснули зорі. Хтось дужо за обрієм надував губи та все: пху! пху! Гасив. І злорадо так реготався, аж волосся на голові ворущилось. Або ж сухенько хіхотів у кулак. А потім клацав зубами...

— Давай: пожру, пожру!..—чулося в глухому шумові. А може... Принаймні тобі так здавалося. Ти жаско притулився до одвірка. А перед очима в блакитному смутку сповиті—сіра напіврозвалена повітчина... хлівничок... Чутно—ремигали воли. Обіч—дубки, що думав на хату...

Зітхнув.

— Ех,—думав! Чого не думалося в ті медові дні, коли повітря підхмелене шрапнелним димом, кров'ю, весняними громами п'янило мозок і в серці розхрістані хотіння гасали, рвались, летіли... Бренів пропелер. Усе вгору—вгору (за хмари). І раптом зблідли вони і руки затремтіли на рулеві. Чому? Може, що сунулись чорнії хмари назустріч. Ось налетять—Трісь! А до землі, що внизу під ногами,—тисячі метрів!..

— У-ух!

Здвигнувся і заляк. Стояв на порозі, прихилившись до одвірка. Роспутано пускав очі по подвір'ю. І никали вони по всіх закутках, а поверталися голодні й залазили в тебе. А здалечі—шум, глухі крики...

А-а-а!..

Ходив, як уві сні, і не знаходив місця. Виглянув за ворота вздовж улиці—тихо і мертво. На луки за левади—туманні далі. У загоні ремигали воли. Зайшов.

— Ех, ви, мої сірі! Підете знов од мене.

І ніжно гладив їм голови, шиї...

XIV

На світанні сірі вужі обозів шумом і грюкотом збудили село. Заспані хати розплющили очі і в них глянули сполохані обличчя. Де-не-де рипнули хрипло спросоння. Немов питали:

— Що трапилося?

І питання це з холодом у душі блідими фігурами людей бігло за ворота, за тинами притаїлося.

— ?-?..

— Большевики одступають.

Серце в тебе з болем стислось і зацімгло. Схилившись на тин, ти тупо дивився під колеса на шлях. Раптом—(чому те згадалося тобі?)—пригадалося раптом обличчя прапорщика Петленка. Смугляве, з невеличкими вусами вниз. Пригадалося, як він казав бувало:

— Та земельки десятинок 20-30. Господарствочко. Воли круторогі, садочок... пчілки...—і хитро так підморгував та ворухив усом. А, нуж хлопці, співніть!

Хлопці співали:

Ще не вмерла Україна і слава і воля,

Ще нам—браття-казаченьки усміхнеться доля!..

Стукотіли колеса унизу під вами. Повз розчинені двері бігли назустріч—минали—станції, будки, мости, села... Ти як у тумані бачив те все. Бо жадно розмахнув і кинув очі в далечінь на південь, немов намагався побачити той свій ланок, сірі воли... себе за плугом...

— Хе, десятин 20—30. Це не жив, а раював би! О, тоді я не крався б навшпиньки до неї кущами під вікно. А сміливо в розчинені навстіж ворота уїхав би з старостами, з хлібом святим...

Улицею нісся вершник. Чути було крик його:

— До зброї товариші!...

Інші чулися крики, брязчання зброї, що розбірали з хурманок.

Пробіг вершник повз тебе. Кінь змилений став цапа, а з сідла суворо спід пилу й запеклої крові, червоногвардієць кинув до тебе:

— Чого стоїш? Бери гвинтовку!

Ти здвигнувся і помнявся.

— Та я... ось удрянутись побіжу...

Побіг у хату. Зиркнув у шибку на улицу.—Пронісся вже.

— Ну, слава богу. Іч, «бери гвинтовку!» А може й «не жалаю!» Може я й сам знаю, коли мені гвинтовку брати!

З полиці дістав хліба, сховав у пазуху. Підійшов до матері на полу:

— Мамо, уберег їсти неситимете. Отам у коноплях...

Сутінками прокрився на вгород, по картоплі в гичці повз, щоб ніхто не забачив. А потім—шмиг! у коноплі.

Сидів і кутуляв сухий хліб. Іноді спиняв щелепи і прислухався до клекоту боротьби за селом. Ближче. Вже инколи стьобали кулі по коноплях. Тоді ти хапно кидався і припадав до землі.

Чи чув ти, як тремтіла й гула вона повна криків скривлених, стогнання кріз стиснуті зуби, й реготу хриплого...

— Чув! Та душа твоя була—зіпсований барометр...

XV

Надвечір мати прийшла уберег і покликала тебе. Ти, лячно озираючись, виліз із конопель брудний і заспаний.

— Хіба нема вже?

— Одступили.

І почала оповідати як тікали. А скільки набито їх під селом, та й по всьому шляху, що напівніч простягся. Не одна мати заголосе, шматуючи на собі сиве волосся. А скільки сиріт заплаче!

— А ці ж?

— Сила силенна. І німці, і гайдамаки, з торбинками біля шапок, і кадети в золотих палетах... Як гайворіння чорне налетіли на село, скаламутили і—далі в степи... У окономії штаб.

Мати зупинилася і лячна спитала:

— А тобі ж нічого не буде?

Ти зблід. Потім здвигнув плечима.

— Хіба що?—кинув сухо (в горлі пересохло одразу).

— Сердиті дуже. Комітетчиків били, поарештовували. Бабу Явтушку били: (де син?) Діда Панаса, що сказав «товариші».

— Ну, я ж що? безпартійний. Хто прийшов до нас—той і—наш!

— Гляди.

У хаті в сутінках ходив з кутка в куток, палив цигарку за цигаркою. Потім звелів матері з хижі принести новий картуз із «дутими» крисами й надів.

— Куди це ти?—не втерпіла мати.

— Вже ж не куди. Це вона вже виглядає досі...

Під вікнами загупали чобітьми. Грюкнули двері. У хату ввалилося кілька фігур. Чутно об долівку грюкнули приклади.

— Хто хазяїн?

— Я.

Голос твій затремтів і обірвався. А до обличчя прихилилися суворі очі, налиті кров'ю. І зуби блиснули в темряві.

— Ну, не знаєш чого нам треба? Спину дайoš!

Той що в погонах зареготавсь і почав вивинчувати шомпола:

— Ми вот подведьом ітогі твоєї революції!

— Та я ж... їй бо!..

Удар в лице звалив тебе надолівку. Чув, як зривали сорочку, а потім щось гостро впилося в спину й спекло всього... ще...

— Оце тобі земля та воля!... це—пограбована окономія... це—панські дубки!.. це...

І знову із свистом шомпол впивався в тіло твоє, лишаючи по собі криваву смугу, ще... Ти кричав спершу, гадюкою звиваючись під гострими ударами. Далі—дико рів, бився головою об долівку, обличчям об брудні чоботи катів твоїх. Далі—заюшений кров'ю нерухомо лежав.

Тихо в хаті. Біля припічка чутно—тужила мати, глухо, як спід землі, упавши лицем в якесь ганчір'я... У скрині шкрябались три пари рук.

— Саме сміття!—кинув один сердито і відійшов до баби.

— Тобі заціпе? Ато так морду розквасю!

— Та дітоньки ж ви мої!..

— Молчі корга старая! А ти вставай, развалілся как барін! нежності...

Тупо вдарив прикладом твоє неприємне тіло.

— Уставай!

Побитого поволокли тебе з хати.

— А ти стара, воли у окономію зразу ж оджени, і дубки, хоч на плечіх.

Пішли. Сполохано гавкали собаки на селі. По улиці де-не-де як тінь просковзне хто. По дворах—тиша, хіба де рипнуть двері і в ніч шарпнеться дикий нелюдський крик.

Ішов ти. Навколо—сторожа. Нило тіло побите й скривавлене, а ноги, як стопудові, ледве волочив по дорозі.

Вийшли за село. Ось—окономія. За цегловим муром—чутно в зловісній тиші гасав чийсь распатланий крик.

— А-а-а!..

Волосся на тобі ворухнулося і в грудях похолонуло.—«Це ж і мені!» У ворота вивели товпу обірваних і побитих селян. (Хто в сірячині, хто в шинелі, чи в самій сорочці й без шапки)

— У расход?—спитав один із сторожі.

— Да!

Суворі й німа пройшла товпа і зникла за цегловим муром. Тихо. Раптом гаркнув залп. Ще кілька пострілів... Жах охопив тебе.—Прищуливсь і—біля воріт уже був,—як раптом кинувся й побіг вздовж паркану вниз у береги. Крикнув хтось іззаду, вибухнув постріл, цьвохнула куля, друга в куцах... Ти все біг. Хруснув тин під тобою... грядки... У лозі над самою водою упав на вохку землю і принишк. Тихо. Лише з села чулося—гавкання собак, топін роз'їзду по улиці...

Унизу плюскотіла річка. Тихо шелестів очерет, і робилося страшно. (Може хто підкрадається). На тім боці чорнів мовчазний і похмурий ліс.

Ти підвівся й, лячно озираючись, покрався по-під кручею, шукаючи човна...

XVI

— Хто йде?

Ти шарпнувся в кущі й приникш. Чулося з темряви—
клацнув затвор і голось дужче і грізніш:

— Буду стріляти!

Ти впізнав. Вийшов назустріч.

— Та це—я. Свої.

Фігура в сірячині з гвинтовкою «на руку» ближче підійшла до тебе і впилася очима.

— А—ти? Утік? Ну топай же в яр. Наші там.

Лісом мовчазним, плутаючись поміж дерев у гушавині, довго йшов. Нарешті, спереду з темряви заманячили блідорожевими плямами дерева. Знизу глухо чувся гомін.

Підійшов ближче. В яру круг огнища росташувались утікачі з села. Хто в драній шинелі, хто в сірячині, хто простоволосий і в одній сорочці, як вирвався. Курили, жадно затягуючися й зловісно поблискуючи огниками цигарок. Говорили голосно всі одразу роздратовані й грізні. Забачивши тебе змовкли і хтось з товпи нетерплячо кинув:

— З села? Ну що?

— Погано.

І почав оповідати як били тебе. Як глухо стогнало село під шомполами. Про товпу заарештованих і залп за конюшнями.

Колюща постать схопилася з товпи й на огневому фоні грізно замахала руками.

— Буде. Так нам дурним і треба. Казано нам було:— бери гвинтовку і марш свій степ обороняти. Не слухали? Хай! Це нас дурних і вчить. А тільки не розхлябуйтесь, хлопці. Перемога буде за нами. Пождіть. Хвилями покотиться знову співночі Червона Армія. А тут ми скаламутимо їх тил. Пождіть! Всі байраки, яри закишать повстанцями... Ех, буде роботи! Не розхлябуйтесь ж, хлопці!

Змовк. А натомісць цілий акорд грізних голосів роспа-
нахав ніч. Чулися в ньому і грози криваві, й радість надійна,
і дикий рев...

— Зразу ходімо!

— Чого ми сидимо? З наших батьків шкуру деруть!

Товпа нащетижилась багнетами й грізно завила. Раптом хтось холодно кинув:

— Та їх же сила яка, а нас!..

На зігнутих ногах млявий сумнів пробіг по товпі. Кому каскетку на очі насупив, в кого вихватив і кинув гвинтовку додолу. Тиша. Тріскотіло гілля в огнищі. Схвильовані люде мовчки пихкали цигарками. А над головами чорні патлаті лапи намагались змести, позривати зорі...

XVII

Минали дні.

Ліс мовчав. У гущавині, по ярах принишкли повстанці. Зневірені й смутні. (Ех, доки ж це буде?! Прищулились по кущах, а там... Коли ж сміливі й непереможні кинемося на село... в степи...).

Так поскучали за ним. Що-днини в вохких сутінях ліщини і ярів, коли важкі повіки, як завіси, падали, заслоняючи зелений кошмар (листя, зелене листя... місяці цілі)—обірваним і стомленим людям снилося—степ... стайки кіп по ньому. Возять. Куди? У окономію? (Гарячково кидались люде ві сні). Ні, тобі прямо в рот. Ха-ха! І регітно вітер кидав в обличчя вкупі з колосками сум неоглядного степу—стерні, распач сірих сел...

Надвечір прокидалися в'ялі й роздратовані. А коли падала ніч і все сліпила—тінями блукали по лісі, по березі річки, по вгородах... шукаючи жадних стріч... де свист тихий умовний, де—у віконце—тук! тук! і крадуться, лячно озираючись, навшпиньках білі постаті... Зорі. Десь гавкають собаки...

Насвітанні, звичайно, ходили «на роботу». «Квиталися» з ким, або ж за контрибуцію з селян, або ж за пошматовану спину чиюсь. А як починало світати, тікали знову в ліс...

... Як сіре листя в-осени, обривалися й падали дні. Пройшла осінь. Пожовкнув ліс, принишк—засумував, як сухотник. А під ногами пляма крові з харкотиння... Потім у верховітті завив вітер, заплакало небо старечо, і падали його холодні дрібні сльози на сірі плями промоклих до кісток людей, на живе дрюччя тифозних. Ніч—день...

А сірого ранку зо всіх боків несподівано обгорнули «білі». І здіймаючи жахну тріскотняву чи гиллям, чи пострілами, зашморгували все тугіш, тугіш із себе петлю...

Бій. Прорвалися. Гублючи забитих і поранених кинулися з лісу. Грязькими шляхами гасали з села в друге, намагаючись замести за собою сліди—марно: всюди трупи і хорих губили...

Тоді кинулися до фронту. (Прорватися і злитися з Червоними).

Брали місто. Червоні хвилі сунулись просто з загорнутої у мряку долини. А місто ревло гарматами, клацало кулеметами. А в тил з холодним тремтінням шпурляло евакоешелони.

Ти пам'ятаєш, як хряскіт рельси дряпнув тебе в грудіх—й горяча хвиля затопила тебе... Паровоз ріс. Раптом—трісь!—Хаос... Як зачарований дивився вниз, де під откосом, немов з обірваної жили—кров... кров...

А в долині громові крики.

— А-а-а!..

Хтось кинув:

— На ура пішли! братці, а ми ж?!

— Біжімо!

— Ура-а!..

Біг і ти з гвинтовкою «на руку». Кричав нестямно з іншими «ура!»—а очі зорбіті хмільно блудили. Ось наткнулись на «танки», що як черепахи під откосом лежали вкупі з потрошеними вагонами... (слов'янськими літерами стояло на одному: «Вітязь») на труп роскавчений у погонах...

XVIII

На розі улиць, де бурковки залиті кров'ю й заляпані мозком, ми стрілися. Схрестились поглядами й мовчки стисли руки, скривавлені й тверді.

— От і я!—сказав очима, що вміть такими гострими стали. А в куточках їх, в сутінках повік я бачив, як тінями припишкли й тремтіли з ляку жах і розпач. І чомусь пригадалися мені села убогії. Ніч чорна... А навкруги в грозовім шумі брязкіт заліза... глухий гул... (Падали й розбивалися хмари)...

Радість, як вихор, налетіла й кинула нас вперед по бурковці, де в хмарах диму й стогнання кресали серця криваві іскри, щоб день сірий запалити в соняшку казку...

Ти пам'ятаєш—серця наші загострилися в багнети... Падали трупом під ноги нам. На шинель мені, а тобі на сірячину бризнула кров і грала—мінилася червоними рубінами...

Пам'ятаєш?..

Нас—мільйони. Масою грізною, як лавина огнена, лились—сунулись степами. У ногу безліччю серць. І здавалося, що то б'ється одно серце величне, і немає—тебе, мене, їх, а є лише один Чоловік (і в ньому я, ти, вони...). Титан, головою над хмари, що кроками-верствами йде по земній кулі, з мітлою багнетів. Під ногами, як іграшки—хати. хтось порозсипав тут—там, то купами, то поодинці... Пошматовані, латка на латці лани... Сірі, чорні... Мовчазні... Іде гігант—чоловік, а ззаду по слідам—кущами пишними квітнули маки червоні... А може... Ні, маки!..

XIX

Перекоп вив день-ніч. А Гнилим Морем—на конях... на конях... Прорвалися в тил. Обійшли. Збили... і вже до самого моря в шумі копитів, брязкоті криці об маслаки тіл, неслися. Де-не де з повіток, з ожередів соломи стирчали голі помутлині ноги. Товпами жаскі й обірвані до нас підіймали руки тремтючі й благали: не рубай! А на обрії в шпарочку між небом і землею морем пролізли, втекли пароходи «білих». Не стало й диму й зробилося тихо, синьо і так просторо...

Коли ти дивився на море, твої очі робилися такими ж синіми і блискала радість, як у птиці в блакитних просторах, а потім темнішали. Ти хмуриш брови й схилявся головою. Що думав ти тоді?

Пам'ятаю ранок—вартували. На кручі куняли гармати з позатиканими горлянками. Унизу плескалися об берег хвилі... Ти мрійно дивився в морську далечінь. Раптом нервово витяг кисета й скрутив цигарку. Затягся жадно й кинув не глядя на мене:

— Шахтьори ідуть сьогодні. На шахти в Донбас...

— Це гарно. Загупають знову під землею кайла, загуркотять вагонетки з вугіллям,—кривавими шариками,—покотяться, полл'ються жилами до всіх органів хорошого тіла. Задихають легені глибоко й легко, моторно забренить мозок і під шум заводів, в таємній тиші росту збіжжя на ланах—роस्कвітне радісна й ясна усмішка в людини...

Глянув на тебе—похнюпений ти.

— Чому? — запитав.

— Так... згадався степ і колоски на ньому шу... ш...

Очі кинув у море (не потрібні). Ти й без них так виразно бачив.—Тихий степ... Хутірець у вишневім садку... і її—цілує шрам твій на обличчю, що ледве загоївсь, і вся лине до тебе:

— Твоя ж я!... Бери!...

Твої очі були сині, як море. І в них як хвилі хлюпалось щось...

На другий день тебе не стало. У піраміді покинута стояла гвинтовка. А куди подівся ти?... І раптом виразно так я пригадав твої журні пісні учора вдень на кручі і гру хвиль у твоїх синіх очіх...

XX

Чорна ніч низала перед тобою (сидів на буфері) разки з залізничних будок, освітлених станцій, телеграфних стовпів... Дихала в лице тобі степовими просторами, молодого землею...

Удень блукав по путях поміж вагонів, ховаючись од патрулів. Жадно прислухався до крику кожного паровозу і все питав у кого не попало:

— Це куди?

Вночі тільки виїхав. Притулився на криші між обіраних людей, між клунків і з замерлим серцем летів у темряву. На станціях жадно впивався в чорні слова на білій стіні й читав по літерах. А потім вираховував, скільки прольотів лишилося ще. (Недалеко вже).

Уночі й приїхав. Біля семафору зліз з криші на тормаз, на землю сплигнув і подався степом через ріллі...

Хутір спав. Голий садок журно шумів. У загоні ремиґали воли. З темряви з далечі десь на селі чуто—перекликалися собаки й гасало шмаття пісень...

Постукав у вікно. Було тихо. Потім кріз шибку глянуло її обличчя і довго пляміло на шклі.

— Та це ж я,—казав ти,—не впізнала?

Одчинила дівчина вікно й хмура виглянула.

— Бачу що ти. Чого?

Схрестила на лутці руки й важко поклала на них розпатлану голову.

— Скажеш що?

Холодом обдало тебе, Дивився в її гострі очі і скривлені уста і скаржно казав:

— Ах, яка ти! Думав... Що думав!—Сама ти була думою моєю! На фронті під громи і крики смертні—я бачив тебе. В шумі моря, там, в Криму—я чув твоє дихання... Усюди завжди—сама ти!

— Ото!—і всміхнулася криво—любиш так? Не менється мабуть нам і подружитися? Буду за тобою патронташі носити, рани перев'язувати...—І засміялася. Ти теж ніяково захіхкав.

— Ні, я кинув уже гвинтовку.

— Хіба вже кінець?—Замислилась і якось аж іскорчилась. Казала, як уві сні:

— Тоді в Совхоз у чорноробочі підемо. Будемо гнути спину, а нас за це годуватимуть кукургузою, а може й нагаями. Чув же ти? У окономії Совхоз тепер? Добився—та не того, чого хотілося.

Змовкла. А ти кинувся. (Чув як похолонуло в грудях).

— Як не того, чого хотілося?

— А так. Хіба хотів ти бути кріпаном? Хіба бився за те, щоб на жидів робити? Земля ж тепер не наша, то дурили! А тепер—у комунію запишись, роби, як воляка, той живи. На яшниках та на сірівцеві. А хтось і масличко і яєчка підшамувати буде... Та тільки посміхуватиметься: «ото дурні»!

Ти скригнув зубами і стис кулака.

— А це що?!

Вона мовчала замислена. А потім тихо спитала:

— Так ти не за комунію?

— Ні.

— Любий мій!

Притягла руками до себе й гарячими губами впилася в твоє обличчя. Потім виплигнула у вікно і взявши за руку повела за собою до клуні.

Рипнули двері.

— Хто?

По куткам почулося шарудіння.

— Свої. Привела ось вам.

Руки не пускала. Стиснула дуже і прошепотіла:

— Як любиш мене, роби як вони.—Долой совіти! Не хочу я бути попихачкою у жидів та кацапів!

З темряви виринуло кілька фігур з обрізами. Ось знайома (полекшало).

— Петленко. Він підійшов і обличчям прихилився до твого.

— Так наш тепер?

Ти мовчки хитнув головою. І зразу знесилений одійшов у куток і впав на кучу соломи. Поруч тебе—сонні гарячі тіла. Несло від них перегорілим самогоном. З темряви од дверей чулися соковиті поцілунки.

Хотів ти підвести голову і глянути, і не було сили ворухнутися. Така втома! Повіки важко аж хряпнули. І не стало нічого.

Не чув ти в кутку на соломі шарудіння двох тіл оголених, важкого дихання їх, придушених скриків чи з болю, чи з радощів... А потім вона горнулася до нього і тихо казала:

— Це ж у нас буде дитина. Швидче роби своє, щоб не довелося підкидати його «совітам», а самій у попихачки йти!..

Петленків голос глухо гудів:

— Ні-ні. Це ще нас прибавилося. Тепер швидко. А тільки й ти не забувай свого. Підморгуй йому, бреши... де треба хай і лапне який раз...

І довго ще чулося шарудіння і тихій гомін в сутінках у кутку.

XXI

Насвітанні ти з ватагою бандитів нісся шляхом в бувшу окономію, тепер «Совхоз». Глухо гупали сотні копитів, збиваючи куряву, що жалібним серпанком слалась над зеленим хлібом. З долини од річки, як гурт сірих волів, сунувся туман. Тихо.

В розчинені ворота в'їхали в знайомий двір.—Руїни. Самотно сірів у саду флігель. Посеред двору—купи дерева, свіжих дощок. Тута ж понівечений інвентар.

— Ич, рай на руїнах будують!—прошипів хтось і матюкнувся.

— Зліза-ай!—стиха почулася команда.

Обхватили флігель. Брязнули шибки. Вибухнув постріл, ще... З кімнат почулися крики і біганина. А потім в темряві заблискали сухі огники пострілів і над головами засвистіли кулі... Вибили двері—прорвалися. В темряві кімнат заплутано пручнувся шум. І чулося в ньому—брязкіт заліза, глухе гупання тіл і хрипле хрипіння...

Ти вартував з причілку надворі. Пильно розглядався навколо. А перед очима хтось сотнею пензлів малював картини.

...Палав маєток. Товпа ревла в шумі і грі полум'я... Гнав панські гуси. З-за огради пухкий панич стояв отут, на оцім самім місці,—висолопив язика і дражнивсь... І ще... ще...

Раптом щось біле гупнуло з вікна і поваляло твої полотна. За мить схопилося і кинулося геть. Ти наздогнав. На ходу в спину ударив—проштрикнув багнетом і коли він упав, зціпивши зуби, ударив прикладом і разлущив череп. Потім придивився. Нахилився обличчям близько-близько над обличчям та так і заляк: Вилізли очі з орбіт і жаско дивилися на тебе. Великі німі жахливі очі. Горло здавило тобі неначе петлею. Прихилився ще нижче. Рукою намацав і почув, як під пальцями угрузли в мізок черепки...

Жах кинув і придушив тебе. Зігнутий стояв, не міг очей одвести, не міг віями ворухнути. Здавалося тобі, що так і скам'янієш, жах притиснув ще дужче. А ти напружився і почав тремтіти. Раптом випручавсь, змахнув і почав несамо-вито гепати гвинтовкою, як дрюком, труп... Гупало, чавкало... А ти все бив.

XXII

Того ж дня в селі забігли в «Совет». Порубали охорону. З-за столів повитягали членів Ради і тут же на очі поставили «к стенке» і розстріляли. Дістали списка «незаможних»—гайнули по селу.

Пробігаючи улицею ти вгледів свою хату. У вікно кріз шибку визирнуло старе обличчя матері і чомусь серце тобі немов хто стиснув, аж пальці вгрузли...—Пронісся, не забіг.

Коли ж у спискові більшість призвищ була закреслена то вдарами шабель, то шомполами—і зовсім кинули село. Шляхом поміж золотих під сонцем хлібів лиш закурило. Як вихор пронісся...

XXIII

Уночі в темряві лісу приникли між кущами. Обіч—на залізничному насипові вартував ти. Дивився на рельси розірвані й скривлені під откос. Думав: А скільки безневинних загине людей! Діти... Матері... Нило в грудях. І все ж—ти стояв. Тупо дивився перед собою, де в темряві губилися лінії рельс і раптом немов хто снігом сипонув тобі поза шкурою.

Принишк—прислухався. Так,—спереду чувся далекий шум. Він ріс—наближався. Зиркнув червоними очима і гостро до болю встромився в тебе.

Від лісу почулася команда:

— Готу-уйсь!

Близько вже. Ти розумів, що треба бігти геть, і не міг. Здавалося небачний хтось бредно кричав щось шумне і схвативши руками за голову поволі прихилився налитими кров'ю очима до твоїх. Раптом, немов віями мигнув і гепнув під откос громами...

Згас ти, залитий хвилями з брязкоту й хряску вагонів, з криків-стогнання. Згас і темний та холодний безтями гасав з шаблею скривавленою, толочучи крики і плач...

XXIV

А навколо пахло бруньками...

Степом, принишклим в радості родів, цокотіли маршрути з вугіллям з Донбасу. Загуркали-зашуміли заводи-фабрики. Пасма диму як величезні руки в степи простягали для привіту...

І жадно селяне, що сіяли по ріллях, вдихали пах їх вкупі з весняним повітрям:

— Оживаємо. Слава богу!

І повніш жмені набирали золотого зерна, а рука робила ширший розмах...

Озолотився степ. Бреніли коси від сонця до сонця. І згодом,—здавалося, якась чарівна швачка змережила степ стайками кіп химерними узорами...

Потім шляхом зарепіли вози, заторготіли кургони з продподатком на «зсиппункт» до станції...

«Батько» Петленко роздратовано скріб собі потилицю і зле матюхався:

— Ич, хліба пруть, гади!...

А з-за кордону все не чути було допомоги. Іноді вливалася сотня друга шабель і тільки. Ночами іноді хтось приїздив до «батька». Щось довго пошепки гомоніли. Іноді й сам зникав кудись. А повертався зхвильований і роблено веселий.

— Ну, хлопці, не довго вже. Ось з заходу напруть. І Польща, і Франція і Румунія... Маж, комуністе, п'яти!

Весело сміявся він, та в сміхові тому ти чув неспокій і сплигував очима з його обличчя на землю. Думав: бреше! Далі не чув, що говорив той. Лише хмурився од болю, бо кожне слово його довбнею гупало тебе по тім'ї.

Чому сталося так?.. (Як довбнею по тім'ї). Чому, коли погляди ваші схрещувались, неначе чулося: брязь! і потім падали і його і твій, як вибиті з рук шаблі?..

Може тому, що вже занадто часто він їздив уночі в хутір, обсажений тополями й вишнями. А вранці повертався на похмілля, з кобурами біля сідла повні книшів, сала, самогону... А в кишені хустка з незграбними літерами: «Кого люблю—тому дарю».

Може, що вніч і день тебе душили кошмари чорних днів-ночей. То спід потрощених вагонів повзли роскавучені тіла, хватались руками за тебе... Повзли, хватались цілими хмарами. То шелест колосків обгортав тебе і наче остюками болюче дряпав по серцю...

— Ех, живуть люде!—заздро думав ти тоді,—зжав, одвезе продподаток—і житиме собі. А я? Хіба кинути? Амністія ж? І в ту ж мить пригадував, як казав Петленко:—«Десь сотня перейшла до комуністів, а їх усіх і розстріляно»?...

Почував себе таким стомленим. Так хтілося хати теплої, господарства, спокійного життя.

...А в темряві голос Петленків хрипло гудів:

— Одрізати Революцію од хліба—це наше завдання. А тут і з Заходу напруть. В три щоти виметемо Україну...

В туж ніч зробили наскок на «зсиппункт». Перебили сторожу, облили бензіном пакгаузи і запалили. А коли полум'я плигнуло й поповзло по всіх будівлях, жадно червоними язиками лижучи її—вихорем зникли в темряві.

Іхали—Петленко спереду, ти з іншими за ним. Гостро очима впився в його потилицю і з боєм солодким думав:

— Ех, полосонуті б шаблюкою! То-то—гори хліба на попіл звести!

Пригадувалося—товпа голодних шляхом «на врожаї». Голодні й сині з холоду діти в халабудах, обшарпані жінки, чоловіки... і знову:—Ех, полоснути б!

Чорна постать «отамана» пляміла спереду. А ти похмурий тюпачив за ним. І в серці закипала злість.

В хуторах ночували. Постріли насвітання сполохали всіх. Кинулись до коней—оточили зо всіх боків, не прорватися. Тоді забилися по хатах і в вікна почали одстрілюватись.

Ти бачив у вікно, як у сутінках насувалися цепно червоні. Бачив червоні блиски їх пострілів. І остовпілий стояв з зарядженою гвинтовкою в руках.

— «Уб'ють!»—майнуло в голові,—і чорт його бери—хіба це—життя?!

Тупо дивився на разки фігур знадвору. А бачив—степ... свій ланок закріпленої на 9 літ землі... хатину свою убогу... Шум колосків з пахом горячої землі ударив тобі в груди, залив серце гарячою хвилею...

— І уб'ють!.. уб'ють!..

Ти стріпнувся. Очима важко кинув у бік, де біля другого вікна за кулеметом сидів «батько» і затоптався поглядом на його простоволосій голові.

— Ех, ударити б! Тільки луснуло б!

Той заклав нову ленту і знову застрочив. Але в цю ж мить ти незграбно підскочив до нього і з усієї сили ударив прикладом по голові. Хряснув череп...

Знадвору—«ура!»...

У хату заскочило кілька червоноармійців. Ти стояв біля вікна зі схрещеними на грудях руками, під ногами валялася гвинтовка. Немов скам'янів. Навіть коли один багнет уперся тобі в груди, ти не схопився жахний за нього обома руками, а лише зблід.

— Де отаман ваш?

Ти мовчки хитнув головою.

— Фью-фю—свиснув один і нижче нахилився над проваленим черепом.

— Готов. Хто це?

— Я.

Очі суворі пильно глянули в твої. Сковзнули по всій фігурі аж до драних чобіт. А потім стрибнули й знов припали до очей твоїх. Багнет колихнувся і одхилився од грудей.

— Ти? Ну йди, там видко буде!

XXV

«Ревтріб» судив тебе й інших. Кого було присуджено до найвищої кари—розстрілу. Кого на 5—10 літ «принудительних работ». Тебе ж і ще кількох—за щире каяття, за подані відомості, що дали полехкість до ліквідації бандитизму (виявив склади зброї, сіть таємних організацій)—присуджено від сторожі звільнити.

Ти не вірив ушам своїм. І все ж хапно схопився з ослону і штовхаючись протискався до виходу. На дверіх—товпа. Якийсь гнилоротий дідок смоктав цигарку. Ти штовхнув його, далі—попрохав «бичка» і жадно затягнувся цигаркою...

Увечері підходив до села. Он і його хату в сутінках видно—підсліпувато блимає. Навпростець через вгороди подався. І лише входячи в двір, згадав про хутірець, про синьооку дівчину, і хапно потер лоба, немов намагався саму згадку про те задушити і роздавити, як муху...

XXVI

Поїзд шумно нісся степом, змереженим як спина мужича під «білим» шомполом—латки озимини, смуги рілля, пляма облогів. Навколо—роскидані хутори. Неначе аж губи понадували й поодверталися одне од одного. Де-не-де у вибалку—село. Убогі хати, повітки світять ребрами (покрівлею годують!) і в очіх їх, підсліпуватих віконечках, така тиша. (Аж павутиною позасновані).

У душі моїй квилить сум.

Ах, чому мені так сумно в твоєму, земле, мовчанню! Коли над тобою дзвенить соняшно блакить, коли груди твої тремтять, рве їх буйна жага. А по тобі повзають мікро-люде, безсило шкрябають нігтями мікро-плугів твоє молоде тіло!..

Чому в душі моїй родяться...

Чоловіком з шкапою в ралові простори шпурнули в мене і обірвали думку. Помалу плентався він, пужалном періщуци кобильча. Підходячи ближче обличчя заросле підвів.

Ти? Я впізнав тебе.

Ти придивився і замахав мені рукою. Щось кричав—не чув я... Нісся в далечінь, дивився на тебе—сіра пляма на чорній ріллі і раптом, як хвилі, набігли і затопили мене спогади-спогади...

... Степ панський. Пітні снопи. Шляхом—«брязь брязь!..» Вночі—по дорозі в казку з нею. Забувся. Шукав по шляху слідів її ніг і з криком розпачливим кричав:—Де ти? Де?!

Сіримі тінями на фронті...

Шум сірої товпи. Багнетом застромив ти гвинтовку в землю.

У сутінках казарм:—

Ревуть стогнуть гори-хвилі.

В синесенькім морі!..

Червона буря в Жовтні... Мовчазним степом грізно котилися... Падали трупи—займалися, гасли, як іскра... І все вперед—уперед...

Плєскалися хвилі морські об берег. І в очі твоїх плєскались хвилі...

За ралом на ріллі ген-ген плямів ти. Повз, як мурашка—ледве помітний.

Наздогнав тебе зіром. Обігнав (мій мозок в галопному ритмі мсторно бренів) і понісся в туманні далі, що вмент займалися химерним сяйвом. Повз мене, як верстові стовпи,—XX ст.—XXI... ще...

Дух забивало.

Ах, то була казка!

...Сонце. (Блакитні дзвони). Над ланами—шуми... Шуми... Гіганто-машини, як величезні жуки, повзають—«Гу-у!..»—жвакаючи збіжжя:—«Гу-у!..»

Ясні обличчя людей. Променисті очі в рожеву далечінь.

...Комуна тоне у дзонах-дзвонах... В розкішному саду—білі палаці. Обличчя радісні...

(Невже тут пахло колись кізяковим димом? Отут стояла «казьонка», тут—вигін, вітряки... церква... Невже то було?).

А комуна тоне у дзвонах, у дзвонах...

С. ПИЛИПЕНКО.

АФАРБІТ.

(БУВАЛЬЩИНА).

Я конче вирішив його вбити, цього капосного короля. Спочатку я довго вагався. Мій марксистський світогляд говорив, що особа в історії—ніщо, а індивідуальний терор є безглуздя. Але коли захорів тов. Ленін, і я пригадав, що це є до певної міри наслідок есерівської отруєної кулі, коли фашистський наймит Конраді в Лозані убив по-зłodіяцькому, іззаду, тов. Воровського, коли монархисти в Болгарії своїми бандитськими наскоками змусили виїхати звідти наше радянське посольство—терпець мені увірвався.

Треба помститися. Це — раз.

А по-друге: хіба особа, видатна особа, не є тим організаційним центром, круг котрого купчаться певні класові сили? Тим конденсатором, звідки йдуть проводи на слух'яну периферію, слух'яну тому, що в тім конденсаторі особі втілено авторитет цієї класової групи? Гай-гай! Авторитарність ще така сильна, така глибока. Багато, багато комуністів, як захорів тов. Ленін, розгублено плакали: що ми робитимемо без нього?

Цей королік, що маю я його неодмінно вбити, ніякий геній, ніякий талант. Це сіра, звичайна людина. Але круг нього купчаться наші гетьманці, монархисти всіх кольорів, оргеші, фашисти, всяке контр-революційне сміття. Він—осередок їхнього мерзотного павутиння. Пірвати його—й всі липучі нитки розвіються, переплутаються. Доведеться плести наново.

Так. Я вже наважився.

Мій акт буде актом дезорганізації ворожого стану. Хоч на де-який час. Це—ніби на пиві бачимо налички «Баварія», «Трьохгорне». Я зірву наличку—хай підшукують іншу. Поки-то зазнайомлять із нею маси. Адже масам треба прапора, щоб маяв десь поперед колони. Нема прапора—за ким іти?

Я забув повідомити, де такі думки снувалися в моїй запальній голові.

Напівтемна «Bier Halle» близько королевського палаца. Туди ходили піячити різні челядники. Там я міг довідатися про всякі королівські звички, щоб винайти слушний момент для атентату.

Вже не вперше я спускався в цей закислий льох. І не один метр пива вихилив із льокаями з королівських покоїв... Може ви не знаєте, як це пити пиво метрами? Напевно ні, бо метрична система ще в нас у проєкті. Так от, бачите, кельнер несе вам кружку пива, а під нею кружалко, сантиметр заввишки. Кричите:

— Ще кружку!

Наливає ще, а на стіл кладе друге кружалко.

— Годі. Рахунок?

Подивився:

— П'ять кружалків—п'ять кружок. Що це ви сьогодні мало п'єте?

— Мало? К чорту з вашими кружалками, крамарі дріб'язкові, катеринщики! Давай доброго кухля. Покажу, як колись наші прадіди-запоріжці гуляли.

Та й гульнув же! Показав—на свою голову, бодай не згадувати... А винен був отой стариґанчик—фельдшер із королівської амбулаторії. Сам би я не пив, його хтів укачати. Довгий на язык був лисий німець, як уп'ється. Ото й сьогодні верзе й верзе:

— Що ви думаєте: я таки простий собі фельдшер? Ні, мій любий! Моє ім'я знатиме всесвіт. Незабаром мій афарбіт уквітчає мені чоло лаврами великої слави. Вже десять років я працюю в хемичній лабораторії королівського університету й мої досвіди мають неодмінний успіх. Ось бачите:

Він витаскав із кишені невеличкого слоїчка з якоюсь жовтавою рідиною, а з другої—маленький електрофікатор. Але відразу знов ісховав: до нас наближався кельнер, несучи два великих глиняних чоботи з пивом. Ставлючи на стіл, пояснив:

— Тут по десять літрів у кожному. Колись наші бурші випивали на заклад.

— Ого, кажу: це як за часи Петра Першого на асамблеях «кубок білого орла» фігурував. Ох, і п'янюга цей імператор пранцюватий був! Та й ці рейтарські чоботи саме на його ногу прийшлися б. Бач, здоровецькі! А ну бо, мій славетний винахідцю—за ваш афарбіт, чи як там його, хоч і не знаю, кому й на що він придатний?

— О! аж підскочив учений фельдшер: на що він придатний! На що він придатний! Юначе, юначе! Тільки ваша юність рятує вас від мого презирства й зневаги. Чи ви читали колись «Невидимого» Уеллса, цю чудесну казку? Її нема, цієї казки. Вона стала дійсністю, як стають дійсністю всі казки наших прадідів, перетворені в реальне життя могутньою силою сучасної науки. Незграбні цяцьки колишні катапульти перед сучасними броневидами. Так і «Наутилус» Жюль Верна дитяча іграшка перед нашими підводними човнами. Цепеліни змусили почервоніти від сорому примітивні мрії давніх фантастів. А я, я—

королівський фельдшер, викину на смітник мізерну целсову макулатуру—його «Невидимого». Я реальними зроблю древні казки про шапку невидимку. Ось вона тут, у цьому слоїчку.

І він знов витяг із кишені свої препарати.

— Слухайте, пошепки продовжував німець, нахилиючись до мене: тільки вам, мій любий друже, я розповім уперше свою велику тайну, що криється в оцих препаратах. Я її сам ще не до кінця розгадав, але вже близько, близько...

Божевільні вогники блискали в його старечих очах. Ясне діло — мені трапився маніяк. То що ж: може й він знадобиться?

— Пиймо!

Ох, брати мої, товариші! Мабуть і запоріжці такими кухлями не бавилися, Аж ув очах замаячило...

А німець розповідав далі:

— Коли намастити щось оцим киснем і відразу пустити електричний ток з цієї машинки—матимемо реакцію, що перетворює ту річовину, робить її прозорою, як чисте скло. Ви Уеллса пам'ятаєте? Ви розумієте, чому це так? Вона після цієї реакції не одбиває променів спектра, але пропускає їх крізь себе. Мій афарбіт робить речі невидимими. І ви питаєте, на що це може знадобитися?

— О, я вже розумію, заперечив я: коли б знаття, яка штука сидить у вашій кишені, ми б не брали цих рейтарських чобіт. Хай би давали кружалки, а ви б їх потім наафарбітували. Так дешево можна піячити.

Німець розсердився, взявся був за капелюха й півником наскочив на мене:

— Я працюю не для цих кружалків. Коли моя практика обмежувалася досі клізмами для покоївок їх величностей, так це не значить, що я повік не переступлю цього становища. Ерліх уславився аж 606-им своїм препаратом, а далі був іще кращий—914-й. Я їх маю за ці десять років теж кількасот. І я досягну свого, чуєте ви, молодий неймовіро?! Ось Ейнштейн усю фізику догори ногами ставить своєю теорією. Рушиться думка про незмінність елементів. А я порушу цілий вигляд їхній. Я здійснию казки Шехеразади і увійду невидимим у палац Аладина...

Несподівано думка майнула:

— А що, кажу: ви мені цього револьвера не зробите невидимим?

Німець підозріло глянув:

— Нащо вам невидимий револьвер?

— Та ні на що... Хочу вас перевірити, та й годі.

— Перевірити, Хомо невірний! Перста в мою рану вкласти хочете? А що як я вам докажу?

— Докажіть, а ну—докажіть, під'южував я, тим часом не забуваючи ковтати з мого чобота.

У льосі за димом і парою ледве можна було розглянути навіть сусідні столики. Але гамір уже вщухав: було запізно й кельнери загасили частину лямпочок.

Наш куток здавався якимось кабінетом середньовічного алхемика. Поставивши собі на коліна довжелезного чобота й умоствоившись глибше в драному фотелі, я поволі ссав кислувате пиво. А навпроти лисий німець у довгому лапсердаці порався коло мого револьвера. Машинка дзичала, шипіла, роскидаючи синенькі іскри, німець лаявся і знов починав мастити револьвера жовтавою рідиною з слоїчка, муркочучи щось у козлячу борідку.

Мені здавалося, що він десь далеко, і я в якусь щілинку дивлюся на його поранку. А думка снувала мрії. От би справді мені таку «шапку-невидимку». А гей! І Петлюру б укоцав з усіма його присними й усіх кандидатів колишніх, сучасних і майбутніх на царів та гетьманів, і фашистським штабам переполоху наробив би, й жандарям спокою б не, дав... Ех, ловко було б! Та тільки бреше старий мізкокрут порепана клізма німецька.

Ліниво думки перекочувались. Ліниво пиво ссалось. Ліниво очі дивилися...

Аж гульк! Що таке? Чи справді револьвера немає? Чи я осліп?

Ні ж бо. Я бачу. Ось німців афарбіт під самим носом у мене сторчить. Під самісіньким носом. Аж солодко й трохи моторошно мені стало. Го-го! Так—це мені знадобиться. Це знадобиться...

Користуючись тим, що новочасний алхемик за своїми маніпуляціями не забував і прикладатися і вже з денця висьорбував, задравши чобота мало не по-під стелю,—я у мент, як він устроив туди свою лису голову, притьмом ісхопив я слоїчка й машинку й чкурнув через задні двері з «Bier-Halle».

Вихорем примчав я на свою мансарду десь у глухому кварталі. Хе! Хай знайде. Та хоч би й знайшов—я вже буду невидимий.

Три хвилині—і я вже голий. І буду голий ходити. То Уеллсів дурень мав собі забінтовувати голову, натягати рукавички, начеплювати на носа чорні окуляри... К бісу все це! Заважає.

Ну, аби рідини вистачило. На ватинку—й обережненько мащуся. Тепер за електрофікатора. Тю, як лоскоче! Нічого, терпи, хлопче: як не отаманом, так славнозвісним терористом напевно будеш. Невидима кара! Треба буде скрізь записки лишати: «я, великий червоний месник, невидимою своєю рукою покарав цього контр-революціонера. Так буде й всім, хто насмілиться зняти блюзнірську руку на червоний прапор. Я скрізь і ніде. Нема рятунку від моєї руки. Бережіться невидимі кари».

Вони спочатку сміятимуться, гадатимуть, що це витівки якогось божевільного анархиста. Але низка безумно-сміливих атентатів у несподіваніші моменти і в негаданих місцях переконає їх, що тут справа не така проста. Шукатимуть пояснень і не знайдуть їх. А тут іскрізь ці зловісні записки... Надприродній містичний жах охопить їх. Він паралізує їхню свідомість, дезорганізує їхні лави, посіє внутрішню ворожнечу, недовір'я. Кожний замкнеться в собі й тікатиме від своїх спільників, бо не знатиме, де знайде його невидима рука червоного месника.

Го-го-го, старий німцю, я знаю, на що здасться твій хитрий витвір!

А машинка робила своє діло. Мої руки й ноги туманіли. Нахилившись, крізь свій живіт я бачив, що було позад мене. Я став прозорий. Я став невидимий.

Гей, чортова бідність! Чому в мене немає великого люстра? Хіба в це заляпане мушиним калом дзеркальце себе побачиш?

Та байдужки. Перевіримо це на вулиці. Чи бачитимуть? Ох, дурний: мало не почепив на невидиму голову бриля. Ти щеп галоші взяв!

Ну, гайда!

Гола людина завжди відчуває себе якоюсь легкою, а мені здавалося, ніби я якийсь безплотний дух. Кортіло стрибати, танцювати, кричати на весь голос. Та й побавився я, нівроку!

Ота товстозада перекупка на розі здавна викликала в мені безмежний гнів. Це як у поета Юльяна Шпола зі збірничка «Верхи»:

Рили ми, рили...
Вистьобали весь піт із жил,—
А пиката перекупка
Прийшла і сіла,
Заялозила в сало
Обрійний порив.

Так, так товариші! Доки там на розі сидітиме ця баба-перекупка—не повірю, що наступає соціалістична доба. Про це вже писав і ще писатиму. Бач, які очі свинячі на ряжці буряковій?

Ух, і затопив же я по цій ряжці! Аж перекинулась та спідницею накрилась, проти сонця задом виблискуючи. Закувікала свинею, заверещала, як тисяча грамофонів попсованих.

Стою і сміюся: не бачить. Ага, стерво! Так ось же тобі ще, а ось іще, та й ще, ще, та й ще ще та й ще ще... Годі. Одвів душу.

Хм... Оце геройський вчинок. Побив перекупку революціонер. Здорово! Може, думаєш, від того соціальні взаємини зміняться, скорше комунізм настане? Та-ак... Мій атентат, мабуть, того ж вартий.—Ет! знов вагатися? Гуляй далі, одводь душу...

Стрибонув в автомобіль: порожняком кудись перся. Не бачить шофер. Ну, вези. До театру? Добре. Подивимось. Що—«Фавст»? Гаразд. Там теж алхемія. Тільки професор Штейнах фавстів тепер инакшим способом робить і душ не купує.

Пішов проходом. Скинув брилика в якоїсь огрядної пані-непманки. Висмикнув із камзольки в когось годинника й кинув долі. Зірвав у генерала еполети. Сіпнув за бороду важного пузія. Дулею протяг по носі модника-джигуна. Кинув недокурка в декольте розмальованої цяці.—Го! Скрізь скандал, башкет, гвалт. Один на'дного нарікає...

Прямую далі—на сцену. Нехай в усі біноклі дивляться. Чорта зобачать! А з усіх боків так і лоскоче, так і кортить іще щось устругнути.

Співає:

Дозвольте вам подать,
Красуню любя, руку...

—От і не дозволю, дурню намащений! І вам там не дозволю спокійно баньки лупити, йолопи партерні! Невже ще й досі у ХХ сторіччі ця допотопна опера дає вам насолоду! Невже не винайдете иншого мистецтва, инших форм, достойних емоціональності нашої переходнової доби? Гробаки ви тлінні й гробацький смак ваш. із вашими дуетами любовними й аріями передсмертними. Вампуки на вас мало, одоробала опероманські...

Ще б і далі лаявся, сівши на суфлерську будку, так запнули завісу й по сцені забігали, шукаючи: хто це тут збожеволів?

Тоді опам'ятався: ну чи не дурень? Також можна весь свій план провалити. Знатимуть, що між ними є якесь невидиме створіння й будуть обережніші. Годі дитинчувати! Перевірку зроблено.

Пішов.

Ось королівський палац. Коло брами вартовий. Наближаюся і чхаю. Обернувся вусатий. Не бачить. У фіртку й до самого палаца. Довжелезні коридори. Два гвардійці стоять біля якихось дверей. У ківерах, наче з наполеонівської гравюри минулого сторіччя. Гуркнув клямкою.

— Хтось хоче вийти.

Одчинили раптом, а я—туди. Бачу: заля, зеленим стола довженного вкрито. Навкруги у фотелях із різбляними спинками мастодонти лисі сидять. На грудях бинди різнокольо-

рові, хрести, ордени. Раду радять. А на чільному місці сам король, що його вбити мені треба.

— Ну, знищити цю блощицю, ще є час. Не втече нікуди. Відразу послухаю, що вони тут планують.

І сів у куточку на канапі, що під стінкою стояла, саме проти «його величності», самовільством великої.

А він таке промовляє до радників своїх:

— Московський Інтернаціонал розіслав своїх агентів іскрізь. Кожний наш крок вони стежать, прокляті. Ми непевні, що й тут, у цій залі нема їхнього шпигуна, що він не сидить десь на канапі...

Ой, лишенько! Мимоволі очі всіх перебігли стільці й канапи й опинились на мені.

— Чортів німець обдурив. Афарбіт нікуди не годиться. Збрехав панський підлизень і завів мене в їхні лабеті...

Я подивився вниз. Мої руки лежать, чую, на моїх колінах. Крізь їх бачу позлочені цвяшки на фотелі й зморшки на його зашкарублій шкірі. Ні, фельдшерське зілля ще ділає. Я—невидимий. Чого ж це всі так до мене придивляються?

Пересунувся в другий куток. Наче б то заспокоїлись. А король каже далі:

— Їхні окремі агенти нам нестрашні. Хай собі роблять, що хтять. Страшно тоді, як повстають маси. А маси повстають не від агітації окремих людей. Їх агітує життя. Ми мусимо так поводитися, щоб голоса цієї агітації не було чути за іншими голосами. В цьому мудрість керовників держави. Хтось із тих комуністів сказав, що класи обдурити неможна. Але він сам може обдурити себе. І от я хочу мати провокаторів серед тих, хто загрожує тронові. Ми купимо тих, хто придурюється народніми приятелями. Хай брешуть пролетарям, хай показують не ті двері. І хай сидять тут, між нами, яко наші спільники. На оцій канапі близько нашого стола місце представникам соціалістів. Дати їм їхнє демократичне «загальне й рівне»...

Знов усі облізлі голови обернулись до мене і в очах у них замерехкотіло здивовання. Де-хто навіть підвівся, щоб краще придивитися. Примарою, видимо, здавався я їм.

— От тобі й наафарбітувався! Що його робити? Посеред цих генералів я голий голісінький. Без ніякої зброї. Це тобі не перекупка й не театр.

Тихесенько по-під стінкою почав пересуватися до дверей, оглядаючись на лисих опудалів. А вони дивились мені в очі чи то страшучись, чи то дивуючись. Де-хто виймав хустку й протирав окуляри. Товстий фельдмаршал підвівся й попрямував до мене, придержуючи шпагу. Олив'яні очі втопив просто в мої.

— Ге! Це я стуманів,—раптом блиснуло в мене, і я прожогом стрибонув до дверей, перекинув дужого гвардійця

й затупотів по сходах. Навздогін постріл. Дарма! Хвилина—і я на вулиці. Ще скількоś часу—і вдома...

Простерся на ліжкові, відсапуюсь і думаю—(дзеркальце в руці).

— Що за пригода? Ось я дивлюся—і мене немає. А вони помітили. Неясно, але помітили. Чи в їх очі не такі? Очі?

І раптом думка:

— Стривай, любий мій! А як *ти* їх бачиш? Значить—у тебе очі непрозорі? Значить—у них одбиваються образи? Значить твої очі видимі? Вони бачили мої зіниці десь у повітрі. А я, дурень зелений, повірив Уеллсовим казкам. Ех, мудродурче, разом із тим німцем безтямним.

З пересердя гелнув себе по лобі і... прокинувся.

Переді мною стояв кельнер і казав:

— Час пиварню зачиняти. Дозвольте за пиво одержати.

— А де ж мій товариш подівся?

— Хто? Той дурисвіт невидимий, що з афарбітом у кишені носить? Він тут усім гостям набрид, тільки ви його, видимо, не знали. Вже давно вислизнув, мов та ящурка.

— Чортів фельдшер! лайнувся я.

— Хто фельдшер? заперечив кельнер: ви краще подивіться, чи все у вас по кишенях. Це ж агент його величності...

Справді: крім револьвера, бракувало моїх документів—і липових і справжніх...

Ви думаєте, що я випив цілий чобіт? Помиляєтесь. Він стояв мало не повнісінький.

Не сплутуйте афарбіта з морфієм, бо будете, як і я тоді, заарештовані.

Москва 6/VIII-23 р.

М. ЧЕРНЯВСЬКИЙ.

З Е М Л Я.

ОПОВІДАННЯ.

— Ш-шарх!.. — Ш-шарх!..—почулось тихим раном ще в півсонному степу.

Стиснувши зуби, Стасюк підвівся споміж пшениці навколішки й обережно поглянув наоколо.

Через позлотисте море колосся він побачив, що знизу, від балки, зайшли косарі. Здалека до його ясно доносилося, як дзвенять коси:

— Ш-шарх!.. Ш-шарх!..

Він знов ліг на своє логово. Через два-три дні на всьому степу не буде ніде пристановища. Все викосять. Проса?... Але вони низькі й рідкі. У їх не сховаєшся. Хоч провалились крізь землю.

— Проклята!.. Через тебе пропало життя!..

Він з усього розмаху вдарив кулаком по сухій ріллі. Але його кулаки були такі малі й безсилі, а земля така нерухома й байдужа. Він вразив до крові руку й вибив тільки ледве помітну ямочку, що в їй і жайворонок не звив би собі гнізда.

Злість і відчай навалились на його. Шпурнув геть від себе рушницю й перевернувся на спину. Лежав і дивився в небо. Але й вранішнє небо, чисте й лагідне, дратувало його. Мусив зажмурити очі й лежав нерухомо, як труп. Тільки в висках, коло вуха, пульсували артерії.

Думав. Горів у думках—важко, покволом і все в тих самих думках, як сире поліно в печі. Стало душно. Розстібнув комір.

— Ех, земле, земле!.. Проклята ти, заклата на віки вічні! Через тебе пропало все, все!.. А ти мовчиш, німа й непочутна, тобі й жалю немає, що на тобі ллється кров!..

Маленький сірий коник несподівано кинув йому на обличчя своє тільце, мов грудочку сухого чорнозему. Змахнув його рукою. Перевернувся на бік і знов почув, як там, коло балки, дзвеніли коси.

Вони добіраються до його. Залізними зубами рвуть жовті сухі стебла й злосливо гукають, немов хотять, як птаха, спужнути його, вигнати з хліба:

— Ш-шарх!.. Ш-шарх!..

Нічого, не злякають. Він сам вийде...

Кидав думки в один бік і в другий: де знайти захист?.. І не знаходив його. Тільки ніч темна була йому тепер захистом. Тільки рушниця зосталась його оборонницею. Тільки вона тепер вкупі з ним мстилась над ворогами, бо товаришів немає: тих убито, а ті порозбігались.

Але вже не вистачає набоїв. Скоро прийде час, коли його візьмуть голими руками.

— Ш-шарх!.. Ш-шарх!..—чує він далекий, але настирливий, невідстанний поклик.

Ліг на черево, підгорнув під лоба складені одна на одну руки й знов замлів. Згадалась довга-довга й така тепер далека стежка його короткого життя.

Як недавно все діялось і як давно!.. Тільки одружився—взяли на війну. Кидали з одного фронту на другий... Ганяли, мов босого по пожарищу, поки не попав з простреленим плечем до лазарету. Одужав—знов у пекло... А там прийшла свобода й на своїх киплячих хвилях принесла додому.

— Земля!.. Земля!..

Тільки й чути було ті слова по всіх усядах. Тільки про це й говорили скрізь по Україні.

І ось він—делегат від свого села на півітовому селянському з'їзді. І тут ті самі слова:

— Земля!.. Земля!.. Земля!..

Від кожного села виступали промовці і всі говорили в одно. Дійшла й до його черга. Було вже пізно. В театрі, де відбувався з'їзд, нічим було дихати. Але він не помічав того й, тільки чуючи, як у грудях молотом колотиться серце, вийшов на кін. Мов вітром підхопило його, й він задихаючись вигукував:

— Я, як представник од Вавиловської волости, від чотирьох тисяч селян!.. Як будучи на фронті в п'надцяти боях і ранений!.. Заявляю, що наша громада винесла одноголосну резолюцію: всі землі панські, казьонні й монастирські—одібрати й передати селянам у вічне володіння!.. Без викупу!..

Грім оплесків покрив його слова так само, як і всіх попередніх ораторів, що говорили ті самі слова, проводили ту саму думку.

— Доволі пили нашої крові!.. Буде вже драти з нас шкури!..

І знов оплески й оплески. Хотів ще казати, але давно підібрані слова несподівано розбігались, і він тільки додав:

— Земля, воля й братерство!.. Смерть ворогам народнім!..

Вернувся додому. Йшов зі станції пішки. Земля горіла під ногами. Йшов і бачив, що скрізь по степу ходять люди: по одному, по двоє. Ходять, придивляються до землі, наглядають найкращу, щоб захопити собі... починати оранку.

Росповів на сході про те, що було на з'їзді.

Як тоді раділо все село! Які надії розцвіли в душах селянства! І які вдячні були йому, Стасюкові, мов через його йшло до їх щастя.

— Вся земля наша!.. Ні копійки викупу!.. Буде вже панам смоктати кров нашу!.. Все майно панське забрати й розділити між людьми!.. Все воно наше, нашим мозолями зароблене, нашим потом полите!.. Годі хилити голови лежням!.. Годі в ярмі ходити!..

— А-джа-джа!.. Ї-джа-джа!.. А-джа-джа!..—доноситься до вух Стасюка від балки. То косарі гострять коси, щоб скоріше добратися до його. Косять хліб панам, що колись селяне з такою вірою й радістю сіяли для себе.

— А-джа-джа!.. А джа-джа!..

Так усе несподівано перевернулось на інше.

Прийшли німці, почались сікуції, вимагання контрибуцій. Знов на селі появились пани й управителі. Приїхав і їхній пан, Дудник. Привіз з собою тридцять німців і почав пороти селян. У першу голову схопили його, Стасюка.

— Він привідця й коновод! Він збив усе село! Він їздив на з'їзди! Він грабував худобу!

І сікли його, немилосердно сікли...

Досі ще неначе хто приском сипе по спині при спогаді.

— Коли так, то знатимете ж мене!—рішив він.

Узяв рушницю, зібрав товаришів і пішов бити панів і глитаїв. Де проходив, там палало панське майно, де попадався до рук пан,—одна була йому честь: куля або петля.

Пів повіту пройшов страшним месником Стасюк, поки не навели на його свої ж люде німецьку силу. Тепер нікого не зосталось від його товариства, й сам він, зацькований і загнаний, ховається від людей в останніх хлібах.

Покосять їх, тоді кришка.

Зараз прибився до рідного села; думав, може яку допомогу дасть жінка.

Бачився з нею в леваді, але ніякої надії не подала вона йому: усе село проти його. «Це він піддурив нас. Через його загинула наша праця, через його пороли нас. Нехай іде, куди хоче, а ми покривати його не будемо! У кожного одна голова на плечах!» І більше всіх проти його говорить сусіда ближній, Панько Деркач, старий Деркач. Бо двох його синів били німці шомполами.

— Що ж тепер робити?..

Це питання вже кілька днів стояло перед Стасюком, і він не міг підшукати на нього відповіді. Голова була порожня, як пляшка, що носив у їй воду. Узяв ту плискувату пляшку в руки, подивився й кинув на землю. Хотілось їсти й пити, й не було ні хліба, ні води. А сонце вже піднялось високо й пекло палючим жаром. Хиткий прозорий холодок

від сухих стебел пшениці не давав ніякого захисту. Вітерець пробігав десь вгорі і, тільки дратуючи, лоскотав сухий колос.

Стасюк лежав і несвідомо довбав пальцем землю. Червоне сонечко круглястою емалевою крапкою виповзло йому на руку й спинилось. Дмухнув на його, але воно не хотіло летіти. Збив пальцем.

Було скучно й важко лежати без руху. А там скреготали й скреготали коси, гострили зуби на його:

— А-джа-джа!.. А-джа джа!.. Ш-шарх!.. Ш-шарх!..

Пекло сонце. Шелестіли сухі колоски, а відчай глибше й глибше запускав свої гострі пазурі в серце.

В ночі Стасюк прийшов додому. Нічого не кажучи, ні про віщо не розпитуючи, ліг спати. Спав довго й твердо, неначе після великої важкої праці. Ніхто не турбував його сна.

Прокинувся, коли сонце вже підбилося зовсім високо, умився й сів до столу.

— Ну, жінко, чим частуватимеш свого хазяїна?..

Хотів усміхнутись, але тільки скривив в усмішці губи. Очі zostались суворі й застигли, мов крига.

Молодиця з тривогою глянула на чоловіка. Був худий і чорний, оброслий бородою. Губи йому порепались, волосся пасмами звисало на плечі й лоба. На лівій щоці червонів новий шрам.

— Чим частуватиму?.. Що єсть, те й їстимемо.

Вона поставила перед ним миску, — поклала груглясту, з боку вищерблену, дерев'яну ложку й окраєць хліба. Потім вийшла в сіни й принесла глечик молока.

— А Андрійко ще спить?

— Спить.

— Збуди його. Будемо гуртом снідати.

Молодиця збудила сина. Хлопчисько років чотирьох протер кулачками очиці й боязько глянув на кудлатого й бородатого чоловіка.

— Татко!..—нарешті весело вимовив він, пізнавши батька.

Обличчя Стасюка освітілось усмішкою.

— Йди сюди. А ти чого не сідаєш?

— Я вже їла.

— Сідай!

Мусила сісти до столу, бо в голосі чоловіка почувся приказ. І взагалі він сьогодні здавався жінці незвичайним. Стримана суворість холодила його палку вдачу. Немов він на щось наважився й таїть якісь думки.

Стасюк узяв сина собі на коліна, обережно притиснув лівою рукою до грудей і на хвилину приторкнувся обличчям до його м'якого й білого, як льон, вигорілого на сонці, волосся. Жінці здалось, що в його на очах залисніли сльози. Але він різко крутнув головою й прогнав їх.

— Будемо їсти.

Іли мовчки, не хапаючись. Стасюк їв сам і годував з своєї ложки сина Клав її, підбирав з столу крихти товстими незграбними пальцями, повагом ніс їх до рота. Потім знов брався за ложку.

— Що каже батько?

— Нічого, мовчать.

Стасюк глянув на жінку, на її потуплені додолу очі й різко поклав ложку на стіл.

— Іж!

— Наївся вже. А мати?

— Мати жаліють тебе. Хотіли передати грошей і прохати, щоб ти десь поїхав, або в Одес, або в Миколаїв, щоб переждати який час.

Стасюк з полегшенням видихнув повітря з грудей.

— Грошей мені не треба... А люде?

— Що ж люде, як вовки!.. Дізнались, що ти вернувся, й кажуть: «піймаємо й видамо німцям». Найбільше Деркачі... Та й Ващенки, й Коцюби, всі багаті й біднота туди ж. Учора, ще ти не приходив, Василь Коцюба зустрів, питає: «Що? вернувся Петро?»—«Ні»—«Брешеш!»—каже.—«Тільки все одно—піймаємо. Годі дурити людей!»

Замовкли. Стасюк дивився в куток і тарабанив по столу товстим і довгим, обведеним чорним ободом, нігтем. Потім підвівся, спустив сина з рук додолу, став проти божниці й двічі перехрестився.

— Спасибі.

— На здоров'я.

Жінка прибирала з столу, а чоловік двічі пройшовся по хаті й знову сів до столу. Мовчав кілька хвилин, дивився, як вона замітає хату. Ждав.

— Сідай, побалакаємо,—сказав він, коли жінка поставила віника в куток.

Руки в молодиці упали, мов не свої. Вона так і ждала, що щось буде, що Петро не даром такий похмурий.

— Іди й ти, синашу, сюди! Щоб і ти чув...

Хлопець довірливо підійшов до батька.

Стасюк хвилину помовчав, немов набираючись сили.

— Говорю тобі, Зінько, як перед Богом, оце в останнє... Бажав я добра людям, не шукав для себе нічого, а вони тепер хочуть видати мене німцям... Мов на вовка збираються на мене...

Обличчя Стасюкове мінилось, тремтіли й смикались кінці губ. Йому було важко говорити, й він немов виривав слова з грудей, мов тирсу з цілини.

— Всі кинулись на землю... З-за неї летиться кров, з-за неї ворожнеча!.. А хіба біднота добилась того, щоб узяти її в свої руки?.. І була вона у багатів, і зараз у їхніх руках, у їх вона й зостанеться! А я з-за неї людей убивав...

— Що ти кажеш, Петре!..—жахливо скрикнула жінка й дивилась на чоловіка великими наляканими очима.

Люде говорили, що Петро убійник, але вона не вірила. Тепер він говорив сам.

— Еге, убивав!.. Убив власними руками Карпенка, Смілянських, Губчича... На цих руках кров!.. А для чого, а кому з того користь? Ті, кому хотів добра, ті, з-за кого душу занепастив, ті тепер мої найлютіші вороги! А все з-за землі!.. Будь вона проклята, та земля! Нехай вона тернами, бур'янами заросте, нехай піском та камінням візьметься!.. Он Деркач іде... Іди, йди сюди!.. Підходь ближче!.. Не бійся!

Стасюк бачив, як проходив повз хату Деркач і приглядався підсліпуватими очима в вікно.

— Я тут, тут!..

— Петре!.. Цить!..—благала жінка.

Сльози текли по її обличчю.

— Нічого, все одно!.. Нехай чує... Я не втечу. нікуди тікати! Нехай, що хочать, те й роблять!..

— Та може ж таки ти поїдеш до Одесу?..

— Не поїду. Не того я прийшов до дому. Прийшов прощатись. Прийшов подякувати добрим людям за їхню правду. Слухай, Зінько: мені вже не жити на світі! Зостанешся з Андрійком. Вчи його розуму, вчи, щоб був трудящий. Щоб ніколи нікому не вірив. Бо скрізь злоба й зрада. Живіть чесно. Може вийдеш заміж...

— Що ти кажеш, Петре? Нічого того не буде!

— Мовчи! Те, що я кажу, те й буде! А ти Андрійку...

Стасюк підняв сина врівевь з своїм обличчям, глянув йому в ясні дитячі очі й мов поперхнувся.

— А ти...

Більше Стасюк не міг нічого сказати, бо не дали сльози.

Плакали всі троє.

Нещастя увійшло в убогу, чистенько прибрану хату й стало коло порога, темне, нерозважне. В малі підсліпуваті вікна дивився золотий пекучий день і плив незміряним морем у осяйну безвість.

Купаючись в тому пливучому золоті, червоний молодий півень, з зеленуватою шиєю й чорними крилами, злетів на тин коло причілку й голосно кукурікав, зажмурюючи від насолоди свої червоно-скляні очі. Але Стасюки не чули його крику.

Всі були на степу й село мов завмерло.

В сьєві пекучого для Стасюк ішов по вулиці до волости. За плечима у його висіла рушниця. Що він там робитиме, він і сам не знав. Але серце його було повне образи й рішучости.

Він ішов, а за ним по розпеченій сонцем і розбитій їздою дорозі крок за кроком посувалась його сіро-синювата

тінь. Жінка зосталась дома. Так він наказав їй і вона не насмілилась не послухатись його.

Ось майдан, ось волость. Стоїть, блищить на сонці білими стінами. Чорніють розчинені двері. З їх на двір виходе Панько Деркач. Побачив Стасюка й—назад. Злякався. Але передумав і пішов просто йому на зустріч.

Обличчя Стасюкове перекривилось злою усмішкою.

— Що, доніс, заявив?..

— Кому?.. Що?.. Нічого я не знаю!..

Деркач смертельно злякався й нижча губа в його засмикалась, а очі забігали, як у спійманого на шкоді пса.

— Брешеш, стара собако! Бігав до волости заявити, що я прийшов? Ну, й прийшов і не злякався!.. Беріть, коли хочете!..

Перший гострий момент зустрічі минув і Деркач уже не так боявся, тим більше, що знав, що зараз у волості збираються йти заарештувати Стасюка по його доносу. А він ось і сам прийшов.

— Хто тебе братиме? — гукнув він.—Іди, куди хочеш!.. То тобі мабуть Зінька казала... А я що?.. Про мене...

З дверей волости разом вийшла купа людей. По очах їх Стасюк побачив, що вони йдуть на його. Деркач, не оглядаючись назад, почув, що вони зараз заберуть Стасюка і в очах його гостро майнула думка про це.

Стасюк живо помітив те.

— Про мене—роби що хочеш!

— Брешеш, собако!—перебив його Стасюк і, в один мент вихопивши з-за плеча рушницю, вистрілив.

Розмахнувши руками, Деркач упав на землю.

— Ну, тепер підходьте, ви!..—гукнув Стасюк до тих, що вийшли з волости.

Але вони кинулись назад у двері.

— Тхори прокляті—кинув їм у слід Стасюк.—Не бійтесь, не поженусь!

Повернувся й пішов на гору, туди, де між дерев біліла церква.

— Ловіть!.. Держіть його!..—гукали з волости, але ніхто не насмілювався йти за ним.

Стасюк одійшов трохи й спинився. В душі було порожньо й холодно, мов гробак виїв усю середину.

Глянув навколо. Церква... Колодязь коло неї. Свині риються в баюрі під коритом для водопою.

Згага пекла горло. Пити! Але на що?.. Все одно.

Несвідомо подивився вниз від церкви на село. Там подекуди поміж сірими стріхами хат ясніло золоте стіжків і скирт. «З хлібом будуть» — майнула думка. У вікні попівського дому прямою вималювалось широке вигодоване обличчя й довга руда борода.

— Ага, й ти дивишся?.. Дивись!.. Дивись, коли не повилазило!..

І нічого більше не бачучи й нічого не відчуваючи, крім глибокої тяжкої образи й того, що йти нікуди й робити нічого, Стасюк раптом поставив рушницю на землю, притис дуло собі під щелепи й, не дивлячись, ударив ногою по замку.

Бабахнув постріл і він з розваленою головою упав на дорогу.

Свині злякано зарохкали й піднялись на передні ноги в своєму логові, але побачивши, що їм ніщо не загрожує, знов уляглись в холодне баговиння.

Сонце лило своє пекуче золото на їх і на Стасюка й почало пригрівати його розкиданий по распеченій сухій землі поміж камінцями й товарчими кізяками кривавий мозок.

Г. ХОТКЕВИЧ.

В КОРШМІ.

«Манашка»...

Се собі жидівська коршма найпоследнійшого гатунку, звичайне пристановище керманичів. Тут вони пожадані гості. Коли там десь на Балтагулі, на Шибенім озері, на Перкалабі, за світами десь підіймають клявзу, Манашка зі своєв Суров студят холодці, печут хліби, готовлят всяку гуцулску снідь, бо будут керманичі сьогодні. Гуцул пожаданий гість в коршмі. Як має гріш—може увесь лишити; як не має гроша—кричить: «Шо? Ци моє слово у тебе не вартаєт?» І тоді лиш знай пиши, жиде, бо за слово гуцул тобі десять раз заплатит. Он дзьобні, тобівки, ремені, навіть сокири і швари на продаж у Манашки—се все покажчики гуцульського темпераменту.

Сам Манашка—старий сивенький жид. Страшно гречний. З кождим так витаєть ся, як з рідним татом, мов би сто літ не видів і зрадів неймовірно. Але я бачу, що ся Гречність дорого йому коштує: всю свою ненависть до Гоя, все призи́рство до хама, мужика, він мусить нараз перебирати в одіж Гречности і зносити солону, часом дуже солону лайку гуцула, мусить не дочувати багато річей, мусить терпіти навіть тоді, коли ображають його людське достоїнство, і на все, на все мати лиш одну відповідь: «Ну? Чого хочете?» Бо дійсно гуцул, вилаявши ся, зараз же скаже дати собі щось—руму, ци там чого ще.

Взагалі відбуваєть ся цікавий процес: гуцул часом відчуває попросту потребу над кимось позбиткувати ся, когось вилаяти, показати свою силу і, находячи відповідний об'єкт, позваляє собі на багато річей, але потім чуєть ся немов зобов'язаним надгородити за подіану кривду і—от чи купує зайву флешу пива чи винаходить ще яку форму. А Манашка розуміючи ся на психольогії, терпеливо зносить все, за те потім, як гуцул підпивши бере чарку за чарков, флешу за флешов, доходить навіть до потреби зафундувати приятелеви «штири—три»—(так гуцул назвав собі шартрез)—тоді Манашка пише кредков на дверох довгі ряди крисок, сам мало рахуючи кілько він їх написав. І, дивлючись, як сей Грейцаровий торг іде собі нормальним шляхом, сьвіжий чоловік чуєть ся, що тут уже, коли не саме «дно», то в усякім разі близько него.

Але по мимо того гуцули люблять свого Манашку.

— Се поренний жид—кажуть про него.

За те не люблять його жінки, Сури. Справді, вона вже цілком инакша: з видимою тяготою несе труди своєї професії, видно тяжко зносить гуцульський жарт. Змовчати й вона змовчить, чому ні, але лиш тому, хто добре, занадто добре платить. З иншим—зуб за зуб і підіймає часто таку бучу, що аж шиби дзвенять. Тому гуцуци її не люблять і навіть рідко звертають ся до неї, все більше до покірного і всетерпеливого Манашки.

— Манашко, курва тебе породила! Ходи-но суда.

Манашка кудись вийшов; підходить Сура.

— Ну? Чого вам треба?

— Хіба я тебе кликав? Тебе? Забирай си пріч! Я з тобов ни маю нічьо до розмови. Манашку, на... у твоїй матери!

Віткися безшумно появляється Манашка зі своєю незмінною фразою.

— Ну—ну?.. Чого хочіте?

— Ти такий плохий, шо курки не загрозиш, не то свої жінки. Ти б її бив шо сабашу.

Тут же вештається похмура згорблена баба. Сиве засмоктане волосє вибивається неладними космами з-під брудної хустки; кожух смердючий, підрана чорна сорочка і запаска гірша шмати. Страшна, за серце хапаюча картина...

Се гетера була колись керманицька. Ціле житє її минуло от у сім корчемнім чаду, серед п'яних, з обнаженими почуттями, грубих людей. Вони, тяжко наробивши ся, чули потребу тяжко випити, тяжко вилаяти ся і тяжко наситити себе до кінця. Сотні мужчин жадали її, отсеї старої тепер баби; жадали й здобували, а на ранок, кинувши кілька згірдлих слів, відходили назад, до своїх чистих жінок—а вона все лишала ся в сій задимленій горівчаній атмосфері, в сій духоті кріпких слів і звірячих почувань, все мусіла напивати ся до нестями, волокати ся душею по всякому бруді і що-вечера, щоночі бути готовою для нових, все нових керманичів. І так сьогодні і завтра... і так ціле житє... аж поки не прийшла старість...

І тепер вже ніхто її не бере. Ніхто не частує міцною горівкою, аби запаморочити і довести до потреби тішити похоть керманичівську брудними руками; ніхто не уводить за перегородку під град жадних очей, ніхто її не хоче, нікому вона не потрібна. І от мусить за тисячу дрібних послуг просити жидівської ласки—аби дозволили перебувати в теплій хаті, спати на голій запльованій підлозі, тулити ся десь в кутку тої самої корчми, якої може вона була найголовнішою принадою колись... А може була ґаздівською дитиною... А може мріяла колись о щастю, о любови, о молодім коханім чоловіці, о діточках білоголових і тихій хатиночці десь на узгір'ю. І не дав того Бог нічого... От проволочив

по сміттевіках, поганю заліпив душу й уста і назвав те людським житєм. Будь же ж справедливий, чистий Господе, на чистих небесах своїх—і дай же їй там иншу ясну долю!

Але ще низша єсть тут, у сій Вижницькій коршмі їстота. Та доки ж низько, у яке підземелє ідуть оті безконечні суспільні сходи?

Се вже щось... щось пів-людського. Молода, ще зовсім молода дівчина, але мов присаджена до землі чиєюсь могутною злібною рукою. Чоло заросло волосєм, лице безперестанно усміхаєть ся страшним ідіотичним усміхом, а сама вона, дишучи, переразливо харчить і хрипить. Мабуть проклята хвороба загніздила ся в ній.

Вона ще так молода, а її уже ніхто не бере, і кожний чим лиш може стараєть ся обидити, зневажити се подобіє людини. Я бачив сам, як оден молодий красивий гуцул от так собі, ні з того ні з сього, коли дівчина проходила мимо, плюнув їй з-заду на кожух. Вона тільки огленула ся і ще страшнійше захрипіла.

І так тяжко було се бачити. Він молодий, здоровий, свідомий того, що ще багато красивих жінок віддадуть йому своє тіло з охотою, от опльовує нещасну дівчину, на котру тепер не хоче й глянути. А звідки ти знаєш, гуцуле—може в темряві ночі шукати будеш пласких сих грудей, хотіти будеш сього Богом самим побитого тіла і не дослухаєш навіть страшного сего відтручуючого хрипіня?

Корчма наповняла ся керманичами. Мокрі, передряглі вони входили шумно, свобідно; шваркали шварами по лавицях, засідали за столами, розбували ся і вішали мокрі онучі коло печі.

Хата гула. Ішли, очевидно, в першу руку розмови про пригоди сьогоднішнього дня: кождому хотіло ся розповісти, що з ним ся трафило, як він мудро та хитро виплутався, чим йому поміг Бог. Ті, що потерпіли сьогодні, або мовчали, або зухвалили ся; їх обережно обходили і болючих питань не задавали.

Жид і жидівка і обі оті прислугуючі постаті увихали ся по-між гуцулами. То звідти, то звідти несли ся жаданя, поперед усе зовсім скромні: чарка горівки, таріль дреглів, кулеша, «штруцель», óгірок.

— Я, бра, за соленим óгирком гину. Мой, жидівко! Шо там у росолі руками бацькаєш? Та же то люде пют.

— То шо? Хіба у мене руки які?

— Нно... Ту у коршмі єк си надивит чоловік на жидівське Господарство, то вже му всего си відхоче.

— Наймай собі палац коли так! Дивіт ци на него—пан який! За Грейцар хоче, аби му на золотім тарелі давали.

І шумить коршма одностайним шумом, тече невпинно ріка життя.

Але от перші потреби загірті ся й насититись заспокоєні. Досі не було жадної штуки: гуцул просить бриндзі—дай йому бриндзі, гуцул просить порцію горівки—дай йому порцію горівки. Але відтепер починається вже гра. І як зручно, як вираховано вона провадить ся!

Вже й Сура не огризається, нікого не лає, а коли їй в лице говорять образливі речі, то лиш сьміється та жартливо хіба ударить гуцула по кожухови. Вся річ в тім, аби керманича підохотити, аби він когось почастував, відчув потребу когось пригостити. Віками вироблена коршемна практика дає певні для того способи—і скоро в коршмі не стає рук для подавання. Бігає Манашка, бігає Сура, бігає низенька, з сина-червона їх дочка, бігає стара гетера, бігає молода, і ще якась дрантива баба, що дрова принесла—і та бігає. Дим від гуцульських люльок стелеть ся хмарами, шум невиразний стоїть в повітря від гамору—приятельських бесід, покриків на жидів, звуків поцілуїв. Ледве блимають у задусі дешеві лампи, стає ховзко і брудно.

— Ой Тимофійку, браччіку, бери-ко флоєру! І Тимофій лізе довжелезними своїми руками за вікно, витягає штук шість флоєр. Манашка кричить з другої хати:

— Там то-та, що хрестом помічена, то має бути найліпша.

Тимофій перепробовує їх усі, і оригінальне гудінє разом з тихими жалібними якимись звуками приєднується до всепоглощаючого шуму. Щось є в гуцульській флоєрі. Хто-б не взяв її до вуст—а мусить грати тужно, мусить по гуцульски говорити про скорбний спокій полонин пожовклих, про негоди осінні, про потоків немовчний шум і вічне глядінє в небо непорушних просторих верхів.

Якийсь низенький, підхмелений уже гуцулик дріботить сьпіваночками; то той, то той збоку підтягнуть, хтось засьміється. Але скоро вже перестають задовольяти звичайні слова, співаки починають добирати щось моцнішого—і при вдатнім присоленім римі вибухає коршма реготом, мов десь вистрілили з гармати поблизу.

Маленький гуцулик—він розсипав дарабу сегодне, тому чув незвичайну «охоту»—уже на середині коршми і гуляє, мягко притупуючи постільцями, дрібочучи трикутно. А в кутку двоє приятелів щиро признавали ся оден другому в вічній приязні і цілували ся моцно. Менше з тим, що за хвилину може увалить оден другого в писок, але поки що—приязнь і медяні слова.

— Парá! Парá! Ану-ко, ну-ко,—частує Василь Миколаєву жінку.—Знаєш шо? Одразу би хлопця вчінила, коби сеї си горівки напила.

Параска регоче. Сей Василь якийсь кривний далекий, від него жарт можна приймати.

— Ци чюєш, Миколайку? Ци чюєш? — термосит Параска чоловіка, але Миколай зайнятий поважною розмовою і лиш відмахуєть ся рукою.

— Миколайчику, ану!

— Шо там таке?

— Та ци чюєш, що Василь говорить? Шо я би одразу хлопця вчінила, коби лиш сеї горівки си напила.

Миколай усміхаєть ся і мовчки простягає пугар Василеви. Бо Василь знає ек жертувати: Миколаєви з жинков Бог не дав дітей і се є жура їх гарного гармонійного подружжа.

А Маріка, як тільки Тимофій куда відвернеть ся, заводить фіґлі з його братом, Палійчуком. Палійчук, се кучерявий, повногубий хлопец, типовий сільський дон-жуан. Він жадних заходів коло жінок не робить, не ловить їх ні на гарне убранє, ні на причісане волосє, а просто знає, що вони самі зовлять ся от на буйні, хоч і ростріпані кучері, на моцне хоч і давно немите тіло і взагалі на справність цілого молодого інвентаря.

Палійчук витяг з бесаг колач і простягає його Маріці, але сам не пускає з рук, тримаючи на пальці. Маріка собі зачепила палец і тягнуть колач аж поки розломили. У Палія лишила ся більша половина.

— Х-і-хі... А ек ми при слюбі ломили колач з Тимофієм, то в мене бирша половина си лишила.

— То з Тимофієм, а то зи мнов, — підморгуючи каже Палій і відходить від Маріки, хоч саме тепер нема Тимофія і хвиля спосібна. Се якась тонка природна вирафінованість, рахована на жіночу психольоґію.

І доч єви робить так, як роблять усі дочки єви.

— Палійку, Палійку... йди сда...

— Чьо?

— Та йди...

Палійко підходить. Вона починає йому щось шепотіти на вухо, аж він сьмієть ся і бе її по грудях. Потім знов відходить, хоч вона тягне його за рукав.

Мене, очевидно, ся Маріка не вважає навіть за людину. От як древні матрони рабів. На дарабі, поховзнувши я, вона ухопила ся аби не впасти за мене, а потім, не випускаючи руки, питала — ци пан жонаті?.. Я з сумом відповів, що жонатий і то ще моцно жонатий. Ся відповід сильно Маріку розчарувала і вона пустила мою руку. А коли відтак на друге питанє — ци й жинку зи собов куда-сте узели у гори? — відповів потакууючо — відвернула ся і більше мене не помічала.

І тепер, заводючи фіґлі з Палієм, не звертала на мене найменчої уваги.

— Ой чоловікови искажу! — пробував я вийти з нірвани.

— Невілно! — кокетливо усміхаєть ся Маріка і грозить пальцем.

— Та ж то брат Тимофіїв.
То й добре, що брат. Не все одно—що Тимофій, що його брат? Одна кров,—регоче, здорова свобідна самиця.
Тимофій прийшов.

— Хто се тобі колач дав?

— Палій.

Тимофій хмуристь ся.

— А що се з тобов Палій заходить?

Зимним, надзвичайно здивованим рухом здвигає Маріка плечі, абсолютно не розуміючи о що чоловікови ходит і недбано, крізь губи кидає:

— Дурень.

Тимофій мякне від сеї ласки.

— Та то я шуткую.

Але він уже трошка підхмелений і його дратує красота його жінки, його власности. Жадними очима він дивить ся на червоні губи, на распалахкочені щоки і чимось нетерпливиться. Потім приймає солідний, діловий вид і поважно звертаєть ся до товариша.

— Ну, браччіку Міха. Онтам у кутку бесаги мої, сокири. Посокоти, браччіку.

— А ти де?

— А я ще маю справунки у місті. Іди, жинко.

Маріка підіймаєть ся і мовчки йде. По се ж і віз її Тимофій аж з Ростик, наражаючи на небезпеку. І вони уходять, молоді, сильні, здорові. А гуцули роблять вид, що ніхто нічого не помічає, ніхто ні очім ані на ніхоть не догадуєть ся.

Лиш хтось, нахиливши ся:—«Кгм»!—кахикає в пугчар собі. А з другого кутка другий хтось: «Кгм»! «Кгм»!—відкашлав ся двічі. А третій хтось зробив підозрілий якийсь звук, а Палійко весь освітлений від здержуваного сьміху, ледве промовляє:

— Ек горобці—на льоту.

Але на тім і кінець. Скоро всі о тім забули і загуділа, загомоніла коршма одвічним своїм шумом історичним. Так само гуділа вона і за часів Володимера Святого, коли жид першу коршму отворив у Києві; так само гуділа під час татарського нашествія, коли Батієві орди звалили ся на коршемну Русь; і в козацькі часи так само гуділа, а козак висьпівував до неї:

Ой коршмо княгине!

Чом у тобі добра козацького багато гине?

І сама еси неошатно ходиш.

І нас козаків-нетяг без свиток водиш.

Ось вони, сі козаки—нетяжища. Сидять в тій же самій коршмі, так само одурманюють ся і той сам жид прислугує їм, що прислугував триста літ тому назад. І вони ті самі, такі самі, і були, і єсть, і будуть іще багато часу.

На різні голоси гуде коршма. Ніч тікає звідси і ніхто не знає яка пора тепер на дворі, тут так шумно, так весело, що не хочеться знати щось о часі.

В двері просовується якась дивовижна фігура. Щось циbate, в довгій аж до п'ят свитині невиразного якогось кольору — от неначе Злий Дух середньовічних трагедій. Капелюх обвис, в руках величезний костур і певно під полою тримає засвічену ліхтарню. Підійде до вибраної жертви, замогильним голосом скаже: «Іди за мною» — і поведе до якогось підземелля.

Я не дуже помилюся, бо се була дійсно страшна особа — поліціянт! Але він був в якимось добрім гуморі і нікого не освітлював ліхтарием і нікого не тяг в підземелля. І овшім — се була дуже мирно настроєна власть, хоча підсівши до мене і старався він запевнити мене в безграничності своєї могутності.

— Що я можу, то я можу, а що я не можу, то я не можу. Бо є припис. На всьому є припис. Сказано, що світло мусити гасити о дев'ятій годині — найси гасит, хочь би там не знати що.

— Але я щось виджу, — діссоную я, — що воно щось — довше ся світит троха...

— То правда, але на то-то дивитси отак-о!.. — і він розставляв перед лицем п'ять пальців. — Світитси доків я позволю. А як скажу — гальт! — мусит погасити. Мусит, хоть би там ни знати що. А якже! Мусит, бо я маю рехт. Що він гадає що мене за два леви місячно купив? Чи як він собі гадає? А як у тебе що станеться у коршмі? Кого тоди будут зараз чіпати? Мене! — і він гордо бив себе в груди. — Мене зара, будут чіпати! Мене! — «Ти, скаже, був тої ночі там і там? — Я! — А доків си світило? Ага!»

Дико і неспокійно ставало в коршмі. Один молодий сильний гуцул, уже зовсім п'яний, підходив до кожного і буквально кожного задирав. Але то не гонір тверезому з п'яним заходити, тому всі його збували як будь. Се ще більше непокоїло Франчукового, бо йому хотілося бити, рубати, а не було кого, не було що. І він ходив від стола до стола, тяжко відсапуючи, зачіпаючи ся до кожного. Десятки очей непомітно, але уважно стежили за ним, але ніхто спровокувати не дав ся. Мов згода мовчазна зайшла у коршмі — не дати Франчуковому ні до кого вчіпити ся.

От він підходить до якогось молодого, менше розважного гуцула. Хапнув його одразу за поперек і підніс д'горі. Се образа, отак хапати людину, як ковбок, але молодець не вириваєть ся, не хапаєть ся топорець, а висючі в повітря, виспіває коломийку. Франчуків ставить його на землю і, безсмысленно поводячи очима, відходить.

Бойко сидить на лаві. Смирений тихий бойко. Чомусь гуцули взагалі не люблять бойків і навіть вважають за лайку, коли обізвати гуцула бойком.

Франчуків підходить і штовхає у бік.

— А-но прич, ти, бойку!

Бойко поводить по всій коршмі очима, але коршма не помічає його. Коли б що стало ся-- ніхто за бойком не стане. Сама гуцулія пєт.

І бойко покiрно встає, пересiдає на другу лаву.

— Ну, я вже й пішов. Шо з того що я бойко? Як бойко то вже не людина?

Франчуків важко кидає мокру швару на те місце де сидів бойко, а сам iде знов крутити ся коршмов. Щось мов ирве ним, щось в нiм нуртує.

Казав дати собі порцію горівки. Тримаючи чарку в руках, підходить до Василя і стоїть кілька хвиль, важко сопучи і поводячи безсмысленими очима.

Василь робить вид, що не помічає, і говорить з приятелем.

Франчуків підносить чарку до уст, половину випиває, а половину випліскує Василеві на кожух. Я бачу, як того всього пересмикнуло, але він стримав себе.

— Шо ти лєєш?

— А шо?—Франчуків відповідає борзо, мов не маючи часу чекати. А нiздрі у него вже роздувають ся і рiт пiврокритий важко дише.

— Я тебе питаю—шо лєєш?

— А шо ти мині зробиш?

— Та я вже знаю, шо я тї зроблю, лиш ти мині скажи, шо ти до мене си чипаєш?

— А шо ти ми зробиш?—і налізає на Василя усім толубом.

Вiдчуло ся напруженє в коршмі, от як перед бурею. Мимоволі всі якось притихли, хоч кождий старає ся показати, буцїм-то він зовсім тим не цїкавиться ся.

Але Василь потрафив стримати себе і відвернув ся. Його слова були такого рода, що його не понижали, а між тим не давали ворогови зачіпки. Відвернув ся і говорив до приятеля мов би нічого не зайшло. Навіть не обтер горівки на кожусі.

Франчуків ще стояв кілька секунд в вичікуючій позі. Потім злiсно рвонув з лавиці всі свої причандали і вийшов пріч, хрьопнувши дверима.

— І жидови не заплатив,—почули ся окремі репліки.

— Жид за своє си не боїт.

— Прички собі питаєт.

— Найдєт, не бiй си—найдєт.

Я глянув на Василя і—здивував ся. Я попросту не пізнав сього лагідного лица. З хвилею як Франчуків ударив дверима, все лице Василя перекосило ся, він скрипів своїми дрібними зубами і так ударив по столі кулаком, що шклянка упала і розбилась. Шипів, блискаючи очима:

— Падло смердюче... Та шо ти варт, спитати тебе, шо ти варт? Та я ж ті зуби вірубавою...

Інтонації голоса були дивні і від них мороз ішов по-за шкірою. Я пробував якось заспокоїти:

— Дайте покі! Та же то пеній чоловік.

В відповідь на се Василь крикнув що було сили. Аж дзенькнуло:

— Пеній? Лізь у болото!

І довго ще потім втягав позітре в себе кріз зуби і руки його дріжали. Стара гетера закахила ся коло порога. Се мов прорвало Василя.

— Мой! ти, курво свинеча! Не кахикай, на... у твоїй матери в лице! Тебе сто волохів на ніч..., а тепер кахикати?

Приятьель теж заспокоював Василя, звертав розмову на те, як вони завтра, ек Биг поможе вернут ид'хаті, але Василь відповідаючи додавав:

— А хтось нехай тогди ид'хаті зайдет, йк моя мама з гробу встане.

Тимофій вернув ся з жінок. Став посередині коршми і здрігнув ся усім своїм тілом.

І було в сім русі задоволенє, повне задоволенє самця, ситість якась. А вона, Маріка, ще жадна, ще більше розчервонена шукала блискучими очима по хаті і, причепивши ся не знати чого до Палія, лаяла його такими паскудними словами, що Сура, вже про-то обізнана з гуцульським диялектом, а спльовувала на бік і кричала на свою доньку по жидівськи, аби виносила ся пріч. А Палій регоче молодим розкотистим реготом: чує в тій огидливій лайці зовсім инший підклад.

І знов флоєра, гуцулки, тупіт мягких постолів, і чад, і хмари міцного тютюнового диму. І так довго-довго, до пізної ночі.

Жидівка стеле. Витягає десь з-під запічків таке страшне запаскуджене лахмітє, що на нього і дивити ся боязно. Гуцули протестують, але для форми; жидівка їм відповідає, але також для форми. І та і друга сторона знають, що так буде, так мусить бути. Не одна сотня керманичів уже переспали свою ніч на сих лахміттях, не одна сотня й ще проспять. Бо руснак хам і свиня.

Дочка Манашчина, узброєна в «луфко» пише прізвища всіх гуцулів в мельдункову книгу—і так якось смішно виглядає ся поліційна печаливість в сих передвічних стосунках. Коли жидівочка питає гуцула як він ся називає, гуцул ображаєть ся.

— То ти не знаєш, як я си називаю? Не знаєш? А гроші брати від мене знаєш. Чкай—будеш ти мене видіти у свої коршмі на другий раз.

Тимофій кладе жінку під стіною, сам лягає коло неї і обіймає під сорочкою. Палій лягає коло брата, а далі покотом, голова коло голови усе керманичівське населенє коршми.

Розмотують онучі і дух стає неможливим. Чухають ся немилосердно, кладуть усе своє добро під голови, але чересів не здоймають.

Я лежу на якійсь скрині—упривілейоване місце, але сон не береть ся голови. Половина коршми ще не спить і бай іде на всі заставки. Чорний дух середовічної трагедії підсідає до мене і завертає міні голову балаканєм о своїй всемогутности. Киває головою на Тимофія з Маріков і, широко посьміхаючись, каже:

— А я можу їх розділити.

— Невже?

— А можу! Я лиш потрібую одно слово сказати—та й авс. Фертик.

Я співчутливо причмокую губами.

— Лиш єк чоловік та жинка—тогда не можу.

— Тогда не?

— Ає. Тогда не можу.

Я вже ледве дочуваю, що він міні туркоче, а він не вгаває і просторо оповідає, як то у них у поліції все мудро вираховано і на все єсть свій спосіб. Чому, наприклад, не дають молодого, недосвідченого поліцая тудя, де є тільки коршми і такі інші подібні благозаведеня?

— Бо молодий—дурний. Йому хто скаже слово, а він зараз тєгне. А то по що? І собі й другому робота. А який розумний, то він отак-о дивить ся, отак-о.

Я уже дрімаю тяжко, бо то неможна назвати сном. Кріз дрімоту ніби чую, як дійстно поліціян хоче фактично доказати свою силу, приказуває гасити сьвітло, але його ніхто не слухає; потім здається троха його не били та скінчило ся лиш на тім, що викинули його за двері. Він іще бомборосить щос за дверима, стукає палицев, взиває в імени права, та я вже того не чую добре. Тяжко дрімлю. Коршма жиє, і під звуки флоер, дзвін чарок, гуцульскі співи я потонув десь на якесь дно, ще низше ніж ся коршма.

П'ять років Української Радянської Влади.

(Промова тов. Х. Г. Раковського на урочистому засіданні Харківської
Міськради від 16-го липня ц. р.).

Я не збираюсь робити відчит про ту роботу, якою я керував з доручення партії протягом мало не п'ятьох років. Для того, щоб з того надзвичайно різноманітного й багатого досвіду, який нам всім разом довелося пережити на Вкраїні, зробити більш-менш серйозні висновки, що мали б значіння для нашої будучої діяльності, для цього мало одного тільки дозвілля. Для того, щоб переглянути величезний матеріал, що є в розпорядженні партії й Ради Народніх Комісарів, вивчити й продумати його і тільки тоді зробити висновки, про які можна було б сказати, що ці висновки продумані і що ці висновки серйозні,— для цього потрібно не тільки часу, для цього потрібні, можливо, ще й інші обставини. Потрібно хоч трохи відійти од щоденної роботи, під гнітом якої перебуває кожний з нас. Ми инколи й не здаємо собі справи в тому, яку величезну по своїй різноманітності роботу довелося винести українському пролетаріатові, українському селянству, партії комуністів-більшовиків і Радянській Владі на Україні.

Географічне становище України, її господарське значіння, її історія,—все це разом зібралось для того, щоб зробити з України театр найінтенсивнішої й найрізноманітнішої боротьби. Ми всі знаємо, скільки разів Україна перебувала під різними окупаціями, скільки разів український робітник вдавався до рішучих засобів боротьби—страйків і повстань, щоб скинути з себе ярмо поміщиків і капіталістів, скільки разів українські ліси, українські гаї приймали під своєю тінню повстанчі загони, скільки чужоземних військ знайшло тут, на Україні, свою загибель і скільки разів революція знову й знову воскресала з пожеж і руїн українських сіл та міст.

Перед доповіддю, оскільки мені дозволив час, я зробив кілька висновків. Частина з них нічого нового не має в собі, але по них кожний зможе перевірити діяльність партії, наші помилки, наш баланс. Я занотував кілька загальних провідних ліній, кілька принципових, стратегічних і тактичних моментів, яких потрібно тут зафіксувати.

I. РОБІТНИКИ Й СЕЛЯНЕ ДОКАЗАЛИ СВОЮ ПОЛІТИЧНУ ЗРІЛІСТЬ.

Передусім, Україна, як і Росія, доказали, що історично пролетаріят визрів, щоб учинити те, що ми називаємо «експропріацією експропріаторів», т. б. скинути геть владу поміщиків і капіталістів. Пролетаріят визрів в світовому масштабі, бо наколи в такій відсталій в економічному, політичному і культурному відношеннях країні, якою була стара, царська Росія, робітнича класа за допомогою селянства змогла втримати владу на протязі п'ятих років, то цим самим питання про одержання політичної правоздатності робітничої класи розв'язується позитивно. Це надзвичайно важко. Тепер, після всього пережитого, нам здається, що, власне, тут і суперечок не мусило б бути. Подібно старому філософу, який для того, щоб довести існування руху, підвівся й почав ходити, робітнича класа для того, щоб довести, що вона політично здатна захопити владу, утримати в своїх руках і організувати державу,—зробила революцію. Значіння нашої революції з цього погляду колосальне. І сьогодні суперечки про те, чи були ми праві чи ні, коли поставили перед робітничою класою завдання захопити політичну владу, зараз, повторюю, ці суперечки, не дивлячись на те, що вони ще продовжуються в угодівській пресі,—втратили, звичайно, все своє значіння. І тепер меншовики й есери намагаються знов, не гидуючи брехнею й ошукою, піднести суперечки, що були в нас до революції і на перший час революції, про те, чи здатний вже пролетаріят до влади, чи ще не здатний. Звичайно, вони відмовляють в цьому праві російській робітничій класі. Треба сказати, що меншовизм, есерівщина, увесь опортунізм, каутскіянство і тепер стверджують—робітнича класа візьме політичну владу в свої руки в тій країні, де продукційні сили найбільш розвинені. Таким чином можна вважати за історичний порадок те, що робітники захопили владу в тій країні, яка і в політичному і в економічному відношеннях була дуже відсталою. Звідси у них і висновок, що цю владу робітнича класа не утримає в своїх руках. А між тим, буржуазія—бо оцінка у неї зрештою народилося швидче, ніж в угодівців—визнає, що ця спроба, де лабораторією була величезна територія, а лаборантами були 150 мільйонів робітників і селян—ця спроба вдалася.

II. ТІЛЬКИ РАДЯНСЬКА ВЛАДА СТІЙКА Й ВИТРИВАЛА.

Радянська влада в сучасний момент є найміцніша й найвитриваліша. Досить тільки збудити минуле в своїх споминах, щоб з певністю сказати, що Радянська влада стійка й міцна. Скільки урядів протягом цих п'ятих років змінилось в буржуазних державах і не тільки в розумінню зміни осіб міністерств,

а в розумінню зміни самого ладу, режиму. Можна сказати, що єдиний голова Ради Міністрів, який довше від усіх інших лишився у влади—це Володимир Іл'їч Ленін. Він є декан всіх голів Ради Міністрів. І нехай мені не вважають нескромністю, коли скажу, що я вже $4\frac{1}{2}$ роки знаходжусь на цьому посту¹⁾. Що ми бачили протягом цих $4\frac{1}{2}$ років! Я пригадую, як що говорити про початок моєї офіційної діяльності, коли в 1918 році, ще до того, як я став Головою Ради Народніх Комісарів, я в Києві головував в мировій делегації, що мало не з півроку провадила переговори про те, хто мусить перемогти—Радянська влада, чи влада гетьмана, то за цей час я можу назвати багатьох осіб, що тоді відігравали важну політичну роль, а тепер зникли зі сцени політичного життя Європи. Пригадую, що в Києві довелося мені вести переговори з 2 найбільшими представниками німецького імперіялізму—один з них барон фон-Мум, який вже чотири роки проживає на березі Середземного моря недалеко від Генуї в Порто-Фіно, де він торік, під час мого перебування на Генуезькій Конференції запрохував мене до себе. Але наші ролі вже змінилися. Німецький імперіялізм пішов на відпочинок, а Радянська влада пішла вгору. В-осени, того ж року, я поїхав до Берліну продовжувати ті ж самі переговори, що в Києві не дали ніяких наслідків. Оскільки зрештою гетьманська влада була німецькою владою, постільки було далеко краще вести переговори в самому Берліні. І я туди поїхав. По приїзді, через кілька днів, німецький уряд запропонував т. Йофе й мені покинути територію Німеччини. Іншими словами нас було вислано спеціальним потягом під охороною німецьких шпигів і жандарів. Але ми не встигли приїхати на нашу територію, як в Бориспіллю, в Білорусі,—захопленій тоді німцями, одержали повідомлення, що німецький імператор, уряд якого нас вислав, Вільгельм 2-ий втік до Голандії. Хто не пам'ятає такої самої калейдоскопічної зміни урядів, що мала місце тут, на Україні? Центральна Рада, гетьманщина, в одній частині України німецька окупація, а в другій австрійська, директорія, французькі й грецькі війська на півдні, Денікин—це все змінювалось неймовірно хутко. Таку ж саму хиткість і нестійкість урядів ми помітимо, коли придивимось до змін, що відбулися в європейському масштабі. Для того, щоб навіч побачити невитривалість буржуазної влади, досить пригадати те, що було в Генуї. В Генуї були представники не тільки цілої Європи, але й цілого світу. І тепер, коли ми подивимось на те, які уряди лишилися з минулого року, з 20 травня, з моменту закриття Генуезької конференції, то побачимо, що лишилось дуже мало з тих, що були репрезентовані в Генуї.

Лойд-Джорж пішов. Факто—в той час голова італійського уряду, пішов. Пішов також голова французької делегації Барту,

¹⁾ Ці місця докладу т. Раковського було на зборах покрито гучними оплесками тисячів присутніх робітників, селян і червоноармійців.

(Прим. ред.).

хоча й Пуанкаре ще панує. Німецький уряд Вірта так само пішов. Коли підійти з другого боку до цієї Генуезької конференції, то треба сказати, що в сучасний момент бути на чолі буржуазного уряду не зовсім навіть безпечно. Професійний ризик буржуазних урядів в епоху війни й революції надто збільшується, і наколи були б товариства для страхування голів і членів урядів, то вони вимагали б величезні премії. Я починаю рахувати: голову ради міністрів Болгарії Стамбулійського, що брав участь на Генуезькій конференції—вбито, голову ради міністрів Греції—Гунариса й його міністра закордонних справ Балкадзі—вбито, голову Польської Республіки, другого делегата Польщі в Генуї—вбито, міністра закордонних справ Німеччини Ратенау—вбито. Не знаю, чи рахував я всіх бувших колег моїх на Генуезькій конференції, яких тепер вже немає на світі. Всі ці факти свідчать, що буржуазне суспільство, яке вихвалялось тим, що воно встановило добрий лад, порядок, цивілізацію й демократію—збанкрутувало. Добрий лад, порядок буржуазного суспільства—це періодичні вбивства, білий терор; демократія буржуазного суспільства—це фашизм, одверта, зухвала диктатура, яка ліквідує навіть все те, чим гордилась буржуазна демократія: пропорційне представництво, парламент,—все це після того, як голова ради міністрів одного уряду заявив, що він з парламенту зробить «бівуак» для своїх військ, коли депутати не будуть його слухатись, все це тепер в буржуазній лексиці стало словом як що не лайливим, то принаймні глузливым. А цивілізація буржуазного суспільства!—Ми її бачимо в центрі Європи, в Рурі, де вже більш від шістьох місяців провадиться заздалегідь намічене систематичне знищення колосальних цінностей, де велетні заводи, шахти, що своєю продукцією заповнювали ринки всього світу, вмерли, і тепер вони сіють навколо голод і злидні,—а все тому, що капіталізм говорить: «так наказує мій інтерес!», «так я хочу!». Треба зауважити цей бік для того, аби яскравіш могли уявити собі робітничі й селянські маси, що Радянська влада не тільки єдина стійка й витривала влада, але єдина, яка тепер може забезпечити справжній лад і порядок, лад без примусу, лад добровільної згоди, лад спільних інтересів широких міських та селянських народніх мас. Тільки Радянська влада стійка й витривала. Радянська Влада—це єдина влада, яка може сказати, що в неї розвиток іде поволі, але вірно, й ніколи цей розвиток не дійде до сутички між одною й другою сторонами робітничих мас тому, що в радянській державі з державним соціалізмом нові лишки, новий прибуток, що одержуються в наслідок підняття промисловости, не підуть на зміцнення капіталістів і промислово-приватного капіталу, а підуть на збільшення заробітної платні, на відновлення заводів, на заміну їхнього обладнання, на підняття сільського господарства, іншими словами—підуть на піднесення добробуту всього народу. Суперечностей, що нищать і роздирають капіталістичне суспільство, у нас немає. Треба

пам'ятати про це й з інших міркувань. Ми часто в собі самі уловлюємо моменти деякого революційного романтизму, коли згадуємо про нашу роботу, і вважаємо за найкращі роки Радянської влади тяжку боротьбу, період громадянської війни, напруження всіх сил, поразки й перемоги, коли Радянська влада молода й горда вставала перед очами народніх мас, як влада, що несе їм з собою обітовану землю. Ні, це тільки були умови до мирної й повсякденної праці, яку ми провадимо сьогодні. Революції й війни потрібні були для того, щоб усунути перешкоди, що стояли на шляху нашого мирного будівництва. Наша мета—мета Радянської влади й комуністичної партії—піднесення добробуту широких народніх мас. Цей висновок можна прикласти однаково й до всіх радянських соціалістичних республік. Говорючи зокрема про Україну, я мушу підкреслити тут другий висновок, другий урок, що його ми одержали з нашої роботи. Про це ми мусимо завше пам'ятати.

ІІІ. СОЮЗ РАДЯНСЬКИХ РЕСПУБЛІК—ОБОВ'ЯЗКОВА УМОВА ІСНУВАННЯ УКРАЇНИ.

Урок тяжкої громадянської війни довів неможливість для радянських республік існувати поза своїм об'єднанням. Той, хто хоче сказати, що можливе існування окремих радянських республік, як існування окремих великих держав, той або дурний, або свідомий ворог робітників та селян. Наш урок довів нам, що коли б ми не мали за нашою спиною такої оборони, як Радянська Росія—Револуція на Україні загинула б. Радянська робітниче-селянська влада загинула б і тут знову панували б інтереси інших класів і була б інша влада. В 1919 році, напередодні нашого повернення на Україну, було складено тези що до українського питання. Вважаю за потрібне зачитати Вам першу тезу, бо в ній зформульовано щойно висловлену мною звичайну, елементарну істину: «Встановлення пролетарської диктатури на Україні з огляду на незначне число пролетаріату, відсутність розкладу серед селянських мас, незначний вплив комуністичної партії, а також особливе географічне становище України, що зробило її протягом двох років плацдармом імперіялістичного наступу на Радянську Росію і зрештою, з огляду на надто сильний розвиток професійно-повстанчого руху й національну боротьбу—можливе тільки за допомогою Радянської Росії й Російської Комуністичної Партії. Тільки в тісному об'єднанню господарсько-економічного апарату, тоб-то при централізації, обліку й розподілу матеріяльних багатств як Росії, так і України—забезпечена перемога робітників і селян України». Це положення є основною директивою Радянської влади на Україні, бо так звана орієнтація тільки на внутрішні сили не витримує критики. Тут не йде мова про характер об'єднання й характер союзу. Цей союз може бути більш централізований і менш

централізований, об'єднання таке може бути більш або менш тісне, форми можуть бути дуже різноманітні, але річ не в цьому. Мова йде про принцип. Ми тепер мусимо постійно цю істину нагадувати й постійно освіжувати в пам'яті робітника й селянина України. Передусім, що сталося би, коли б тут не запанувала Радянська влада? Яка б сила перемогла на Україні? Звичайно, сила білих генералів, це ясно, як два по два—чотири. Українська націоналістична влада, що не змогла витримати навіть натиску наших повстанчих загонів в 1919 р., тим більш не змогла б витримати натиску Денікіна. Частини петлюрівських військ не змогли дати опір тим незначним силам Денікіна, які він скерував проти них в той час, коли його головні сили були проти нас. А який програм Денікіна що до національної справи? Треба й це завше нагадувати робітничим масам. Тут у мене саме як раз є маленька виписка з того меморандума, з яким 12 квітня 1919 року Денікін звертався до представників держав Антанти, що перебували в його штабі. Я зачитаю тільки початок цього: «Прошу вас довести до сведения ваших правительств, какие задачи преследует командование вооруженными силами юга России в вооруженной борьбе с Советской властью. Во-первых—уничтожение большевицкого анархизма и водворение в стране правопорядка. Во вторых—восстановление могущественной единой и неделимой России». Ясно, не можна дорікати Денікіну в тім, що він ховав свій державний програм. Ясно й твердо «могущественная единая и неделимая Россия», т. б. смерть національному розвитку України, смерть національній культурі, смерть будь-якій українській державності, смерть українській мові, мові переважного числа людности на Україні. Таким чином, Радянська влада для України щасливо сполучається з її національними інтересами. Україна, як державна одиниця, зможе перемогти тільки як Радянська Республіка, т. б. тільки в союзі з іншими радянськими республіками, зокрема з Радянською Росією. З цього я не раджу робити висновку, що коли Україна не зможе обійтись без Радянської Росії,—то Радянська Росія зможе обійтись без інших радянських республік і тому вона мусить бути в привілейованому стані. Ні—це був би великоросійський патріотизм, по адресі якого Володимир Іл'їн на восьмому з'їзді рад (як що не помиляюсь, з'їзд рад відбувся взімку 1921 р.) пригадав байку про гусей, що вихвалялись тим, ніби їхні предки врятували римську капітолій. Не треба, звичайно, забувати величезних послуг і жертв, які принесло російське робітництво й селянство. Коли рахувати віки мобілізованих під час громадянської війни в Росії, то їх було мобілізовано шіснадцять, а в нас всього сім. Те ж саме й з матеріальними жертвами. Але в той же самий час ясно, що коли б не було України, коли б не було Грузії, Азейберджана, Арменії, Білоруси, що прийняли на себе удари чужоземного наступу й втілили в себе ці сотні тисяч армій, як пісок вбірає в себе повідні річки, то важко

сказати, що сталося би з Радянською Росією й з Радянською Москвою, не кажучи вже про те, що тільки разом з цими республіками, разом з їхніми багатствами, їхньою нафтою, їхнім вуглем, їхнім хлібом, їхнім цукром, цілий Радянський Союз набирає тої господарської сили, що дає йому можливість розвою. Але тут же підкреслюю можливі ухили, з одного боку, а з другого, ще раз зазначаю наприкінці п'ятого року нашої спільної боротьби, що успіх робітничо-селянської України—в тісному, братерському союзі зі всіма Радянськими Республіками і, зокрема, з Радянською Росією.

IV. КЛАСОВІ ІНТЕРЕСИ—ПЕРЕДУСІМ.

Є ще один висновок. Його можна формулювати двояко: він має й позитивну й негативну сторону. І в тій і в другій його розуміння те ж саме—це перевага класового начала над груповим началом.

Нам доведеться й в нашій роботі в будучому натраплявати на постійні суперечності, що виникають у частини несвідомих робітників та селян, коли вони свої групові, кооперативні, професійні й інші інтереси протиставлять загально-класовим інтересам. Нерозуміння переваги загального над частковим, загально-класових над корпоративними й груповими інтересами може привести революцію до загибелі. І за розуміння цієї істини, за її відважне розв'язання (бо для того, щоб роз'яснити цю істину робітникам, треба мати мужність) наша партія заслуговує передусім поваги, співчуття й підтримки робітничої класи. Вона одверто, без остраху говорить робітничій класі, коли робітнича класа робить помилки. Вона не висовує приватній, груповий інтерес перед загальним, класовим. Наша партія гордиться тим, що її програм захищає не інтерес окремої групи, не інтерес групи робітників окремої нації, окремої держави, а постійний інтерес робітничої класи, взятої в цілому, не в національному, а в міжнародньому масштабі. Наша партія захищає інтереси соціальної революції.

Тут, на Україні, поділ між приватнім, частковим и загальним інтересом найбільш помічається. Головним чином—серед селянства. Чому ми перемогли? Чому ми зрештою перемогли групировки вроді анархичних, ліво-есерівських і есерівських (я тут не роблю різниці, звичайно, між українськими есерами й російськими)? Тому що вони захищали тільки окремі сторони вимог селянства й робітників. У всіх інших відношеннях вони йшли разом з буржуазією. І хоча тимчасово вони могли мати успіх (ви знаєте, як важко було для нас інколи вести боротьбу з повстаннями, з повстанчими загонами, з Махном, з Григор'євим, куркулівською стихією), але зрештою все-таки ми перемогли, і власне тому, що в нас була класова точка погляду. Говорючи іншими словами, можна сказати, що інші політичні групировки репрезентували окремі елементи села та міста, а комуністична

партія проводила в своїй політичній діяльності загально-класову і тому державну точку погляду. Коли б тепер, наприкінці п'ятого року, ми себе спитали, на що треба було в минулій роботі більш від усього звертати увагу і що саме робило перешкоди в нашій роботі, то примушені були б відповісти, що найбільших труднощів зазнали ми від недостатнього розуміння цієї державности, загально-класової точки погляду. Я маю цікаве листування. Я говорю цікаве тому, що маю на увазі найбільш слабкі сторони нашої дійсности. Це було під час Григор'євщини. Звичайно, ми мали сталий і постійний зв'язок з нашим Центральним Комітетом в Москві і зокрема з Володимиром Іл'їчем. Григор'євщина, коли ви пам'ятаєте, почалась з 12 травня, і це листування відноситься до цього часу. Повстання Григор'єва швидко, на протязі трьох тижнів, ліквідували. Уже в першій половині червня Володимир Іл'їч телеграмою вітає нас за взяття Катеринослава, Олександрії, Лизаветграду і за знищення Григор'євщини. В той же самий час він говорить: «направляйте негайно всі вільні сили в Донбас». Центром всього був Донбас. Це проходить червоною ниткою у всіх його дальших телеграмах і директивах. Центром стратегічного становища був Донбас, куди в той час Денікин напірав всіма своїми силами. І тоді тут ми могли констатувати слабкі й сильні сторони української робітничої класи й українського селянства. Поки мова йшла про боротьбу з Григор'євим, ми перемогли й перемогли надзвичайно швидко. А небезпека була серйозна, небезпека була величезна, бо Григор'єв захопив головні магістралі. Центром повстання Григор'єва були Знаменка, Олександрія, Лизаветград, у нього було 20.000 чоловік, тяжка артилерія—біля 60 гармат, у нього було 14 мільйонів набоїв, у нього були бронепотяги, у нього було постачання, взятє з Одеси, звільненої в початку квітня, і він разом кинув усі свої сили по всіх напрямках, зайняв Кременчук, підійшов до Катеринослава і наближався до Київа; і в цей самий момент в Миколаїві повстання, в Одесі готується повстання, Зелений під Київом, Струк на Чернігівщині. Як бачите, Радянська влада перебувала в тяжкому стані. Між тим, протягом 3-х тижнів Григор'єва розбили до ноги, знищили не тільки його осередок, але й всю армію, од якої лишилась невеличка банда, з якою він примушений був переховуватись в Знаменських лісах.

Але другого завдання, поставленого Іл'їчем, ми не виконали. Коли справа пішла на те, щоб одправити тих самих робітників Одеси, Київа, тих самих селян, що йшли проти Григор'єва, далі від того місця, де вони мешкали, далі від їхньої хати, сем'ї, повіту, губернії, тут завдання Іл'їча було для нас не під силу. Скільки ми не перевозили людей, скільки мобілізацій ми не проводили на півдні, ми одержували телеграми, що від одправлених тисяч і тисяч мобілізованих на місце призначення доходив зовсім незначний відсоток; по дорозі всі розходились. Звичайно, апарат був поганий, нагляд слабкий, постачання неймовірно

погане, а до того ще їй не було тоді міцного й потрібного зв'язку між робітниками й селянами, з одного боку, і Радянською державою—з другого.

Чому Махно в свій час мав такий успіх? Тому, що він знайшов привабливу формулу, яку кинув на село—він говорив: центральна влада не потрібна, кожна волость—вільна республіка. Звичайно, ця формула мала для тих селян, що пройнялися зневір'ям до робітничої держави, а саме для куркуля, багато привабливого. Це значить, що не треба було виплачувати державі податків, головне—не треба було давати продроскладки. Ця дрібнобуржуазна, куркулівська ідеологія була пануючою, але я мушу зазначити, що й тепер ми ще далекі від тої організації держави, яка нам потрібна. В цьому відношенні ми мусимо тепер працювати, іти далі в напрямку зміцнення держави, комуністичної держави, радянської держави, яка б об'єднувала всіх трудящих і захищала їхні постійні загальні інтереси, перед якими мусять схилитись приватні інтереси. Ось, власне, це ми мусимо мати на увазі в будучому. Зрозуміло, що за ці п'ять років центральний державний апарат, а також місцеві—губерніяльні, повітові й ин. значно покращали, тому що протягом останніх п'ятих років ми зробили дуже багато, але цієї роботи ще на три четвертини лишилось невиконаною. Цікаво тут зазначити, як ці дрібно-буржуазні анархічні партії в певні моменти самі розуміли, що ті завдання, які вони собі ставили, вищі від їхніх сил, що спиратись на групові інтереси, на інтереси куркуля неможна і державну владу таким чином не захопиш. Я пригадую два невеличких епізоди, про які я тут хочу розповісти, бо вони кидають світло на тодішні настрої мас, на політичні сили дрібно-буржуазних партій і урядів. Перший епізод—це під час відступу наших військ, двох дивізій, 45 і 40, з Одеси. Треба признати, що це був один з героїчних епізодів нашої громадянської війни. Ви пам'ятаєте, що тоді вже Київ було занято; на захід до польського кордону простягався галицько-петлюрівський фронт, а на сході—денікинський, а наші обидві дивізії лишились, як в мішку, з якого вони мусили були вийти пішки, пробиваючи собі дорогу на південь, щоб з'єднатись з частинами, що одступали тоді на Чернігів. Дорогу загородив їм петлюрівсько-галицько-денікинський фронт. З другого боку, на півдні лишався Махно, який ще в травні місяці після Григор'євського бунту був проголошений по-за законом, але ми не мали потрібних сил, щоб його ліквідувати. Махно з власної ініціативи почав вести переговори з командуванням наших двох дивізій. Він хотів наші частини притягти до себе, об'єднавшись з нашими двома дивізіями. І от там, десь біля Вознесенську, почались було переговори. На другий день переговори раптом припинились, надвечір знов було чути телеграфний апарат. В чому річ? Махно відповідає: «прокляті куркулі перерізали дріт». Махно,—ідеолог куркуліства, мусив скаржитись на своїх куркулів. Другий

епізод мав місце в Кам'янець-Подільському. Туди прибув в кінці грудня 1919 р. тов. Попов—київський комуніст. Петлюрівський уряд узнав про це і замість того, щоб арештувати, хотів використати його перебування там для того, аби послати потім його нам до Москви (український уряд вже був в Москві) з пропозицією вести переговори. Т. Попов, коли не помиляюсь, вів розмову з Мартосом, відомим петлюрівським міністром. Останній йому говорив: «ми переконались, що з куркулем держави будувати не можна!». Між тим для української «народної» республіки, для петлюрівської влади, куркуль був ґрунтом, основною підвалиною існування. Таким чином в тодішніх обставинах виявилось, що найліпше й найтверезіш оцінили ситуацію комуністи-більшовики.

У. НА УКРАЇНІ СЕЛО ЧАСТО БУЛО АЛЬФОЮ Й ОМЕГОЮ НАШОЇ ПОЛІТИКИ.

Тоді ми й навчились, звичайно, не без де-яких тяжких спроб, уроків і поразок, бути надзвичайно чулими й уважними до того, що робиться на селі. Ми, звичайно, й раніш розуміли соціальну структуру села і проводили розклад в ньому, але коли в 1919 році ми опинились серед вогню кулацьких повстань, коли ми, центральна влада, не могли добути десятку вагонів хліба з Умані, коли робітнича класа голодувала, армія голодувала—тоді ми зрозуміли дійсне значіння того, що значить мати за собою село. На Україні село було часто альфою й омегою нашої політики. Українське село треба було зрозуміти, треба було його опанувати, з його надзвичайно складною психологією, парадоксальністю й протиріччями. Я наведу для характеристики один з фактів тої епохи, який свідчитиме вам про те, як дивно й суперечливо виявлялася тоді селянська психологія. Волинь—це губернія, де чорносотенство було завше сильним. В початку червня в Житомирі на короткий речинець влада переходить до рук білих. Вони закликають у своїх відозвах до відновлення православної Росії, висувають вимоги певного монархічного характеру. Одночасно з цим в Житомирі скликається повітовий з'їзд рад селян. Програм з'їзду: проти комуни, проти надзвичайних комісій і за вільну торгівлю. Монархисти віряються на цей з'їзд рад селян делегацію, яка прохає селян,—щоб вони ухвалили наділити землею поміщиків на тій підставі, мовляв, що вони тепер стали так само біднотою, для чого й належить дати їм землю, як всякому трудящому. Але тут з'їзд вже починає іншу мову. «Ми—більшовики, землі поміщикам не дамо»—було відповіддю селян. Значить, проти комуни, проти надзвичайних комісій, за вільну торгівлю і в той же самий час—«більшовики». Мені доводилось з іншими членами уряду, коли перебували в Чернигові, об'їзжати Чернігівщину й бувати на селах. Я пом'ятаю в селі Грабовці, коли ми спитали одного

селянського хлопчика, що він таке, він досить сміливо й рішуче відповідав: «я большевик». А коли його питали,—чому, він так само сміливо відповідав: «тому, що я проти комуни».

Нам треба було знайти засоби, щоб внести в цю селянську психологію ясність, і це було зроблено за допомогою гасла, яке ми кинули на село.—Організація незаможників в комітети!—Це гасло кинули ми вже з початку 1920 р., але наслідки могли відчувати тільки в 1921 р. Як відомо, при переведенню цього в життя, в самій партії спочатку ми не знайшли одної думки. Харківська мійська, а також і губерніяльна конференції більшістю голосів навіть відхилили пропозицію про самостійну організацію селянської бідноти, але швидко було це визнано за помилку, і Всеукраїнська Конференція вже значно переважною більшістю ухвалила, як завдання нашої партії—Комітети Незаможних Селян. Тільки через це ми змогли на протязі трьох років 20—21 і 22 р.р. дати селу той революційний лад, який там і досі існує. Я гадаю, що комітети незаможних селян і надалі знайдуть підтримку партії, уряду й всієї робітничої класи. В новій державній системі ми введемо для районних комітетів незаможних селян дві платних посади. Група в тисячу шіссот чоловік, що складається з представників і секретарів районних комітетів незаможників, зможе за допомогою держави керувати армією більшою від півмільйону селян і селянок, які в цей час беруть участь в комітетах незаможних селян. Але не треба забувати, що під впливом нової економічної політики будуть час од часу виникати ліквідаторські течії, що відкидатимуть думку про потребу й значіння комітетів незаможних селян. Проти таких течій ми будемо боротись всіма силами. Тісно звязаною з зміцненням Радянської влади на селі є та робота, яку наша партія й Радянська влада провадить для підняття сільського господарства. Але ця робота в будучому,—тут я роблю висновок вже з одержаного досвіду,—підє трохи по иншій лінії. Ми вже тепер наближаємось до краю експансивного сільського господарства. Всі вільні, пусті землі, до певної міри в багатьох губернях, близькі до того, щоб бути використаними. Є губернії, де були вже переселення, наприклад, на Поділлі. На Україні вже з'являються ходоки до нашого Народнього Комісаріату Земельних Справ з проханням дати землю в інших губернях, в степовій смузі: Херсонській, Одеській і інших округах для того, щоб переселитись туди зі своїми родинами.

Таким чином, ми стоїмо перед завданням переходу від експансивного господарства до господарства інтенсивного, до кращої обробки землі, і ті спроби, що ми зробили, а саме: введення нових трудовмістимих культур, якими є пшеничка й інші промислові культури, завершились успіхом. І такі спроби треба робити й надалі. В цьому заінтересовані не тільки Радянська влада, а й селянство, й робітнича класа, й комуністична партія. Це партія мусить засвоїти, повинна добре розуміти й розуміння

таке мусить стати одним з засобів союзу між робітничою класою й селянством. Одною з найбільш негативних сторін сільського господарства є відсутність землеустрою. Я мушу тут заявити, що цього завдання ми не виконали. Воно було вище від наших сил. А це найголовніше завдання, завдання, що має надзвичайно величезне й політичне й господарське значіння.

VI. ЗЕМЛЕУСТРІЙ—ПЕРШЕ, НАЙБЛИЖЧЕ ЗАВДАННЯ ДЕРЖАВИ НА СЕЛІ.

У нас є основний закон про землеустрій і землевикористання. Ми знаємо всі, що земля належить всьому народові, що вона націоналізована, що селяне юридично тільки користуються з цієї землі, а продавати її не можуть. Але устрій цієї землі і тепер лишився таким, яким він був за старого часу. Це можливо дивно, але це факт: у нас є повіти, де черезполосиця досягає до неймовірних розмірів, де селяне, що мають землю в 5—6 десятин, примушені обробляти її в 50—60 різних місцях. В Радомишлі у одного селянина є 59 шматків землі. В таких умовах селянин губить, звичайно, добру половину свого часу для того, аби бігати від одного шматка до другого, щоб обробити свою землю. Яка-будь культурна обробка землі неможлива. Для обробки, наприклад, промислових чи пізніх ярових культур треба, щоб уся земля під цима культурами була по один бік, бо інакше неможливо охоронити її від худоби. Але при теперішній черезполосиці—це знов неможливо. Відсутність землеустрою має також і в політичному відношенні багато негативного. Відомо, що й досі землю поміщиків в де-яких місцях навіть не розподілено, і вона так і лишається цілими шматками. В інших місцевостях ці землі розподілено тільки між біднотою, і таким чином середняки й більш заможній селянин можуть завше сказати: «я не брав участі в конфіскації поміщицької землі, цю землю захопила біднота!» Коли б перевести землеустрій і змішати всю землю, і бідняк одержав би шматок, що раніш належав куркулеві, а куркуль одержав би за трудовою нормою землю з бувшої поміщицької,—то на селі утворились би інші взаємовідношення. У всякім разі це значно поліпшило б політичний настрій на селі. Я вважаю, що справа землеустрою є найбільш пекучою справою нашого села, нашого сільського господарства. Вона ще не розв'язана. Чому?—а тому, що розв'язання її вимагає сили коштів. Для того, щоб ці 40 міл. десятин (в грубих цифрах) розміряти не тільки між селами, але й в самих селах, для цього потрібно біля 20 міл. зол. карб, а може й більше. Держава, проте,—я дозволю собі звернути увагу на це, бо до цього питання нам часто доведеться звертатись,—держава для того, щоб зняти з себе відповідальність, не може сказати: «нехай селяне самі платять». Інакше, що ми матимемо? Багатий селянин, який має гроші, щоб заплатити агрономові, буде ділити землю так, як йому буде це

вигідно. І в Раді Народніх Комісарів ми часто підносили це питання—як бути? Зовсім недавно ми побачили уперше, що в нашій скарбниці є 14 трильйонів вільних грошей і от цю суму ми вирішили присвятити на утворення першого фонду для землеустрою.

Є ще багато негативного в нашій сільсько-господарській політиці. Досвід стверджує ці негативні сторони, але про них я говорити не буду. Взагалі треба пам'ятати що сільське господарство ще на десятки й десятки років буде підвалиною всього економічного розвитку. Тільки через сільське господарство ми зможемо відновити промисловість і не тільки тому, що збільшуємо для неї ринок збуту, але ще й тому, що через вивіз хліба ми одержимо з закордону ті знаряддя, ті обігові кошти, яких в цей момент не стає нашій великій промисловості.

VII. ПРОМИСЛОВІСТЬ І ФІНАНСИ.

Треба також признатися, що наприкінці п'ятого року Радянської влади питання про утворення для нашої крупної промисловости сприятливих умов для її дальшого розвитку лишається відкритим. Україна була краєм, звідки одержували більше заліза, більше чавуну, ніж у всій Росії, і де знаходилось 25% робочого населення Союзу.

Легко собі уявити ту силу, яку ці 25%, т. б. ціла четвертина робітників всього Союзу, змогла б дати революційному комуністичному рухові. Так само легко уявити собі, наскільки Українська Республіка прибрала б собі пролетарського обличчя, наскільки у всьому Союзі зросла б продукція, коли б ми відновили нашу промисловість, хоч би в довійськових межах. До цього завдання ми наближаємось, але виконати його ще не змогли. Промисловість, що знайшла збут на ринкові, більш-менш розвинулась, але важка індустрія, та, що може існувати тільки державними замовленнями, на жаль, перебуває в надзвичайно тяжкому стані. Тільки тоді, коли ми зможемо мати фінансову базу, збалансований державний кошторис, ми зможемо сказати, що ми забезпечені умовами для розвитку великої промисловости й для підняття на належний ступінь заробітної платні робітників.

І наш український досвід доводить те, що довів всеросійський досвід, а саме, що найближчим нашим завданням є стабілізація карбованця.

VIII. ЧЕРВОНА АРМІЯ.

Але коли ми згадуємо про п'ятилітню історію Української Радянської Республіки, я мушу сказати, що на $\frac{3}{4}$, коли не більш, вона є історією Червоної Армії. Увіходити в деталі розвитку Червоної Армії я не буду. Ми всі брали участь в громадянській війні і немає робітника чи робітниці, які б в тому чи іншому

відношенні не були причетні до оборони країни. Ми всі знаємо, як гостро ми переживали всі поразки й перемоги Червоної Армії. Треба пригадати, які були настрої у вас тут в 1919 р., коли Донбас захопили білі, коли вони захопили Катеринослав, Харків. В цей момент ми в Києві перебували в кращих умовах, були далі від фронтів і в нас ще тривала надія, що ми Київ не здамо, а навпаки Харків і Катеринослав звільнимо. Пізніше цю надію ми були примушені відкинути. Після героїчного захисту Полтави довелося віддати Київ, білі йшли на Чернігів і т. д. Але ні на один момент ми не губили надії, що не сьогодні, так завтра буде перелом на нашу користь, бо уся справа полягала в організації. Ми знали, що робітники й селяне не хочуть іти разом з Денікиним. Ми знали, що його сила була в офіцерському складі, в невеличких бойових одиницях, але добре зорганізованих, і що цими добре зорганізованими офіцерськими полками Денікин нас бив. Значить, уся справа полягала в тому, щоб протиставити йому добру організацію. А цього ми досягли й перемогли Денікіна. Перед нами тепер інше завдання. Армію треба підняти вже не до рівня якоїсь Денікинської армії, яка сама не бог знає на якому рівні була. Наше завдання—підняти Червону Армію до рівня кращих європейських армій.

Ми всі заховали в собі гарячі симпатії до Червоної Армії. Вони утворились під час війни, коли ми жили її радощами, її горем, тому я певен, що робітничий клас й селянство і в будучому на все підуть для Червоної Армії. Тим більш Червона Армія мусить бути дорога робітничій класі й селянству з двох причин. Червона Армія в нашій історії відіграла величезну роль не тільки тому, що вона відстояла країну, але й тому, що на організації Червоної Армії всі ми вчилися, як треба організовувати державу. Недавно вийшли замітки одного з кадетів, який після Жовтневої революції (я забув його прізвище) лишався бути чимсь вроді голови комітету міністрів в Петрограді. З одного боку, була наша влада, а з другого, старий уряд Керенського мав якийсь комітет міністрів, і ці пани засідали, збирались, і від них залежало певний час—тижні, як що не місяці—кому скарбниця видаватиме гроші. Він тепер друкує свої мемуари й говорить: «більшовики нас не займали, й ми вільно продовжували збиратись, засідати, звичайно, додержуючись певної обережності. Це правда. Інтерес тоді для нас зупинявся на двох, трьох державних апаратах—постачання, Чека, Червона Гвардія. На Червоній Армії ми передусім здавали іспит, чи здатні ми, як робітничий клас, керувати країною. На Червоній Армії пролетаріят складав іспит. Коли він спроможеться утворити апарат Червоної Армії, то це найкращий доказ того, що робітничий клас визріла взагалі для керування країною. І в цьому відношенні Червона Армія була доброю для нас школою. Ми самі вчилися в цій школі дисципліні; там ми вчилися струшувати з себе бюрократичну волокиту. Отже, Червона Армія нам всім дорога,

бо вона була початковою практичною школою для широких трудящих мас. Хто з більш свідомих робітників чи селян не був або комісаром або червоноармійцем? Всі в тій чи іншій формі брали участь в її організації або в безпосередній боротьбі Червоної Армії.

Друга причина, що буде завше робити Червону Армію армією близькою й дорогою для робітничої класи й для селянства—це її теперішній склад. Що уявляла з себе Червона Армія хоча б в 1919 р., коли ми тут, на Україні, організовували її? Вона складалась тільки в одній невеличкій частині з безпосередньо мобілізованих робітників і селян. Друга частина Червоної Армії набіралась зі старих салдат, добровольців, було тут багато чисто авантюрицького елемента, було тут багато професіоналів війни, людей, що одвикли від будь-якого заняття, для яких було б за нещастя, коли б війна припинилась. І багато з них, коли припинилась війна, пішли організовувати банди. Хто з нас не знає тих отаманів, яких потім доводилось розстрілювати або амністувати і які раніше були в армії. Я сам знаю таких, яких в 1919 році я відвідував, як голова Ради Народніх Комісарів на фронті і знайомився з їхніми частинами, а потім в 1921 р. ми за ними гнались з загонами Червоної Армії і комнезамами й розстрілювали їх, як ворогів. У нас служили і Григор'єв, і Струк, і Махно, і Живодер, і інші,

Але згодом ми надали Червоній Армії іншого обличчя. Вона тепер є армією наскрізь просякнутою робітниками й селянами, людьми від станка й плуга.

ІХ. БОРОТЬБА ЗА ПИСЬМЕННІСТЬ І КУЛЬТУРНІСТЬ.

Наша партія й Радянська влада багато разів переводила організацію державного апарату, але багато є ще завдань, що лишились або наполовину, частково виконані, або зовсім ще навіть непорушені. До них належить завдання культурного й політичного виховання мас. Безумовно, за п'ять років робітники й селяне значно вирости. Їхній політичний рівень, їхній духовний рівень піднявся на досить високий ступінь. Але, звичайно, було б несправедливо, було б неправильно приписувати партії й Радянській владі це. За свою політичну освіту багацько чим робітнича класа й селянство обов'язані тому, я сказав би, «предметному навчанню», що давали їм без кінця окупаційні уряди, які чергувались на території України. Мабуть, що не знайдеться в Європі й в історії революції народу та країни, які бачили б перед собою стільки подій і змін, як ми тут, на території України, і ось це було способом революційного виховання робітників і селян. Те невдоволення, що цілком природньо викликала в робітничих масах Радянська влада під час громадянської війни, в той період, коли вона не повинна була зупинятися ні перед якими заходами,

щоб перевести в життя свій програм, коли вона примушена була провадити мобілізації людей, мобілізації коней і продроскладку і т. інше,—багато в чому зникало потім, коли після тимчасового перебування Радянської влади з'являлася або влада білих і петлюрівців, або влада німців, греків і французів. Ніде, навіть в Сибіру, селянство не мало можливості робити стільки порівнень, як у нас тут, на Україні. Я забув про польський наступ. Скільки він зробив на Правобережжі в розумінню політичного виховання селянства. Те селянство, що ставилось до нас неприязно й вороже, коли ми збирали продроскладку, це саме селянство, після звільнення Київа, після звільнення Правобережжя від польської армії, це ж саме селянство, яке вже було досить пограбовано ворожими військами, не чекало нашого закликів й доброхотів вносило продроскладку й чинило всебічну допомогу армії й Радянській владі. Це були наслідки того уроку, що селянство одержало від польської окупації. Але щоб остаточно позбутися неписьменности, неуктства, некультурности, що нагромадилось цілими віками царсько-поміщицької влади, під впливом духовенства, для того, щоб позбавитись всього цього—п'яти років мало. В цій галузі нам доведеться багато працювати, і в будучому треба буде ще більш працювати, з великим напруженням, з великою увагою, давати багато людей, давати багато коштів. Український селянин або український робітник, безсумнівно, вищі в багатьох відношеннях (я говорю про середнього робітника й середнього селянина) від робітника й селянина інших радянських республік, за винятком, звичайно, червоних столиць—Москви й Петрограду. Це є позитивна риса, яку ми мусимо підкреслити.

Х. АНТИСЕМІТИЗМ І КООПЕРАЦІЯ.

Але є й негативна риса, наслідок минувшини, з якою довелося стрітнутися тут, на Україні, з перших же днів мого приїзду до Харкова. Уже в лютому 1919 року, пам'ятаю, довелося, окрім газетних статтів, дати особливий наказ по армії за моїм та товариша Межлаука, тодішнього Наркомвоєна України, підписом про росповсюдження в тодішніх частинах антисемітизм. Що в цьому смислі уявляла Україна під час Григор'євщини та білих і петлюрівщини, добре відомо.

Лизаветград, Олександрово, Фастів, Київ, Проскурів бачили таку величезну різню, такі жахливі знущання над жінками, старими й дітьми єврейського походження, пам'ятники чого й досі видно. Хто був у Фастові, той знає, що єврейська частина людности була спалена денікінцями. Нова економічна політика з іншими своїми негативними сторонами (звідси, звичайно, не треба робити висновку проти нової економічної політики, вона була потрібна й корисна, надзвичайно потрібна, історично необхідна) відбилася так само й на справі

антисемітизму. Розвиваючи вільну торгівлю, вона воскресила частину цих старих забобонів, що лежали під шаром інших революційних споминів. Це є одна з тих небезпек, що може загрожувати робітничому рухові на Україні й міцній спільці міста з селом, т. б. союзу пролетаріату з селянством.

В чому полягала сила української контр-революції в 1919 р.? Сила української контр-революції, починаючи з Махна і кінчаючи Денікиним, контр-революції всіх гатунків—і жовтоблакитної, й білої, й іншої—полягала в штучному протиставленню села—місту, православних—євреям, українців—росіянам. Цього ми ніколи не мусимо забувати. Тому біля спроб виявлення антисемітизму ми не можемо пройти мимо, обмежившись платоничним протестом. Ні! Антисемітизм—це величезне соціальне явище, яке заслуговує нашої уваги. Боротьбу проти нього треба провадити не тільки словами, а й ділом. Викорінювання цих помилкових поглядів, цього варварського почуття, цього виявлення середньовічного феодалізму—конче потрібне. Як це можливо? Треба знайти причини й коріння і вирвати з корінням це лихо. Коли висувається роля містечка, роля купецького елементу, цим самим, що б ми там не казали, буде підгодовуватись расова ворожнеча. Тому разом з пропагандою на словах, яка мусить бути в нас в цьому відношенню інтенсивною, треба піднести, розширити й поглибити кооперацію.

Доперва було сказано, що ми недосить зробили для промисловости, для сільського господарства, зокрема для землеустрою, і я ще раз мушу признатись, що ми маємо й такий гріх: у нас, на Україні, не було до цього часу звернуто належної уваги на кооперацію. Кооперація це той засіб, який, передаючи помалу торгівлю до рук кооперативного апарату, до якого увіходять робітники й селяне, усуне причину антисемітизму, усуне ворожнечу між містом і селом, протиставлення одної нації другій. Розвивати кооперацію споживчу сільсько-господарську, розвивати її, як найшвидче, найінтенсивніше—це висновок, який я роблю з свого п'ятирічного українського досвіду. Я мушу сказати, що зі старших товаришів чи, краще сказати б, з наших учителів, краще й більш від усього звернув увагу на кооперацію Володимир Іл'їч Ленін. Я знайшов у себе записочку, яку він мені один раз послав під час засідання Політбюро ЦКРКП, коли я, боючись, що його пропозиція не пройде (адже траплялось, що розуміючи значіння кооперації, не всі однаково думали про кошти, і був час, коли треба було давати бій), з свого боку запропонував йому спосіб обійти аргументи тої сторони. Він мені відповів: «в разі, коли я одержу поразку, тоді скористуюсь вашою послугою». Це маленький факт. Іл'їч звернув особливу увагу на кооперацію. Не дарма Володимир Іл'їч в минулому грудні знову повертався до кооперації в надрукованій недавно його статті. Кооперація дасть нам можливість здійснити шляхом постійного впливу держави соціалізм, який

ми пробували здійснити один час шляхом, так би мовити, давління згори, організацією нашого державного апарату. До певної міри шляхом бюрократичних заходів ми це пробували зробити, але нам не вдалося і нам треба було йти, з одного боку, по лінії державного соціалізму, державної промисловости, державних залізниць, державної зовнішньої торгівлі, а з другого—зміцнюючи кооперацію. На Україні зміцнення кооперації, окрім того значіння, котре вона має в Росії, багато значить для розкладу й знищення оцих спеціально місцевих, шкідливих моментів: антисемітизму і т. д.

Ніде містечко, ніде те, що ми називаємо міщанством, не відогравало й не відиграє такої ролі в господарському життю, як на Україні.

ХІ. НАЦІОНАЛЬНЕ ПИТАННЯ.

Почасти з тою ж самою метою, попередження спроб протиставлення села—місту, українців—росіянам, «хохлов»—«кацапам», протиставлення, що відіграло величезну роль в руках контр-революції і може кожен день знову стати перешкодою на дорозі нашої революції—ми повинні дати правильне розв'язання національного питання. Маю на увазі всі ті дебати, що мали місце на 12-ім партійнім з'їзді, на українській партійній конференції, а також союзне будівництво, котре закінчилося союзною конституцією.

Так, до національного питання робітнича класа мусить ставитись надзвичайно чуло тут, на Україні, де вона є в більшості російська. Російський робітник не відчував національного гніту і в цьому вся небезпека. Як про російську інтелігенцію, навіть партійну, котрій незрозуміло почуття протесту і гніву проти національного пригнічення, так і про російських робітників можна сказати: їм потрібно зробити над собою певні зусилля, аби зрозуміти психологію українською народу.

Росія панувала. Вона захоплювала, вона асимілювала, вона примушувала всіх так чи инакше проходити через російський казан. І Росія, як пануюча нація, не розуміла обурення пригнічених, підлеглих націй. А нам це треба зрозуміти своїм розумом і своїм чуттям. Я говорю про російську частину нашої партії. Вона мусить рахуватись з національністю як з фактом, який підлягає аналізу, але якого, як факт, не можна відкидати, як не можна відкидати те, що є дощ, що є блискавка, що є грім,—яким чином виникають ці явища—це инша справа, але самі по собі ці факти запереченню не підлягають. Таким самим фактом є й нація, мова, національне почуття. Махнути рукою на це й сказати, що цього нема, що ті, які говорять про це—вони не інтернаціоналісти й т. ин.—неправильно й небезпечно. Інколи під таким інтернаціоналізмом затаюється почуття людини, яка, належавши до нації, що пригнічувала, не знає національного

гніту. Це нагадувало б буржуазію, яка говорить, що експлоатації немає, але вона говорить так тому, що вона експлоатує, а експлоатацію відчуває той, кого експлуатують, т. б. робітники. Капіталіст завше буде говорити й навіть думати, що він зробив величезне благо для людства.

На цьому можна закінчити.

Тут—про що я ще спочатку прохав вибачення перед нами—не треба шукати підведення підсумків п'ятиліття. Коли від одної роботи мені доводиться безпосередньо переходити до другої, то в цей момент приготувати повний відчит за п'ять літ не можна.

Я тільки хотів би перед тим, коли мені доводиться лишити Україну після п'ятьох років боротьби, вказати на те, що глибоко увійшло у мою свідомість, що я вважав би, як старий російський і український революціонер, за потрібне, аби кожний з нас в своїй пам'ятній книжці зазначив для своєї щоденної роботи. Що до головної мети, то де ми не були б, тут—на континенті, чи за океаном, на Україні, чи в іншій якій-будь країні, ми продовжуємо працювати в інтересах трудящих мас України, трудящих мас Союзу Радянських Республік і трудящих мас всього світу.

Е. КВІРІНГ.

Крутий поворот чи розгортання попередньої роботи.

ДО НАЦІОНАЛЬНОГО ПИТАННЯ.

Багатьом товаришам здається, що в нашій національній політиці настав різкий поворот, що ми круто повернули в бік націоналізму, особливо в галузі національної культури. Це зовсім не так. Спілка Республік є тільки більш досконала форма використання права нації на самовизначення в умовах пролетарської диктатури. Спілка більш яскраво й повно здійснює це право в новозмінених господарчих умовах. Те ж саме й що до національної культури. Правда, ми робимо значний поворот, переводячи держапарат на українське діловодство, але цей різкий перехід став можливим лишень завдяки нашій попередній роботі. Кожен розсудливий націоналіст (українець) повинен визнати, що українізація, заведена по петлюрівському, була фікцією. Українську культуру кілька сот літ душив царат. Зрозуміло, що українська культура мусила відстати від культури російської. Як же зразу тепер змінити цю різницю сил? Піднести українську культуру за рік за два на височінь російської — очевидно неможливо. Потрібна була велика підготовча робота в шкільній галузі, і найперше в школі початковій, щоб широко розгорнути українську культуру.

Ми можемо сказати, що за роки Радянської влади в ділянці закріплення й розвитку української культури зроблено дуже багато. І якраз ця пророблена підготовча праця дозволяє нам зараз зробити найсильніший натиск у бік поширення й поглиблення української культурної роботи в усіх галузях.

Про це нам скаже пророблена шкільна й видавнича діяльність.

Ш К О Л А.

На жаль, точних відомостей про національний склад шкіл Соцвиху за 20—21 р.р. немає. І тому ми не можемо дати повної картини повільної українізації школи. Але вже й ті відомості за 20—21 р.р. і 22—23 р.р. дають досить красномовні

цифри. Не дивлючись на те, що загальна кількість шкіл Соцвиху в 23 році зменшилася порівнюючи з 22 роком—з 19051 до 17121, т. б. на 1.930 шкіл,—кількість українських шкіл збільшилася—з 8970 (47¹/₆) у 22 році до 10642 (62⁰/₆) у 23 році. Другими словами: кількість українських шкіл збільшилася на 1672 школи, а кількість російських шкіл зменшилась з 6212 до 4419, або ж на 1783 школи. Зменшилась також кількість нацменів (з 1426 до 1055) і кількість шкіл мішаних (російсько-українських) з 2443 до 1005. Це свідчить про те, що в той час, коли за відсутністю засобів шкільна сітка значно скорочувалася за рахунок шкіл неукраїнських,—кількість українських шкіл продовжувала збільшуватися, складаючи 62⁰/₆.

Який висновок з наведених цифр?

А той, що Радянська влада неухильно, рік за роком, рахуючись з професорськими силами, засобами й потребами населення, проводить українізацію нижчої школи, і що в цій українізації майже досягнуто цілковитого задоволення потреб українського населення. Відстали ще Донеччина та Харківщина, зате по Київщині 95—96⁰/₆ українських шкіл Соцвиху. Це в царині початкової школи. На вищих щаблях ми ще тільки-йно розпочали планову роботу, й тому там становище значно гірше.

ШКОЛА ПРОФОСВІТИ.

Вища школа іще, головним чином, школа російська. Із 42 інститутів—тільки 8 являються українськими, т. б. 20⁰/₆, в них коло 7⁰/₆ загальної кількості студентів. Окрім цих 8-ми українських інститутів, іще в 7-ми інших інститутах є понад 10.000 студентів. Першими по українізації йдуть ІНО. З 8-ми українських інститутів—4 ІНО плюс 3 мішаних, що складає 50⁰/₆ усіх ІНО. Це свідчить про те, що українізація в вищій школі починається насамперед з підготовки вчителів.

Останнє особливо яскраво впадає в око на педкурсах, що готують учителів початкової школи.

З 72 педкурсів, з 11.682 слухачами, 32—цілком українські з 4.784 слухачами та 17 мішаних з 2.061 слухачем, що складає 45⁰/₆ українських курсів, а з мішаними, майже 70⁰/₆. Ми готуємо вчителя української школи в українській школі, ось про що свідчать ці цифри.

На другому місці йдуть сільсько-господарчі школи. З 7-ми сільсько-господарчих інститутів—один український і один мішаний. Звичайно, що це мало. Краще стоять середні сільсько-господарчі технікуми. Тут з українським та мішаним навчанням є 15 технікумів з загальної кількості 35.

Інші вертикалі значно відстають. Мало це чи багато? Кожен русифікатор скаже, що це надто багато, бо це визначає планове, повільне захоплення вищої школи українцями

і звідси, очевидно,—вмірання російської вищої школи. І, навпаки, кожен шовініст-українець галасуватиме про примусову русифікацію аж до того часу, доки лишиться хоч один професор музики чи гістології, що читатиме лекції російською мовою. Комуніст—і російський, і український—мусить визнати, що ми, не халапуючись, перевели величезну роботу по українізації не лише початкової школи, але й середньої та вищої. Ніхто з нас не гадає, що українізацію школи можна обмежити тільки нижчими ступнями—для народу.

Але зараз із тим мусимо знати, що українізація середньої та вищої школи є неодмінно довготривалий, поступовий процес, який вимагає великої підготовчої роботи що до утворення відповідних кадрів учителів та пролетарського складу студентства. Було б донкіхотством українізувати наші медінститути з кадрами старих професорів і міським міщанським студентством. Така українізація була б сміховищем. Інша справа, коли ми, дібравши вже тепер до сільсько-господарчих інститутів 49% студентів-селян, українців, почнемо викладати більшість дисциплін українською мовою.

Як би не квапились найщиріші українізатори, але цей процес вимагає ще не одного п'ятиліття. Проте, чи визначає це, що через де-кілька років всі вищі школи на Україні будуть українізовані і що російська мова буде мати для української науки таке ж значіння, як, скажемо, в Німеччині або у Франції.

Треба бути запеклим шовіністом, щоб ставити собі такий ідеал. Ми вважаємо, що російська та українська культура злучені остільки ж міцно, як і робітниче-селянські маси обох Республік, і що це єднання, з розвитком української культури, не буде слабшати, а зміцнюватися, й обидві культури стануть взаємно цінними. Ми мусимо прагнути того, аби зберегти за українським юнацтвом можливість однаково засвоювати досвід обох культур. А це визначає, що кожний освічений українець мусить остільки ж добре володіти російською, як і українською мовою, і всі досягнення російської науки мусять стати досягненням української і навпаки.

НАЦІОНАЛЬНИЙ ТА СОЦІАЛЬНИЙ СКЛАД ШКІЛ ПРОФОСВІТИ.

В цьому відношенні нашим школам далеко ще до нормального стану, при чому—соціальний та національний стан учнів залежить один від одного.

Міська буржуазія та міщанство—то здебільшого євреї й росіяне. Українці складаються переважно з селян і лише незначний відсоток з робітників.

Дуже опукло це виявлено в різних вертикалях вищих шкіл.

	Селян	Українців
Індустр. освіта	15,7 ⁰ / ₀	15,5 ⁰ / ₀
Сільсько-господарч. освіта	48,6 ⁰ / ₀	49,0 ⁰ / ₀
Соц.-економічн. освіта	10,4 ⁰ / ₀	10,6 ⁰ / ₀
Художн. освіта	33,3 ⁰ / ₀	18,2 ⁰ / ₀
Р а з о м	21,4 ⁰ / ₀	25,2 ⁰ / ₀

Коли взяти на увагу, що робітників у вищих школах є тільки 12,3⁰/₀, то ми зрозуміємо, що поліпшення класового складу учнів, рівночасно визначає й поліпшення національного складу. Про це яскраво свідчать цифри по Робфаках. На 1-е січня 21 року в Робфаках було: робітників 57,4⁰/₀, селян—32,2⁰/₀, службовців—7,0⁰/₀, інших—3,4⁰/₀, з них росіян—25,6⁰/₀, українців—50,8⁰/₀, євреїв—19,0⁰/₀, інших—3,8⁰/₀. Це вже значне наближення до національного складу, як що мати на увазі відсоток населення України.

В технікумах національний відсоток теж досить добрий: росіян—24,4⁰/₀, українців—46,2⁰/₀, євреїв—26,6⁰/₀, і знов таки це відношення залежить від соціального складу, а саме: робітників—31,4⁰/₀, селян—28,1⁰/₀, службовців—23,4⁰/₀, інших—17,1⁰/₀. В технікумах розподіл по вертикалях дає також типову картину.

Сільсько-господарчі технікуми по соціальному складу:
робітників—41,1⁰/₀, селян—32,1⁰/₀, інших—26,8⁰/₀.

По національному складу:

росіян—13,4⁰/₀, українців—81,2⁰/₀, інших—5,4⁰/₀.

Педагогічні курси:

робітників—19,7⁰/₀, селян—52,7⁰/₀, інших—27,6⁰/₀.

З них: росіян—13,2⁰/₀, українців—75,2⁰/₀, інших—11,6⁰/₀.

Медична вертикаль на всіх ступнях дає зовсім протилежну картину:

Медінститути:

робітників—9,4⁰/₀, селян—6,9⁰/₀, інших—82,7⁰/₀.

Національний склад:

росіян—14,3⁰/₀, українців—22,9⁰/₀, євреїв—60,5⁰/₀.

Медтехнікуми:

робітників—5,3⁰/₀, інших—94,7⁰/₀, селян не зазначено зовсім, можливо, що це помилка.

З них:

росіян—22,6⁰/₀, євреїв—77,4⁰/₀, українців не зазначено.

Про що кажуть ці цифри?

Перш усього про те, що соціальний склад наших вищих і середніх шкіл ще дуже далекий від робітничо-селянської більшості. Міське міщанство, стара й нова буржуазія переважає ще робітників і селян, а оскільки поміж міською буржуазією євреї займають домінуюче положення, то й відсоток їх у вищій школі досить значний. Тільки на протязі останніх років робітники та селяне починають здобувати вищу школу, й ця боротьба проходить з великим успіхом. Нові набори йдуть, головним чином, за рахунок пролетарських елементів, а це визначає, як ми бачили, зміну й національного складу.

МАЛЕНЬКИЙ ВІДСТУП.

Якою мізерною брехнею після сцих цифр є запевнення гром. Винниченка в його останній статті—Платформі—«єдиний революційно-демократичний національний фронт» у 1—2 ч.ч. «Нової України».

«Українська школа рішуче ліквідується, не декретом, але фактично, без гомону, систематичним зводжуванням її на стан «общерусской», з викладами російською мовою».

Справа, як ми бачимо, стоїть як раз навпаки. Без зайвого гомону, планово, методично ми проробили величезну роботу.

Українська школа росте від року до року. Росте не тільки школа Соцвиху, ростуть українські школи профосвіти. Ми постановили зараз зміцнити цей процес, українізувавши більшість ІНО і с.-г. інститутів, а гр. Винниченко, що сидить у Празі чи Відні, запевняє, що українську школу ми ліквідуємо.

УКРАЇНСЬКА КНИГА.

Такого ж характеру є міркування Винниченка й що до української книжки. Він каже:

«Української книжки на державний кошт майже не друкується, а приватню продукцію її всякими способами спиняється».

Подивимось, що видано Держвидатом на Україні, починаючи з 21 року. В 21 році, як відомо, книжка поширювалася в порядку державного постачання, й тому ринок не впливав на видавництво. З другого боку, виходила, головним чином, література масова—брошурочна. Отже, за рахунок держави для безплатного поширення Держвидатом України видано в 21 році:

Російською мовою	. 2.023.941 примірників	43,48%
Українською мовою	. 2.553.953	» 54,87%
Іншими мовами	77.526	» 1,65%

Може 43% російських книжок це багато? Але хто є в стані спростувати той простий факт, що сотні тисяч робітників Харкова, Донбасу, Катеринослава, Миколаїва й інших—це росіяне, які не знають української мови. Чи можна спростувати той факт, що значна кількість українців все ж таки стежать за всіма галузями російської літератури.

Переїдемо до 22-го року, коли в книжковій справі вже панував НЕП.

Цього року Держвидат видав:

Російською мовою .	1.101.000 примірників	31%
Українською мовою	. 2.502.000	» 69%

Ці цифри також говорять про те, що не тепер, після XII З'їзду, ми розпочинаємо культурну українську роботу.

Яка ж література видавалась на українській мові?

По педагогіці й психології.

З 27 книжок—23 українських—з тиражем 1.389.800 і російських з тиражем—85.000, ц.-т. українських книжок по педагогіці видано 94⁰/₁₀₀. Це, головним чином, підручники, що видавались, звичайно, для української школи.

Дитяча література.

Українських 19 назв	188.000 примірників	68 ⁰ / ₁₀₀
Російських 8	87.000	» 32 ⁰ / ₁₀₀

Наші видання з цих двох груп особливо впадають в око. Старі спеціалісти починали русифікацію з дітей, а ми, «московські» комуністи, дали українській дитині перш усього дитячу книжку й підручник українською мовою.

Сільське господарство.

Українських 11 назв	488.000 примірників	89 ⁰ / ₁₀₀
Російських 3 »	11.000	» 1 ⁰ / ₁₀₀

Виходить, що й селянина ніхто не напихає російською літературою.

Історія.

Українських 7 назв	148.000 примірників	85 ⁰ / ₁₀₀
Російських 2 »	25.000	» 15 ⁰ / ₁₀₀

Отже історію, в тому числі й історію України, ми—більшовики—друкуємо майже виключно українською мовою.

Правда, що до медицини й ветеринарії, то справа стоїть гірше.

Тут надруковано українською мовою: 2 книжки—10.000 примірників—7⁰/₁₀₀; російською мовою 22 книги—127.000 примірників—93⁰/₁₀₀.

Я гадаю, що навіть при петлюрівцях довелось би дозволити ще кілька років викладати лекції з медицини й ветеринарії переважно російською мовою, як що, звичайно, припустити, що навіть за Петлюри чи гетьмана медицину треба було викладати. Та й слабенька ж, нарешті, русифікація. Адже не дуже багато людей займається медициною.

Гірше з книжками з боку соціального знання. В цій галузі на першому місці стоїть російська література, та й то, головним чином, тому, що Леніна й Троцького та інших всі читають в оригіналі радше, аніж в перекладі. Однак, це свідчить про те, що ми й досі ще не встигли зробити українську мову зброєю комуністичної пропаганди. Цей свій гріх ми знаємо й прагнемо його виправити, але я маю дуже великий сумнів, що це буде до вподоби панам шовіністам.

С. ПИЛИПЕНКО.

Винниченко й Курах.

(Документальна історія з коментарями С. Пилипенка).

Щойно zobачив Володимир Кирилович, сидячи там, у Празі, наш «Червоний Шлях», серце йому скипіло (між иншим: коли хто здивується, чому це ми так ласкаво його величаємо «по імені й по батькові», хай згадає відомий розподіл населення Радянської Республіки на «товаришів, громадян та Іванів Івановичів»). Так от «Червоний Шлях», в особі шановного Володимира Кириловича, придбав собі закордоном розкішного рекламахера й популяризатора. Ще б пак: європейська освіта... А стилем—куди тобі яцківський «Рідний Край»! Тут навіть «Земщина» й «Двуглавий Орел» згадується, і відома «більшовицька демагогія» стає ніжною лірикою. Нижче будуть дані тому докази, хоч доказом, власне, є вже цей початок нашої «документальної історії» (з ким поведешся, в того й наберешся). Отже, вдячні Володимирові Кириловичу за його популяризаторську роботу, ми маємо заплатити йому теж популяризацією його імені й діяльності, хоч, власне, громадянству й без того це досить відомо, а плати, як побачуть читачі далі, він сподівався б зовсім инакшого ґатунку.

Але перед цим дозволимо собі зазнайомити читачів із другим героєм нашої «документальної історії», що має ім'я, не так відоме серед українського суспільства.

Для того звертаємося до ч. 4 (серпень 1923 р.) журналу «Нова Культура», що видається у Львові і є разом із газетою «Земля і Воля» майже самотніми проявами соціалістичної думки в поневоленій польською шляхтою Галичині. Популяризуючи «Червоний Шлях», Володимир Кирилович, звичайно, не минає й «Нової Культури»—він же апологет «єдиного революційно-демократичного українського національного фронту». Отже, вдячна редакція «Нової Культури» в згаданім вище числі відповідає на теплі слова Володимира Кириловича й допомогу в справі боротьби з польсько-шляхетською окупацією такою заміткою:

«КРИТИКА» ЗА МИСКУ СОЧЕВИЦІ.

(Відповідь «Новій Україні»).

В Празі—Берліні виходить грубий, як груба кривда поневолених капіталом працюючих, журнал «Нова Україна». Фірма редакції говорить сама за себе, бо кому невідомі такі стовпи буржуазних політиків, як В. Винниченко й М. Шаповал? Це ті ж самі, що заключали союз з німецькими та французькими генералами та віддавали на поталу капіталу трудові маси України. Це ті, про яких на сьогоднішній новій Радянській Україні не гавкне навіть собака. Це ті, що були й соціал-демократами, соціалреволюціонерами, «комуністами», радянцями і вкінці — покірними рабами й приймаками європейської буржуазії.

Іх чорносотенний журнал «Нова Україна» виходить виключно за гроші, асигновані чеським «демократичним» міністром, за гроші, як слушно завважувала робітнича чеська преса, насильно стягнені з чеських робітників і селян, за податки. І ці продажні агенти буржуазії мають ще сміливість говорити про чесність, етику, соціалізм! Переглянути тільки яке-небудь число «Н. У.» і ясно стане все. Для чеського міністерства є постійно одна стаття про Чехо-Словаччину, а решта—скажена вулична лайка на Радянську Україну.

Але недавно приїхав в Прагу дрібненький, миршавий і тупоумний чоловічок, ім'я якому Михайло Курах. Вправді ім'я його нічого не говорить, бо ніхто не чув про нього, але діло в тому, що ім'я це сказало собі: «мушу бути відомим!» А щоб бути відомим, миршавеньке ім'я приступило до платної спілки Винниченко-Шаповал і К^о та почало пильно заучувати лексикон лайки згаданих продавників.

Курах—один з «отаманів» чи «полковників» Коновальця, колись загорілий самостійник, що ради самостійности У. Н. Р. не вагалися перед погромом професійних робітничих союзів у Києві. Потім—1920 року—цей бідний чоловік—вже «комуністом» і вертиться біля Радянського Уряду Галичини. Пізніше—він вже радикалом, а в 1922 р. у Празі—всевідомим шаповалівцем.

Перед випуском першого числа «Нової Культури» ми одержали листа від п. Кураха з Праги, в якому він прислав свої «твори» з проханням помістити їх в «Н. К.». «Твори» ці носили слідуючі наголовки: «Червоний легіон» (вірш, в якому кричиться: «Пролетарі всіх країн, єднайтеся» і т. д.), «Перемога» (новелька) і інші «твори».

Розуміється, знаючи, хто такий п. М. Курах і зважаючи на безвартісну писанину його «творів», наша редакція їх не помістила й нічого спільного з таким типом не хотіла мати. І ось зараз ображений п. Курах «критикує» «Нову Культуру» і то—перше число, де немає поміщеної його писанини. Будучи на послугах М. Шаповала й Винниченка, які не тільки оплачують «зв'язкового» галицької радикальної партії Кураха, але й друкують з вдячності його бездумні слиняві вірші, п. Курах, теж з вдячності, за миску сочевиці—взявся «критикувати» «Нову Культуру»—розуміється, в «Новій Україні» (ч. 7—8). Полишаючи це, що жалюгідний тип Кураха надто тупоумний, щоб міг розбиратися в соціалістичних і літературних питаннях, ми звертаємо увагу на вірне копіювання спеціальної базарної «мови» його патрона М. Шаповала:

—«Не кажемо про «Землю і Волю», що тепер в руках групи москвофілів-більшовиків, бо що вона дає українському робітникові, крім дешевої фразеології, демагогії та вуличної лайки?»

Що дає «Земля і Воля», це можуть сказати самі українські робітники й селяне, в кожному разі «Нова Україна» є, власне, центром фразеології й вуличної лайки української контрреволюції й таких перевертнів, як Шаповал, Винниченко та бідний, нещасний тип Кураха.

Курах (що за нахабність!) береться критикувати твори Павла Тичини. При тому забуває, що цей великий поет сказав на адресу таких «національних героїв»:

...«Сконайте! Здохніть у пивних, щоб ваші кості перетрухли й поцвіли...Надієтесь? На тьму, на забобони мас? А звідки ж то річки, що ваші греблі рвуть?...Це ж ви Республіку пошили у брехню і безоглядно повтікали закордон»...

І так далі... Як бачимо, «Нова культура», як і ми грішні, теж «повелась і набралась». Що поробиш—на базарі, як на базарі, чи як там перекласти: *à la guerre, comme à la guerre*? ми, так само, як і вона, повторюємо:

«Дуже жаліємо, що даємо так багато місця на занотовування цієї «критики», але ж треба читачам знати, хто такий Курах і чого його ім'я стоїть поруч Винниченкового. Це через те, що він, як і шановний «пролетарський письменник і публіцист» Винниченко, страшенно ображений в своєму авторському гонорі. На те єсть документальні докази, а саме: «За-ява» Винниченка, видрукована в № 7—8 «Нової України» на стор. 286-ій.

Наводимо кілька уступів з цього цікавого документа, що є, без сумніву, один з найкращих літературних творів Володимира Кириловича. Так от:

З А Я В А.

Недавно (!) я довідався про таку річ:

«П'ятий З'їзд Рад Робітничих і Селянських депутатів» оголосив мене «ворогом народу» й поставив «поза законом».

...Сим заявляю, що, дійсно, я—щирий ворог сеї банди, яка сміє називати себе представниками народу... охоче всею душею стаю поза його закон. І не тільки поза, але, й проти (підкреслення Винниченка—С. П.), як усі роки стояв проти закону всякої реакції...

Один із численних маленьких прикладів:

...оповістивши мене «ворогом народу», поставивши мене поза свій закон, непочекізм без мого дозволу видає мої літературні праці й краде мій авторський заробіток... Слідком за злодіями з «Держвидава» якесь видавництво «Рух» оповіщає, що воно видає п'ять томів моїх літературних праць, не питаючись у мене ні згоди, ні дозволу, себ-то простісінько крадучи.

Отже, заявляю, що всі мої книжки, видані «Держвидавом» і «Рухом», є речі крадені.

В. Винниченко.

Признаємось, насамперед, що в редакції «Червоного Шляху» були довгі суперечки й вагання: чи друкувати, чи ні оцю Винниченкову «Заяву», як також і другу, вміщену нижче—адже ми в нього дозволу на друк цих літературних праць не брали? Вирішили: літературної конвенції у нас з закордоном немає, а Володимир Кирилович сам заявляє, що він не тільки поза, але й проти наших законів—значить, можна. При тому він людина із страшенно нервовим, непостійним характером. Бачите: Курах сердиться, що його «творів» не друкували, а Володимир Кирилович—навпаки—що його «Рух» друкує. Може й цей раз ізнов навпаки буде. Тут до речі: невже він так само «недавно», як і про 5-ий з'їзд рад, довідався, що Держвидав його «Голоту» й «Голод» в «Універсальній бібліотечці» в Києві аж у 1920 році видав? Чого він гроші не взяв, як ото урядувати на Україну тоді був приїздив? От тепер Держвидав і не знає: чи платити, чи не платити (ще й проценти, мабуть, росли)?

Не знає й «Рух», що йому робити після цієї «Заяви»: чи чекати, поки 8-ий з'їзд рад верне Володимирові Кириловичу права громадянства, чи відомостей від чеського уряду про те, що празько-берлінського літературного заробітку Винниченкові не

вистачає? Паніку навів Володимир Кирилович і на Комсомол України—адже й він согрішив: видав «Федька Халамидника». Клянеться, проте, що «Чесности з собою» аж ніяк видавати не буде, ні з портретом, ні без портрета автора. КСМУ авторський гонорар хоче офірувати на притулок для дефективних дітей, а Винниченкові навзамін запропонувати видати закордоном «Комуністичний Маніфест» Маркса й Енгельса, нічого не платячи їхнім нащадкам.

«ЗНАМЕННА ПОДІЯ».

Нам уже давно кортить перейти на інший стиль, не псу-ючи загальний тон «Червоного Шляху». Спробуємо це зробити, звернувшись до того ж таки інцидента Винниченко—Курах. Обидва вони, як знаємо, величезні патріоти. В одному зі своїх згаданих вище чудових творів (не з тої, правда, серії, що був подавав він до «Нової Культури», але з тих, що вміщені в «Новій Україні», — див. ч. 7—8, стор. 134) Курах пише до своєї «Коханої»—

Я порву ці вінки, що плела ти мені
За кохання пісні, колись, в кращий ще час,
Я порву ці вінки, дам на волю вітрам—
Бо любови вогонь у мені вже погас.

Ще осталась любов десь у серці на дні,
До народу любов і до Батьківщини.
Инша вся прогула, инша вся розійшлась,
Як щезають уранці рожеві сні.

Маючи таких співробітників з верховин парнаських, разом із великим знавцем аграрної справи М. Шаповалом, а також славнозвісним драматургом Григор'євим-Нашим, Винниченко хоче придбати певний кадр письменників і публіцистів також з терену Радянської України¹⁾. Для цього він присвячує в ч. 6-му «Нової України» цілу статтю «Знаменна подія» (ст. ст. 8—27), де намагається доказати, який страшенний злочин роблять усі ті українські культурні сили, що беруть участь в «Червоному Шляху», замість співробітничати в «Новій Україні». Бачучи, як росте український радянський культурний фронт, він запевняє (як лис під виноградним кущем):

— «Участь цих співробітників має служити гальмом для консолідації українських демократичних сил (читай—винниченківсько-шаповалівській контр-революційній авантурі), має розбивати таку потрібну для нашої нації (читай...для кого? С. П.) єдність демократії, має вносити розклад, деморалізацію у здоровий

¹⁾ Де-кілька молодиків, як побачить читач із нашої літературної хроніки, на цей гачок таки були попались, а тепер приймають позу невинних жертв: пішли, мовляв, за літературною славою, а вгрузли в політичну справу. А Володимир Кирилович ще відому Криловську послугу робить, стверджуючи (див. примітку на стор. 32 № 7—8 «Н. У.»), що, мовляв, вони «органічного зв'язку з ним не мали»—в лапках.

визвольний рух (читай...С. П.). Звичайно, старання даремні: ця група співробітників «Ч. Ш.»—люди в національно-політичному житті України незначні, маловідомі. Переважно ж вони зовсім не належать до політичних групувань, у масах не тільки робітництва чи селянства, але й інтелігенції вони ніколи ніякого впливу не мали» (ст. 14).

Але, не дивлячись на таке ка-зна-що, що бере участь у нашому «Ч. Ш.», Володимир Кирилович за всяку ціну хоче одбити в нього цю охоту й перетягти до себе. Як це вони наважились поставити свої імена поруч із Раковським, Фрунзе та іншими «чекістами»?

— «Люди тверді й послідовні в своїх переконаннях таких позицій похвалити не можуть. Ні під загрозою голоду, переслідувань, ні навіть самої смерті не можна йти в один табір із своїми ворогами»—навчає Винниченко (ст. 9).

Високий штиль цієї тиради конче змушує нас покинути попередній «новоукраїнський» тон. Ми цілком згодні з Володимиром Кириловичем—ні за що в світі не можна йти в один табір із своїми ворогами. Це абсолютно суперечить принципу чесності з собою. Навпаки—треба бути твердим і послідовним у своїх позиціях, як був завжди твердий і послідовний Володимир Кирилович, зосібна 1920 року, коли він побував на Радянській Україні. Це була остільки знаменна подія, що ми взяли на себе труд розшукати в архівах про це докладні відомості. Отже, в журналі ЦККП(б)У «Комуніст» (№ 5, 15 ноября 1920 г.) знайшли ми таку замітку—наводимо, не перекладаючи, в російському контексті:

ДВА ДОКУМЕНТА.

Недавнее назначение В. К. Винниченко заместителем Предсовнаркома и Наркоминделом, а вслед затем его отъезд из Харькова сначала в Москву, а потом за границу привели в законное недоумение значительную часть наших товарищей. Правда, многие из них были знакомы с некоторыми странными особенностями прошлой политической карьеры В. К. Винниченко.

Он сам об этом говорит подробно в книге «Відродження нації»—своего рода истории украинской революции.

Винниченко конца 1918 года—автор грозных выступлений против большевиков в печати и в Раде, чуть ли не инициатор войны с нами. И тем не менее, когда война разгорается всерьез, Винниченко сходит со сцены. Общее мнение таково, что он—противник приглашения немцев на Украину. Как рассказывает Винниченко в своей книге, в это время он воочию видит, что широкие массы украинского народа против Рады и за большевиков.

Но вот чуть ли не в самый последний день существования Рады Винниченко появляется на ее заседании и произносит горячую речь в защиту приглашения немцев.

После гетманского переворота он приглашает усиленно украинских социалистов идти в германский кабинет (об этом опять-таки можно прочесть в книге Винниченко); все время, как председатель Украинского Национального Союза, ведет переговоры с гетманским правительством и германским командованием.

И вдруг Винниченко—член повстанческой Директории—против гетмана на ее левом крыле с ориентацией к Советской власти, к большевизму.

С этой ориентацией в течение нескольких месяцев он является главарем правительства, ведущего войну с большевиками вовне и внутри страны, объединившего вокруг себя открыто контр-революционные элементы; многократно подает в отставку и берет ее обратно, пока, наконец, представители Антанты не приказывают Петлюре выгнать Винниченко и Чеховского из правительства, «как собак» (*chasser comme les chiens*).

Тогда кончается политическая карьера Винниченко, и он удаляется на покой...

А в начале 1920 года Винниченко снова выплывает на поверхность украинской эмиграции, уже как ожесточенный враг Петлюры, друг Советской Украины и Советской России.

Мы не имели и не имеем никакого основания сомневаться в искренности подобного превращения. Слишком их много прошло на наших глазах. И, несмотря на то, что Винниченко еще недавно был в рядах наших врагов, несмотря на то, что его политическое прошлое характеризовалось метаниями из стороны в сторону (из гетманской передней в ряды сторонников Советской власти), мы охотно приняли его услуги по борьбе с польской и петлюровской контр-революцией и предложили В. К. Винниченко ряд весьма ответственных постов.

Винниченко—все же достаточно яркая фигура на Украине, популярная в известных кругах. Несмотря на свой импрессионизм, он все-таки прошел известную школу политической борьбы. Наконец, ничто так не иллюстрирует полное банкротство Петлюры и падение идеи Украинской Народной Республики, как открытый переход к нам бывшего председателя Директории.

Правда, всего этого еще как-будто мало для назначения Винниченко на пост Наркоминдела, но, когда это назначение произошло, в наших руках был документ, свидетельствующий о полном согласии В. К. Винниченко с политикой КП(б)У и его желании вступить в число членов нашей партии.

Считаем необходимым предать гласности этот документ с первой строки до последней, чтобы каждый из читателей видел, насколько безоговорочно и полно разделялись В. К. Винниченко основные положения нашей политики (о программе нет речи, так как Винниченко много раз заявлял себя убежденным коммунистом). Вот он:

До Центрального Комітету Комуністичної Партії (Більшовиків) України

члена закордонної групи Українських Комуністів
Володимира Кириловича В и н н и ч е н к а

З А Я В А.

Коли весною біжучого року закордоном появилися перші чутки про намір польської й української контр-революції напасти на робітничеселянські Республіки Росії й України, закордонна група українських комуністів зараз же почала проти цієї злочинної, руйницької авантури найенергійнішу кампанію.

Одним із заходів цієї кампанії було вирядження мене на Вкраїну для безпосередньої активної участі в обороні Української Радянської Республіки. Але участь мою в цій великій справі прийшлося відкласти більш, як на три місяці. Вважаючи питання національного визволення пригноблених націй актуальним і важливим питанням соціалістичної революції, вважаючи, що не тільки негативне, але й пасивне, неактивне відношення до нього шкодить успішному розвитку революції в країні пригнобленої нації,—я повинен був як слід зорієнтуватися в стані річей для того, щоб тим чи иным недосить обгрунтованим рішенням не пошкодити революції, а, з другого боку, щоб цілком свідомо, твердо, з чистим сумлінням комуніста-революціонера та члена пригнобленої нації прийняти в тій чи іншій формі участь у тяжкій справі соціального й національного визволення працюючих мас нашого народу, як одного з перших етапів всесвітнього визволення.

Я три місяці уважно вивчав сучасний стан України зо всіма її партійними, соціальними, політичними, національними й міждержавними відносинами. А в оцінці їх я намагався мати перед собою одну мету—інтереси революції, інтереси працюючих і пригноблених класів, не піддаючись тим чи иным тимчасовим поверховим впливам.

Беручи відповідальність за своє вирішення не тільки перед самим собою, але й перед своєю організацією, котра вирядила мене з певними ідейними директивами, беручи відповідальність також і перед українськими робітниками, селянами та де-якими колами української інтелігенції, які можуть поставитись з довір'ям до моїх висновків, я змушений був з більшою обережністю обмірковувати й прийняти остаточне певне вирішення. Ось через це саме, коли де-які явища приводили мене до певних висновків, а я в той час знайомився з явищами іншої категорії, що викликали в мені сумніви, то я намічене рішення тимчасово одхиляв і знову аналізував, зважував і перевіряв. Труднощі до правдивої швидкої оцінки особливо ускладнялися в тих обставинах, що склалися на Вкраїні завдяки частим змінам влади, складним взаємовідносинам міста й села, історично-національним відносинам і цілій низці інших умов, серед яких відбувається революція, в яких іще не вилились у сталі й тверді форми нові соціальні відносини, де можна вловити тільки ті чи інші риси й тенденції майбутнього, де в залежності од зовнішнього чи внутрішнього захисту радянського устрою, з'являються різні тимчасові фактори, що заважають правильній орієнтації.

Але в результаті трьохмісячної напруженої, часами болісної, оцінки й перевірки свого аналізу, я можу нарешті твердо, добросовісно констатувати слідує:

1) Дійсно, закінченого соціалістичного будівництва на Вкраїні ще нема. Але тільки вбогі розумом, знанням і досвідом люди, або безсовісні демагоги, вороги працюючих, можуть обвинувачувати за це керуючу комуністичну партію, або Радянську владу. Чотирі роки світової імперіалістичної війни, три роки внутрішньої громадянської війни, безупинні напади капіталістичних держав і різно-національних контр-революцій,

блокада й відірваність од Європи—все це не тільки розхитало й привело до занепаду господарство України, але й зараз ставить величезні труднощі до його відбудови і до того ж відбудови в нових незвичайних формах.

До цього треба додати внутрішній опір, скажену сховану ворожнечу паразитичних класів і груп, у яких працюючі класи вирвали з рук панування, можливість ледарства й вільної експлоатації працюючих, треба мати на увазі свідомий і несвідомий саботаж дрібноміщанської інтелігенції, яку по охоті чи не охоті потягло до радянської роботи.

Все це й багато иншого сприяло тому, що процес нового, соціального будівництва розвивається поволі, з великими труднощами, не в тих крикливих, ефектних формах і в проявах, яких провокаційно вимагають вороги революційного пролетаріату та його керівниці комуністичної партії.

Але не тільки послідовний марксист—кожен, хто не живе з чужої праці, мусить визнати, що тільки комуністична партія гарантує працюючим повне, рішуче визволення спід класового пригноблення, тільки вона немилосердно, без компромісів знищує в корені, в самих основах і зародках можливість класового панування паразитичних класів і кладе фундамент нового устрою, з яким ніякі буржуазні цивілізації з їх спокійними організаціями не можуть зрівнятися ні силою й розміром майбутнього розвитку продукційних сил людства, ані можливістю розквіту його духовних сил, порівнятися з грандіозністю й розмахом комуністичної, колективістичної цивілізації, цеб-то величезними можливостями всього того, що простою мовою зветься вічним і ще не переведеним в життя поняттям людського щастя.

2) Вищезазначені причини, що заважають соціальній перебудові України, стоять також на перешкоді й на шляху її державного будівництва. До тих причин треба додати ще причини історичного та національного характеру, які протягом всієї революції ускладняли—та ще й досі ускладняють—процес національного відродження українських працюючих мас у розумінні забезпечення його певними державними формами. Але на підставі цілого ряду фактів в результаті найширшого аналізу й перевірки я можу з певним переконанням констатувати, що з боку керуючих центрів революції немає не тільки ніяких тенденцій до знищення української робітничо-селянської державности,—навпаки: є яскрава тенденція до створення й розвитку її (як би там це не було неприємно русифікаторським реакційним елементом, що ще й досі мріють про «єдину-неділиму»), в розумінні внутрішньої самостійності й зовнішньої тісної федерації в першу чергу з РСФРР і далі з тими робітничо-селянськими Республіками, які з ходом революції будуть вступати в Соціалістичний Світовий Федеративний Союз. Оцінюючи правдиво непереможний хід стихійного процесу, що твориться серед працюючих мас України, ураховуючи правильно тенденції української революції й ідучи назустріч її вимогам,—комуністична партія України проявляє дійсну правдиву активність у поступовій, але твердій тенденції до створення українських внутрішньо-самостійних центрів: економічного, політичного, державного й т. д. Ті явища й факти, що немов би суперечать цим тенденціям, явища, які ми спостерігали до цього часу в різних галузях життя і які іноді можуть дати підстави для протилежних висновків,—не являються результатом справжньої політики керуючого центру партії, вони являються результатом перш за все старих, ще не пережитих, винесених з часів царату ненормальних міжнаціональних стосунків, потім стану напруженої охорони Радянських Республік, а також наслідком того періоду, коли українська «демократія», яка, не зрозумівши нерозривного зв'язку між соціальним і національним ментом революційного руху, во ім'я національних вимог виступила проти соціальної революції, чим надовго посіяла ворожнечу й недовір'я в пролетарських і революційних масах України та Росії взагалі до національного, а зокрема до українського питання. Але в процесі революції передова частина міського пролетаріату

зрозуміла односторонність свого відношення до національного питання, зрозуміла необхідність найтіснішого об'єднання з працюючими масами села, де національний момент набрав особливо загострених форм, і вживає всіх заходів до усунення всіх перешкод на шляху тісного братерського об'єднання обох армій праці.

Розуміється, окремі факти окремих осіб іще довго будуть іти всупереч з цією політикою, іще довго й часто навіть у більш чи менш відповідальних окремих діячів революції в їхній діяльності будуть виявлятися пережитки старого відношення, невитроєного комуністичним досвідом і свідомістю, але те, що партія, як організм, який направляє хід революції, вже певно й ясно стала на шлях організації внутрішніх революційних і державних сил країни, про це свідчить низка фактів із її діяльності й політики особливо останнього часу. Військовий стан, напружена організація всіх сил на захист самого існування Радянської Республіки не дозволяє органічному процесові набрати більш ясних і точно визначених форм. Тому декларована самостійність Української Радянської Республіки в федеративному зв'язку з Радянською Росією через ненормальні умови в де-яких галузях державного життя тимчасово втрачає свої ознаки. Але, безперечно, що як тільки надійде час мирного будівництва, робітниче-селянська українська державність набере точних ясних форм, які, не порушуючи тісного зв'язку з робітниче-селянською Росією, дадуть можливість найбільш раціонально використати й розвинути всі революційно-творчі сили працюючого українського народу.

Ще один з факторів, які затримують українське державне радянське будівництво, це є недовір'я де-яких українських національних елементів, як із кол робітників і селян, так і з кол трудової інтелігенції, недовір'я до політики керуючої комуністичної партії (не кажу вже про злосливий, соціально-ворожий опір куркулів та їх ідеологів, що являються в сучасний мент останньою підпорою й надією роздавленої великої буржуазії і світового імперіялізму). Але я переконаний, що як тільки ці працюючі елементи ясно побачуть згадані мною тенденції, недовір'я щезне і трудовий процес будівництва соціалістичної держави буде значно полегшено їхньою участю. І чим скорше щезне недовір'я, тим скорше ці елементи просякнуться свідомістю того, що тільки Радянська влада, тільки соціалістична революція цілком забезпечує національне визволення працюючих мас і гарантує державність українського народу, «народу селян і робітників», а з другого боку, чим скорше українська трудова інтелігенція визволиться од буржуазного погляду на державу, як на класово-буржуазний апарат пригноблення працюючих класів, як на засіб експлуатації державности для своїх особистих інтелігенсько-міщанських інтересів, чим скорше вона визволиться од свого хуторянства і дійсно просякнеться інтересами працюючих мас свого віками експloatованого народу і, не ізолюючи його, а зв'язуючи з працюючими та експloatованими класами усіх народів, активно, свідомо й самовідданно піде до будівництва робітниче-селянської радянської державности, тим скоріше і легше щезнуть її нарікання й рештки старих непорозумінь.

3) Що ж до політики КП(б)У в сфері національно-культурній, то тут навіть вороги комунізму і його передової партії мусять визнати, що ні при якій владі на Україні, не виключаючи й урядів Української Народньої Республіки, для українських працюючих класів не розгортались такі широкі можливості, як за останній час при Радянській владі на Україні. Залишаючи на боці ті загально-економічні труднощі, які стоять на шляху Радянської влади в усіх сферах її будівничої діяльності, залишаючи на боці окремі факти, які носять на собі тавро старих непорозумінь, можна з певністю сказати, що дійсно тільки політика комуністичної партії, послідовно й точно переведена в життя, може в найбільшій мірі задовольнити всі вимоги духовного розвитку працюючих широких мас; можна сказати, що ніяка інша влада не може по соціальному характеру своєму так глибоко, так правдиво прийнятися за освіту й розвиток найтемніших, найбільш пригноблених

верств нашого народу,—як влада Радянська, керовником якої являється комуністична партія.

4) Організаційні взаємовідношення між РКП і КП(б)У також, як і міждержавні відносини між РСФРР і УСРР, не мають точних твердо-зафіксованих формулювань. РКП є центром світової комуністичної революції. Доки вся вага і відповідальність за долю революції лежить на ній, до того часу їй належить керуюча ролі в ідейнім відношенні всіма комуністичними молодшими організаціями; доки ж Комуністична Партія (б) України не має своїх власних надійних, випробованих сил, на які можна було б покласти все керовництво революцією, до того часу КП(б)У буде і організаційно стояти під безпосереднім керовництвом РКП. І знову,—чим скоріш українські революційні національні елементи візьмуть активну участь в організації й роботі керуючої партії, чим помітніше виявлять свою цінність, надійність і відданість в справі визволення працюючих її членами, тим скоріше й точніше визначаться і взаємовідношення між РКП і КП(б)У, тим з більшою самостійністю буде вона провадити революційну й будівничу роботу на Україні.

Такі мої головніші висновки трьохмісячного вивчення становища на Україні. Виходячи з цих висновків, цілком поділяючи такий програм, тактику й політику КП(б)У, я заявляю ЦК КП(б)У про своє бажання вступити в КП(б)У. Разом з тим я переконаний, що і всі члени моєї організації «Закордонної Групи Українських Комуністів», як в центрі її—Відні, так і всі її секції: в Берліні, Празі, Будапешті, Римі, Яблонному й інших містах Європи,—ідейна позиція якої не розходиться з моїми висновками, коли одержать мій доклад, негайно вступлять в ряди КП(б)У.

З комуністичним привітанням.

В. Винниченко.

Харків, 6/IX—1920 року.

«САВЛОВО ПОСЛАНІЄ».

Що можна було відповісти на таку заяву «члена закордонної групи українських комуністів»?—Хай він буде вже незакордонним, хай із Савла стане Павлом. Це все, що могли були сказати ми. Ми вірили,—як було не вірити,—що заява Винниченка була не літературний твір імпресіоніста, а серйозний документ з аналізом стану марксовською методою. Адже згадує він і в «Заяві» про «крадіжку його творів», що «завжди був проти реакції» і належав до С.-Д.Р.П.

Інакше поставилася до цього акту еміграція. Вона не вірила. Згадуючи «новодобянську» пору винниченкових авантур, В. Валентін (тоб-то Олесь) у своїй збірці сатиричній «Перезві» пише на Винниченка таку епіграму:

Помилуй, господи, овечку,
Прости її, дурну рабу,
За те, що вскочила у гречку,
В «Нову Добу».

А в примітці пояснює: «вскочити в гречку»—зрадити. Але в тім випадку, коли вскакується й одразу вискакується, це не є зрада, а тільки легковажність».

Отак зразу вскочив і відразу вискочив Винниченко з нашої гречки... Але дурній овечці ми вірили, й тов. Раковський навіть написав був таку статтю:

Лист Винниченка.

Боротьба Винниченка проти Петлюрівщини має величезну вагу, на цьому листі слід зупинитись. Він вказує на той неминучий перелом, який мусить наступити в кожного, хто щиро бажає волі й незалежності українському народові.

Винниченко — один із представників українського націоналізму, примушений визнати, що національна політика, буржуазна національна Українська держава, ц.-т. так звана «Українська Народня Республіка» не може забезпечити незалежності й національно-культурного розвитку українському народові. Він змушений визнати, що «Українська Народня Республіка» являється лише формою, під якою на Вкраїні фактично продовжували б панувати російські й польські поміщики та капіталісти або нова, щойно формується, українська буржуазія, поруч з міжнароднім імперіялізмом, який взяв би в свої руки все господарське, економічне й політичне життя країни. А народні маси й надалі зоставалися б рабами, як і під час царського уряду. Панування української мови було б лише зовнішнім, бо робітники й селяне через брак економічної незалежності позбавлені були б можливості одержувати освіту, духовно розвиватися. Сама народня освіта носила б характер буржуазний, і український націоналізм так само затуманював би класове чуття, як і в усіх інших націоналістичних буржуазних державах. Винниченко визнає далі, що тільки радянська форма уряду, більшовизм, як він говорить, може забезпечити національний розвиток українських народніх мас, ц.-т. може забезпечити їх мову, їх культуру, їх духовний розвиток.

Те, що тепер говорить Винниченко, українські комуністи-більшовики говорили давно. Але особливо яскраво це було підкреслено в декларації про державні взаємовідносини України й Росії, яку вироблено було Центральним Комітетом Комуністичної Партії України по згоді з Центральним Комітетом Російської Комуністичної Партії. В пунктах 4-му і 5-му цієї декларації сказано:

«Фактичне здійснення права самовизначення для робітників і селян можливо лише разом зі знищенням класового панування і класової держави, разом зі звільненням робітників і селян од експлоатації й ярма поміщиків та капіталістів, із завоюванням ними політичної й економічної свободи та незалежності, інакше кажучи, з утворенням справжньої Робітничо-Селянської влади.

Тільки радянська форма держави, яка виключає владу привілейованого й експлоататорського класу, яка має підпорою диктатуру пролетаріату й трудового селянства, утворює ті умови, при яких робітники й селяне стають господарями не тільки свого політичного й економічного, але й свого національно-культурного життя.

Буржуазно-націоналістичні держави, не дивлячись на свою націоналістичну вивіску, не тільки держать в економічному й політичному рабстві робітників і селян своєї країни, але ще й штучно затримують національно-культурний розвиток широких мас. Національна ж агітація, яка ведеться немов би від імени загально-національних інтересів, являється тільки засобом за допомогою самих робітників і селян во ім'я так званої національної солідарності зміцнити владу національної буржуазії й поміщиків над ними».

За прикладом не треба далеко ходити. Відомо, що Центральна Рада виявляла собою панування німецько-австрійського імперіялізму та німецько-австрійської окупації і разом з тим відновлення влади російських кадетів, октябристів і чорносотенців при уряді Скоропадського. Сучасне прагнення Петлюри «звільнити» за допомогою Польщі Україну може привести тільки до пограбування частини її території й до відновлення в цій останній території влади Бобринських, Радзівілів, Потоцьких, Терещенків і решток російсько-польської буржуазії.

Ошукані всякими українськими націоналістами селяне повинні зрозуміти, що їх вели неправильним шляхом, що за їх допомогою для

них самих копали могили, що вся націоналістична агітація, яку провадить ще багато народніх учителів, у яких ще живий дух петлюрівщини, кооператори й інші представники українських націоналістичних організацій, являється цілком контр-революційною, як з точки зору економічних, так і з точки зору національних інтересів українських народніх мас¹⁾. Відповідно до цього необхідно змінити й увесь характер української народньої школи, яка з огнища контр-революції й отаманщини повинна стати огнищем комуністичної освіти.

Х. Раковський.

КАЗКА ПРО ЗОЛОТУ РИБКУ.

Все, як бачимо, гаразд. Хоч т. Раковський і «чекіст», але м'ягше пише, ніж Володимир Кирилович у своїй заяві до ЦККП(б)У.

Але раптом щось скоїлось. Винниченкові дають вагончик— і він із гречки тріумфально виїжджає знов закордон і наличку «українського комуніста» з себе здимає, а там поволі скочується в «Нову Україну» (коли вона припиниться через якусь там хворобу пана Массарика то-що, так до послуг апологета єдиного національного фронту лишиться ще донцовський «Літературно-Науковий Вістник»— дуже поважне, солідне видання).

Що ж, бува, тоді скоїлось? Чому Винниченко через два-три дні після своєї першої заяви пише на прощання другу, кожний рядок якої спростовує твердження першої (її читачі знайдуть у тому ж таки числі «Коммуниста»), а ще за якийсь тиждень опубліковує в «Новій Добі» низку пашквілів на Радянську владу й комуністичну партію? Може знов не надрукували якогось його твору чи там не заплатили гонорару?

Ні, цього разу справа серйозніша, хоч, як порівняти, нагадує відому казку про золоту рибку.

Тоді ж, у коментарях до другого листа Винниченкового, де він засуджує політику КП(б)У в противність твердженням першої своєї заяви, «Коммунист» (стор. 89) пише:

— «В. К. Винниченко дуже добрий митець-белетрист, але, на жаль, дуже поганий політик. Імпресіонізм у художній творчості—річ гарна, але імпресіонізм у політиці зовсім не прикрашує політичного діяча. Навіть навпаки.

Але митець різниться від звичайної людини тим, що чуйніше переживає все, що коїться навкруги, в дійсності. Винниченкові це почуття іноді бува в вищій мірі.

Будьмо ж сподіватися, що в решті решт воно візьме гору в натурі великого українського письменника й прищепить йому не хвильові комуністичні настрої, що дивно переплутуються то з відрижками петлюрівщини, то з неїстивною тюрею ідей

¹⁾ Стаття писана в 1920 р. Як не раз зазначалося на сторінка нашого журналу, зараз серед української інтелігенції намітився певний ерелом в справі співробітництва з Радянською владою.

меншовизма й анархизма, то з блискучим феєрверком слів, замість думок і понять—прищепить тверді комуністичні переконання. Не можна ж до без кінця хитатися».

Як бачимо, ще й тоді не йнялося віри, що таки ми мали діло не більше, як з «гречкою».

Якого ж, справді, гонорару йому бракувало?

О, великого!

— «Не хочу бути столбовою дворянкою, хочу бути царицею морською і щоб золота рибка мені служила»...

— «Не хочу бути наркомом закордонних справ і замісником голови народніх комісарів, а, займаючи тверді й послідовні позиції й не хотючи сидіти поруч ворогів своїх ані перед страхом голоду, ні переслідувань, ні самої смерті—хочу бути членом політбюро комуністичної партії більшовиків України, того бюро, що обирається всеукраїнською партійною конференцією—і то хочу бути негайно. Хай з Москви наказ буде».

Так, здається, Володимире Кириловичу, ви тоді говорили?

І опинилась забаганлива старуха біля розбитого корита...

Сидить тепер коло нього й смердючі ганчірки твердо й послідовно перемиває.

КУРАХОМ КІНЧИТИ ТРЕБА.

З Кураха почали, Курахом і кінчити треба. Слів для того багато не знадобиться. Читачі й так бачуть, що й там і тут справа не так гонорова, як гонорарова. Обидва хочуть бути відомими. Обидва в гречку скачуть і звідти вискакують, обидва біля радянського уряду були. От тільки Володимир Кирилович віршів не складає, а треба було б у того Кураха навчитися:

Як кохання пісень не забула ти ще,
І любови вогонь у тобі ще не згас,—
Плети нові вінки, їх сльозою зриси,
І на гробі моїм покладеш в слухний час.

Думаємо, що цей слухний час надійшов, і співробітникам «Нової України» треба заздалегідь подбати так про вінки, як і про традиційні сльози.

Без жартів: доля «Нової (?) України» ввижається нам в образі криловської жаби, що перед волом-Массариком дметься, поки не лусне. А про долю Винниченка М. Сердицький в органі празького студентства «Український Студент» (ч. 1-2, травень-червень 1923 р.) пише:

«Люди, котрі вже раз запропастили народню справу, мусять зійти зі сцени політичного життя й повинні одійти на склад манекенів».

І справді: що зробить Винниченко своєю новою авантюрою—отою «Новою Україною» з її «єдиним фронтом» Курахів, коли еміграція устами «поворотовця» А. Харченка («Нова Громада», ч. 1, липень 1923 р., ст. 17) заявляє:

— «Для чогось знов збираються недобитки революції, будуються нові емігранські «єдині» фронти і для чого вони, ці мертворожденні новотвори, коли увесь час серед розвалу всіх різноманітних емігранських фронтів, об'єднань, партій,—незмінно й постійно існував і існує єдиний проти революції фронт надзвичайної одностудності й страшної в своїм отупінні постійності та вірності старим політичним забобонам, фронт законсервованих емігрантів!»

І кличе (*ibidem*, ст. 22):

— «Час додому! Великі завдання стоять тепер перед Україною і перед кожним вірним сином її. Всі додому, бо ще ніколи не було так мало всіх наших сил для нового життя, як мало їх тепер! Всі до роботи, бо ще ніколи не стояли так глибоко й певно та близько до здійснення всі культурно-національні й політично-світові проблеми української нації».

Винниченкові це байдужки. Він кличе до саботажу радянської влади й до спільного фронту з курахами.

Винниченко й Курах. Крапка.

Ф. ДУНАЄВСЬКИЙ.

Професійний добір та його соціальне значіння¹⁾.

III

ОСНОВНІ ТРУДНОЩІ.

В основі професійної орієнтації лежить поняття «здатности», як якоїсь потенції, що протиставиться «пізнанням» та «навичкам» і що мірою своєю визначає засади того, що приступно тій чи іншій людині не тільки в розумінні виконання професійних функцій, але навіть в розумінні можливості надбання професійної «виучки».

Позаяк «здатностей» набувати не можна, завдання професійної орієнтації полягає в тому, щоб: 1) одхилившись від усіх спеціальних пізнань та навичок, яких вимагає та чи інша професія, встановити сукупність необхідних для неї природніх здатностей, инакше кажучи, встановити для кожної професії її «професійний склад»—психологічний, фізіологічний і т. д. (орієнтаційна професіографія); 2) встановити методику такого дослідження людей, що виявило б знов-таки не їх пізнання й навички, а їх природні здатності (методика діагностики здатностей).

Оскільки була б збудована орієнтаційна професіографія та встановлена методика для діагностики здатностей, праця професійної орієнтації полягала б, здавалось, лиш в тому, щоб прикладати одержані дані й методи для визначення професійної долі людей.

Однак, неважко помітити, що як обидва зазначені попередні завдання професійної орієнтації, так і само розуміння «здатностей», на якому вона базується, сполучені з рядом досить істотних труднощів.

Труднощі, зв'язані з пристосуванням поняття «здатности», починаються з питання про саме існування їх, себ-то про існування таких властивостей душевних і фізичних, котрі не можна надбати чи розвинути ніякими вправами й ніякими іншими засобами. Питання, инакше кажучи, в тому, до якої

¹⁾ Див. ч. 3 «Черв. Шл.».

міри наша професійна доля наперед визначена нам вже від природи.—Питання, з приводу якого, як відомо, відбувались дуже палкі суперечки на протязі десятків віків.

Оскільки, згідно з духом точної науки, питання це мусить бути розв'язане не метафізично, а шляхом експерименту, тут потрібні були б спеціальні й дуже складні та довгі досліді відносно умов розвитку й походження здатностей. Але як що ми навіть довіримося загальновідомим життєвим спостереженням, не будемо мати ніяких сумнівів що до самого існування природніх здатностей, то це питання стане перед нами знову, як тільки ми захочемо в'яснити, в якій мірі являється природньою і в якій мірі підлягає вправам та чи інша здатність.

Наприклад, як що навіть встановлено, що для якоїсь професії А потрібна пам'ять і увага певної височини й певного характеру, і як що далі дослідження виявить, що якийсь N має пам'ять і увагу в меншій мірі чи іншого характеру, то цього ще не досить для певної постановки професійного прогнозу. Для цього потрібно було б ще з'ясувати, чи не можна потрібний ступінь і тип уваги та пам'яті виробити вправами і як що навіть вони не можуть бути вироблені вправами у всякої людини, то й цього ще не досить, потрібно ще з'ясувати, чи вказані ступені і типи уваги та пам'яті недосяжні як раз для N, бо надросток здатності, що осягається вправами, залежить, як показали досвіди, так від початкової її висоти, як ще й від якихсь досі нез'ясованих індивідуальних умов.

Як би можна було сказати: N має увагу й пам'ять такої міри й такого характеру і це, в зв'язку з іншими даними про його особу, дозволяє припускати, що вправи піднесуть ці здатності до такої й такої висоти,—тільки тоді ми мали б право судити, оскільки увага й пам'ять у N будуть задовольняючими для певної професії.

Однак, на жаль, сучасний стан психології далеко не дозволяє ставити питання з такою суворістю. Після класичних дослідів над вправами, переведених Крепеліном, стала відомою низка спроб в тій же галузі, переведених Мейманом відносно вправ пам'яті й уваги, Старчем й Уіплом—відносно вправ при рисуванні з свідчадом, Гельгорном, що до механічної уваги й інш. Мейман прийшов до висновку, що вправами можна розвивати здатності майже безмежно, і як що практично ми не можемо розвинути кожну людину до одного й того ж рівня, то це пояснюється не принциповими утрудненнями, а дуже великою кількістю часу, потрібного для розвитку кожної окремої здатності та надто великою кількістю окремих здатностей, що довелось би розвивати. Подібного ж погляду тримаються індійські йоги, що у вправах й треніруванні бачуть єдину методу еволюціонування, навіть в різних ступінях обдарованості добачають продукти різних вправ в попередніх існуваннях, що по їх релігійній концепції мала кожна істота до народження.

Експерименти Старча, Уіпла й Гельгорна ніби-то привели до протилежних висновків, а саме—як швидкість, так і правильність рисування з свідчадом досягали ніби-то межі на 90-й день, швидкість і правильність викреслювання літери після Гельгорна через 25–30 день. При цьому всіма дослідниками було помічено, що високість акції при початку вправ зовсім не визначає наперед високість акції наприкінці. Навпаки, особи, що стояли першими в поспіхах спочатку вправ, іноді були майже останніми наприкінці вправ і навпаки.

Так само не маємо однозначної відповіді й на питання—нівелюють чи диференціюють вправи, себ-то впливають вони в бік зменшення чи збільшення різниці людських здатностей.

Як би ми не оцінювали наслідки цих експериментів, все ж вони дали матеріялу дуже замало для розв'язання названої проблеми, остільки замало, що на другому конгресі по професійній орієнтації Клапаред примушений був поставити проблему константності здатностей, що залучає до себе й проблему про вправи, цілком наново, як одно з основних попередніх завдань для визначення самої можливості професійної орієнтації.

Складність проблеми полягає не тільки в тому, що потрібно зібрати величезний матеріал для встановлення різниці в індивідуальних межах та в індивідуальному темпі вправи. Складність проблеми навіть не в тому тільки, що кожна окрема здатність може давати (і, здається, дає) різні картини при вправах,—головна складність в тому, що само дослідження вправ, більш менш можливе відносно функцій нижчих, стає майже неможливим по відношенню до функцій вищих.

Так, можна було б простежити вправи механичної пам'яті чи уваги або елементарної спритності (що робили для практичних цілей Christians в Бельгії та Шульте в Німеччині).

У всіх цих випадках повторення все одного й того ж завдання означає повторення тої самої функції. Досить звеліти повторювати багато разів одну й ту ж працю (напр., рахування, запам'ятання слів чи чисел, проколювання дірок, викреслювання літери з тексту і т. д.), щоб крива швидкості й точності послідовних розв'язань виявила характер вправи. Аналогічним буде й експеримент з свідчадним письмом, де потрібно досягнути одвичку від простої координації між сприйняттям і рухами та замінити її звичкою противної координації.

Цілком инакше справа стоїть там, де від того, кого експериментують, вимагають не говорить щось відоме, але, навпаки, найти щось нове, коли дослідженню піддають функції комбінаційні, як, напр., в тих текстах, що вживаються для дослідження технічної конструктивної здатності (Меде, Christians). Тут завдання, раз розв'язане, вже перестає бути придатним для дальших іспитів тої ж особи, бо оскільки розв'язання її вже відоме тій особі, дальніше повторення експерименту може дати

дані лиш для здатности запам'ятання, але не здатности розв'язування. До де-якої міри підходом до усунення цього утруднення може бути проектування значної кількості завдань однакової трудности, себ-то різних по змісту й таких, що вимагають кожного разу не згадування, а розв'язання наново, але в той же час однакової трудности для розв'язування. Спробою такого підходу є т. з. кіноскопична метода, яка розроблена Харківським Інститутом Праці і повинна підлягти перевірці в масовому масштабі при майбутніх іспитах учнів заводських шкіл. Однак, і в цьому випадку дуже важко відрізнити вправу формальної комбінаторної функції від збагачення пам'яті готовими частковими комбінаціями, що зробили б розв'язання послідовних завдань лекшими за перші, не дивлячись на їх формальну рівнотрудність. Як що навіть трудність цю й пощастить перемогти, у всякому разі ми стоїмо тут лиш на початку довгої й складної праці.

Між тим, як раз що до здатностей комбінаторних було б важливо встановити можливості й межі для вправ, як через те що про них звичайно думають, ніби вони вроджені й вправам не піддаються, так і тому, що як раз ці здатності є найважливіші й рішаччі не тільки для кваліфікованих професій, але й для всього прогресу культури взагалі.

Доки ці досліди не пророблено, нам залишається розв'язувати їх навмання, по вражінню на око, по життєвих спостереженнях, які функції відносяться до вроджених, а які до придатних для вправ, або приймати їх всі за природні, як на практиці й роблять зараз майже всі професійні орієнтатори цілої Європи (як що не брати згаданих вже Christians'a та Шульте, котрі також здатними до вправ вважають тільки декілька найпростіших функцій). Таке розв'язання питання, проте, дуже заплутує саме дослідження й дає результати, які важко визнати переконуючими.

IV

По відношенню до професійної орієнтації спостерігаємо один з тих своєрідних в історії науки випадків, коли не готовий стан науки визначає собою її практичне пристосування, а навпаки, вимоги практичного пристосування ставлять науці завдання, не зважаючи на її дійсні ресурси. Таке становище дуже утруднює працю вченого, надаючи їй темп не завжди корисний для пильної праці, штовхаючи на вживання не завжди дозрілих метод. Однак, в цьому становищі є й корисне, оскільки настирливі вимоги життя додають дослідженню енергію й оточують увагою, котрих без того не було б.

Однак, це своєрідне становище зобов'язує також і до особливої обережності в оцінці досягнутого й до особливої суворости у вирахуванні утруднень.

Як що навіть погодитись, що життя не може ждати, доки наука нагромадить матеріялу що до вправ й навчиться розрізняти врожені здатності й надбані, як що навіть визнати, що необхідно й можливо стати до практичних спроб, тимчасово ігноруючи труднощі, сполучені з самим поняттям «здатности», то це не визволить від найсерйозніших утруднень, сполучених з кожним кроком подібної діяльності на практиці.

Так уже перше попереджаюче практичне завдання професійної орієнтації полягає, як уже було зазначено, в складанні орієнтаційної професіографії. Складання такої професіографії вимагає спеціальної аналізи кожної окремої професії.

Однак, при першій же серйозній спробі такої аналізи виявляється, що процес професійної диференціації ще далеко не можна вважати закінченим, що він продовжується на наших очах і йде не тільки в ширину — народження нових професій, але й в глибину — якосна спеціалізація серед одної й тої ж професії.

Проглядаючи класифікації професій недавніх часів, ми можемо знайти там такі наївні протиставлення як торгівля, промисловість, транспорт, або хліборобство, промисловість, торгівля, урядування і т. д. (Fantegne, Dunkman).

Ще Ліпман, Штольценберг, Гейландт та Меде вважали можливим говорити про «кваліфікованого робітника металової промисловости».

Кроком вперед до де-якої міри були класифікації де-яких бюро für Berufsberatung, що розрізняють в середині галузі промисловости окремі професії, напр., коваля, токаря, слюсаря і т. д. (напр., директор Бордоського бюро Manverzin, бюро при Страсбурській біржі праці і т. д.).

Російський список професій, складений для розробки перепису 1920 р., що налічує до 5000 професій, стоїть майже в тій же стадії деталізування.

Однак, найближче ознайомлення з професією в умовах конкретної роботи дуже швидко виявляє, що в середині одної й тої ж професії можуть існувати праці, що вимагають здатностей, цілком неоднакових, а іноді навіть різних.

Так, вивчення професії ковалів, переведене Харківським Інститутом Праці, виявило, що спеціалісти практики різко відрізняють ковалів придатних до масової повторної роботи (зі штампами, наприкл.) й ковалів здатних виконувати роботи нові, небувалі, по креслениках. Далі, також різко відрізняються ковалі в залежності від складности праці, що їм можна довірити, та від характеру начиння, на якому доводиться працювати. Дуже добрий коваль на звичайному ковадлі, що цілком вільно справляється зі звичайними і навіть незвичайними наковками, виявляється іноді безнадійно безпомічним під п'ятитонним паровим молотом, а іноді й навпаки. Далі, бувають ковалі мало помітні в загальній роботі, але дуже видатні, коли їм пощастить витреніруватись на якійсь одній спеціальній операції (напр.,

зварювання ланцюгів, закалка, нагрів і т. п.). Нарешті, можлива така організація ковальського діла, де самі важкі функції (напр., проектування наперед послідовності процесів праці, як в складних наковках) виконуються окремими видатними майстрами чи робітниками і іншим лишається виконувати роботу, продиктовану у всіх її основних деталях.

В залежності від всіх цих варіацій можуть виявитися дуже відмінними й професійні склади здатностей. Так, загальної інтелігентності, комбінаційної здатності в сфері форм та рухів,— цієї центральної здатності для коваля, що веде складні наковки, може цілковито не бути у коваля—штамповщика буферних тарілок (особливо, коли він вже придивився до цього процесу, сто чи тисячу разів допомагаючи майстрові). Гостра сприйнятливість до тонких й швидкозмінливих барвних нюансів, чіткість й швидкість реакцій, а іноді й особливе специфічне «чуття металу» необхідне гартувальникові, не обов'язково потрібне ковалеві на пресах. Так само й темперамент жвавий й швидкий для коваля ручного повинен бути навпаки спокійним й урівноваженим для пресовщика і т. п.

Проф. Weugauch вивчив професію інженера й розрізняв в ній окремі види її, напр., теоретиків, інженірів-рахівників інженірів по розвідках чи досвідах, інженірів-конструкторів в виробництві чи будівництві, інженірів техніків-комерсантів і т. д. Кожний тип вимагає особливих здатностей. Так, напр. фантазія в галузі конструкцій й понять абсолютно необхідна після Weugauch'a для інженірів-теоретиків й конструкторів, цілком зайва інженірам підприємствам, а навпаки, психологічне чуття, необхідне для останніх, мало потрібне для перших і т. д.

Інакше кажучи, наближуючись до професії, ми перестаємо бачити її чіткі й певні контури і наражаємося на ту ж зростаючу гру відтінків, що характеризує собою все живе, коли ми хочемо затиснути його в нетерплячі клітки понять. Оскільки питання це не виходило б за межі філології чи технічної умовності термінів, воно б не мало для нас значіння, але оскільки з ним зв'язана професійна доля живих людей, нам доводиться над цим дуже задуматись. Не можна розрізняти професій, сидючи в кабінеті чи навіть в лабораторії, як це робили Ліпман, Браунсгаузен, Мовезен та інші, що складали списки професій, розсилали по цих списках анкети спеціалістам й складали на підставі одержаного матеріалу характеристики професій. Уважні спостереження й жива бесіда з спеціалістами при тому з багатьома й різними, що здатні освітити питання різнобічно й з різною глибиною, необхідні не тільки для аналізу професій, але навіть для розрізнення самих видів професій.

Оскільки таке розрізнення вже було досягнуте, негайно виникли б дальніші утруднення, сполучені з самою методикою аналізу професій. Маємо 4 різних методи для цієї мети: метода анкет,

метода спостережень, метода безпосереднього вивчення експериментатором самої професії, метода експериментальної перевірки.

Значний матеріал, одержаний Ліпманом на розіслану анкету, з 150 питань, рекомендований ним увазі цілої Європи на 3-му конгресі професійної орієнтації, як виявилось, є збірка дуже різнобарвних що до змісту, по різному переконуючих характеристик 130 професій, характеристик нічим, крім особистого вражіння осіб, що відповідали, не обгрунтованих; вони дали не пов'язані й мотивовані характеристики професій, а накопичення окремих нічим не пов'язаних прикмет.

Так, одна з характеристик, характеристика шахтьора—вимагає від останнього, крім особливого розвитку зору, слуху, уваги і т. д., також здатності виявлять нечутливість до неприємних вражінь, вигадувать засоби полекшувати працю, уміння працювати вкупі з іншими, уміння довго ні з ким не розмовляти, бути покладливим, мати здатність швидко приймати постанови при зміні обставин, самостійно встановлювати порядок праць в часі й просторі, коритись, точно виконувати накази штейгера і т. п. Ми бачимо тут накопичення здатностей, з них де-які мають значіння загальне, себ-то майже для всякої праці (як бути покладливим, здатність працювати вкупі, виконувати накази і т. д.), з другого боку здатності, що, без сумніву, можна виробити вправами й звичкою (нечутливість до неприємних вражінь, уміння довго не розмовляти).

Інші характеристики вражають своєю скупістю й порожнечою. Напр., для аптекаря вимагається ніби-то тільки здатність розрізняти запахи та смаки, для друкаря—здатність розрізняти барвні нюанси й малі віддалення, для пілота—тільки чутливість до порушення рівноваги, для фотографа—лише розрізняти кольорові нюанси та малі віддалення і т. д. Тут перелік здатностей не тільки, без сумніву, неповний, але й торкається здатностей, що навдаку чи можна вважати найважливішими для даних професій.

Нарешті, зустрічаються виразні недоречності, курйози; вони свідчать, що ті, хто давали відповіді, не зрозуміли самого завдання. Так, «здатність розуміти абстрактне» виявилась необхідною для пекаря, регістратора, балерини, купця і т. д. і не зустрічається в переліку властивостей необхідних для викладача природничих наук.

Ця крайня необгрунтованість, бездоказність, позбавлена переконуючих властивостей результатів анкети, розуміється, не є випадкова. Вона впливає з необхідністю з внутрішніх гріхів самої методи. Для того, щоб подібна анкета могла мати успіх, потрібно було б: 1) щоб сам список запитань був доволі розроблений, інакше кажучи, щоб кріз мережу питань не проскочила ніодна істотна властивість необхідна для тої чи іншої професії; 2) щоб особи, яким до рук попаде анкета, розуміли всі запитання анкети в тому значінні, що й складач її; 3) щоб відповідаючі на анкету мали досить психологічних здатностей

й знаття, що дозволили б їм точно встановити необхідність тих чи інших здатностей для даної професії; 4) щоб відповідаючи були зацікавлені завданням й мали досить дозвілля, аби виконати таке складне й клопотливе діло.

Як би відповіді на анкету давали спеціалісти-психологи, можна було б припустити, що вони всі ці вимоги задовольняють (—і трудність полягала б в тому, щоб спеціалісти-психологи в потрібній мірі докопувались до суті тої професії, що досліджується). Але позаяк Ліпман перепитував головним чином не психологів, а спеціалістів професій (інженіри, підприємці, члени рад профспілок), то можна дивуватись не тому, що відповіді прийшли не переконуючі, а тому, що таким некорисним ділом займаються серйозні вчені і на результатах подібної праці пробують будувати визначення професійної долі людей.

Важко навіть зрозуміти, як можуть задовольнитись подібною методою не тільки німецькі й французькі бюро для порад по виборі професій, що поспішають до практичних результатів, але також представники науки.

Трохи уважніше підходять до проблеми аналізу професій дослідники, що не гналися охопити одразу всі професії, а зосадовлювали свою увагу на якійсь одній з них. Таким будуть: В. Штерн, Шрайбер, Трам, Шаквіц й инш., що вивчали професії трамвайних провідників, залізничних машиністів і т. п. Вони піддавали ту чи иншу професію довгому спеціальному спостереженню, обмірковували в живих особистих бесідах своїх спостереження з безсумнівними знавцями професії й таким чином підходили до більш чи менш вдалої зв'язаної характеристики професії.

Ще більшої уважності вимагали від себе ті дослідники, що не задовольнялись спостереженнями й бесідами з спеціалістами і підозріваючи, що навіть спеціаліст, але не психолог, і навіть психолог, але не спеціаліст, можуть не взяти на увагу чогось істотного,—ставили собі завдання безпосередньо вивчити професію й спостерігати її з середини. Такою є класична робота Бернарі, що через рік спільної праці з начальником авіаційної школи прийшов до думки про необхідність навчитись самому професії пілота-спостерегача і тільки після цього збудував більш-менш задовольняючу методику розпізнання цієї професії. І дійсно, безпосередня робота в ролі пілота-спостерегача виявила йому головну трудність цієї професії: необхідність реагувати точно й швидко не тільки на різні вражіння, але й на вражіння одночасні, конкуруючі, що швидко змінюють одно одне.

У всіх цих випадках певність одержаного результату пробували перевірити також тим, що психологічному експериментові піддавали не тільки кандидатів до професії, але також і випробуваних в ній людей і, зіставляючи характеристики цих людей начальством з характеристиками одержаними після іспитів, встановлювали ступінь кореляції між тими й другими даними.

В тих випадках, коли це робилось, кореляція ніколи не була рівною 1. Звичайно, від 10 до 20% випадків виявлялись не згідними. Відси виникала необхідність знайти переконуюче пояснення для цього явища і зробити з цього пояснення висновки для оцінки самої методи.

Відношення дослідків до цієї часткової незгідності між даними практики та даними психологічного іспиту, звичайно, буває досить задовольняюче. Вважають, що 75—85% згідності досить високі.

В другій половині 1918 року по дорученню військового начальства був поставлений в Кілі д-ром Шаквіцем спеціальний експеримент над трамвайними провідниками та кандидатами на ці посади. Експеримент мав завданням з'ясувати, до якої міри психологічні іспити переконуючі та до якої міри їх можна вживати при комплектуванні війська. Експеримент цей, переведений з блискучою докладністю й майстерством постановки, виявив, що з ряду іспитів значний відсоток показав видиму незгідність з даними практики. Шаквіц зробив відси висновок, що психологічний іспит—метода не надійна.

Однак, практичний результат праці Шаквіца виявився іншим, ніж він чекав. Дана ним критика вживаних до нього метод та пророблені ним поліпшення в методах послужили матеріалом для поліпшення постановки дальніших експериментів, одержаний ним % згідності визнається звичайно практиками цілком задовольняючим, щоб виправдати працю по відбираню найбільш здатних для певної професії (Berufsauslese), теоретики ж замість того, щоб шукати причин незгідності в методиці експерименту, навпаки, підняли питання про попереднє з'ясування психології самих практичних оцінок (доповідь Штерна на останній німецькій конференції по прикладній психології), припускаючи, що незгідність результатів може мати своєю причиною не тільки недоскональність психологічних метод, але й неточність чи помилковість оцінок робітника його начальством. Підстав для цього, розуміється, є досить. Кожен майстер, самий чесний і уважний, легко може змішати здатного робітника з робітником просто слухняним і працюючим, що зумів досягнути певних результатів у виконуванні одноманітних функцій, і кожен майстер може спокуситись привнести в оцінку робітника свої безпосередні враження відносно побічних властивостей його, напр., ввічливості, стараності, чепурності і т. д., на що можна знайти вказівки у того ж Шаквіца.

Експериментальним же підтвердженням подібного припущення могли б стати числені підрахунки того ж Штерна та його учнів, що до кореляції між оцінками інтелігентності одних і тих же школярів, переведеними різними вчителями: по даних їх спостережень. Підрахунки показали, що коливання в оцінках інтелігентності одного й того ж школяра, поданих окремими вчителями, бувають далеко більші, ніж коливання між оцінкою

експериментальною та оцінкою колективною, поданою всім учительським персоналом вкупі. Так, в той час як кореляції між оцінками різних вчителів хитались між 0,33 та 0,93 в середньому ж—від 0,61 до 0,79, кореляції результатів вдалих тестів з середньою колективною оцінкою вчителів досягають иноді 0,80—0,91.

Поглиблення в це питання—про психологію практичних оцінок робітника,—зв'язано з проблемою ще більш тонкого характеру, що має істотне значіння соціальне, саме з проблемами про критерії професійної придатності та про однозначність професійного складу властивостей.

Високість тих вимог, що їх ставлять до представника одної й тої ж професії, не є щось постійне, незалежне від часу й місця. Одною з найцікавіших особливостей часткової незгідності, виявленої Шаквіцем між оцінками практичними й оцінками експериментальними, було те, що майже у всіх випадках оцінка експериментальна була нижче практичної. До де-якої міри це з'явище освітлюється тим, що іспити переводилися в кінці 1918 року, коли Німеччина досягала крайньої межі виснаження, коли на службі у трамвайної дирекції майже не залишилось досвідчених старих провідників, місця були заповнені дідами, слабосильними, випадковими людьми, жінками і т. д., коли в зв'язку з цим рівень вимог до провідника повинен був знизитись дуже помітно.

Не трудно помітити, що подібна залежність рівня вимог від мінливих обставин не є випадкова.

Справді, чим може визначитись цей рівень вимог. Мабуть кожна адміністрація намагається добрати склад робітників й службовців найкращій, який тільки вона може дібрати. Але абсолютна високість того реального добору визначається не тільки намаганням адміністрації, але й — поперед усього — загальним рівнем приступного адміністрації ринку робочої сили, а, значить, й випадковостями робітничих міграцій, й розмірами загального попиту на робочу силу, й конкуренцією інших працедавців і т. д. Пощастить адміністрації забезпечити себе потрібною кількістю визначних робітників, критерій оцінки буде високий, не пощастить — адміністрація буде вишукувати інші засоби для компенсації браку здатності робітників (технічні упрощення, інший розподіл праці) і критерій оцінки знизиться.

Коли бельгійське інтеркомунальне об'єднання для професійної орієнтації формулювало собі свої завдання, воно свідомо залучило до них поруч з раціональним розподілом робочої сили по професіях також підвищення загального рівня професійної штуки, таке вгадування професій, що дозволило б кожному робітникові бути аристократом в своїй професії.

І звичайно, така постановка завдання є природнім поглибленням її.

Таким чином, діячам професійної орієнтації доводиться приймати критерій професійної оцінки не як щось рішуче дане й незмінне, а як таке, що підлягає особливому обміркуванню й вимірам в залежності від різних визначаючих обставин.

Для того, щоб розв'язати питання в такій постановці, очевидно, критерії, що встановлюються при професійній орієнтації, повинні базуватися не тільки на тих чи інших професійних *desiderata*, але також і на урахуванню даного рівня людського матеріалу, що підлягає орієнтації. Инакше кажучи, процес орієнтації перетворюється з серії індивідуальних обслідувань й прогнозів в систематичне урахування людських здатностей та в планомірний розподіл їх на підставі такого урахування. Подібна постановка завдання ні разу не була зроблена досі ніде в Європі і була dokonana лише в згаданому вже грандіозному експерименті в П.-А. Сполучених Штатах, де в наслідок психологічного іспиту 1.700.000 жовнірів була встановлена реальна кількість людей по кожному з намічених 7 ступенів інтелігентности, було визначено нормальний якісний склад жовнірів й офіцірів, котрим належало користуватись для комплектування окремих частин згідно засаді якісної рівномірности.

В малому масштабі, але з більшою глибиною, ставиться зараз таке ж масове дослідження Харківським Інститутом Праці відносно учнів фабрично-заводських шкіл, дослідження, що повинно виявити типові відміни й розподіл по рівню обдарованости тої юнацької маси, з котрої в майбутньому доведеться комплектувати кадри кваліфікованої робочої сили. Це дослідження повинно також виявити, оскільки взагалі можливий подібний плануючий підхід до розв'язання професійно-орієнтаційної проблеми.

Другою з вищезгаданих проблем, зв'язаних з питанням про критерій професійної оцінки, була згадана проблема однозначности професійного складу здатностей. Питання полягає в тому, чи бездоганне виконання професійних функцій досягається з одними й тими ж здатностями чи можливі різні комбінації психологічних ресурсів для розв'язування одного й того ж професійного завдання.

Можна було б навести доволі прикладів з різних галузів, що ілюстрували б можливість досягнути значних поспіхів в професії, досягнутих через компенсацію бракуючих властивостей іншими. Так, співак без дужого голосу, може досягти поспіху красою тембра або тонкістю модуляцій, мистецькою грою й т. д. Вчений без інтуїції може добитись де-яких результатів підвищеною працездатністю, пам'яттю, упертістю і т. д. Класичним зразком автокомпенсації є Демостен, що придбав славу першорядного промовця, не дивлячись на брак спочатку дуже важливих для промовця професійних властивостей.

Сказати наперед людині з яскраво виявленим нахилом до певної професії, але позбавленій де-яких загально визнаних

необхідних для неї властивостей, пощастить чи не пощастить їй виробити в собі таку компенсацію, це можливо, мабуть, лише в окремих випадках. Можливість чи неможливість подібної компенсації залежить не тільки від загальних психичних даних людини, її настирливості, сили прагнення, рівня обдарованості й инш., але й від великого числа тих щасливих чи нещасних випадковостей, що визначають долю її спроб винайти для себе шлях до компенсації.

Передбачити наперед ці випадковості—це визначало б проробити за людину наперед всю творчу роботу, про можливість якої поставлено питання.

Ця обставина не означає, звичайно, цілковитої неможливості професійної орієнтації, але її ніколи не треба забувати при урахуванні тої категоричності й безумовності, на котру міг би розраховувати професійний прогноз, як не можна забувати й того, що існують люди екстрапрофесійні, себ-то такі, що не вкладаються в рямці ні одної з існуючих професій, і як не можна забувати, що само виникання професій та їх варіацій є не що инше, як виявлення тої ж творчої людської діяльності, що виходить за межі, положені діяльністю попередньою.

V

ТРУДНОЩІ МЕТОДОЛОГІЧНІ.

В порівнянні вказаними вище труднощами професійної аналізи труднощі, зв'язані з методикою розпізнання професійних властивостей, менш страшні, хоч все ж досить серйозні.

Розпізнання професійних властивостей велось і ведеться, як відомо, і без спеціальної наукової методики. Всякий кваліфікований робітник, заступаючи на завод, здає т. з. «пробу», себ-то роботу, після якої судять про ступінь його умілості. При виборах осіб на більш високі пости урахують дані його, дипломи, відозви людей, що його знають, його наукові праці, переведені ним роботи, стаж, ім'я і т. п.,—прикмети, які вважають більш менш задовольняючими для міркувань про придатність його для такої діяльності. Хиба таких практичних міркувань відносно придатності, не дивлячись на загальне признание їх правдивості, полягає в тому, що вони стають можливими лиш по тому, як людина одержала вже необхідну виучку, а іноді—коли виявила й довела свої здатності на самій праці. Професійна орієнтація має на меті, навпаки, сказати наперед, до виучки; це могло б доцільно скерувати саму виучку, й тому ця орієнтація шукає методів розпізнавання попереднього.

Так само не може задовольнитися професійна орієнтація й тим «загальним вражінням», що дозволяє де-кому зі знавців людини скласти присуд людині й її можливостям, хоч воно доволі скоре, але не досить обгрунтоване об'єктивно.

Нарешті, не задовольняється професійна орієнтація й тою методою, що хоч і була завжди улюбленою методою психології, є в значній мірі такою й тепер і навіть може гарантувати певну долю обгрунтованості—методом спостереження. Не дуже зручна вона для професійної орієнтації тому, що вимагає надто багато часу.

Метода, придатна для професійної орієнтації, повинна бути точною, науково обгрунтованою і мусить дозволяти ставити діагноз з можливо великою швидкістю. Тому винайдення такої методи й було підставою, що обумовила здійснення спроб професійної орієнтації,—після того, як передумови соціальні, що породили потребу в ній, продовжували існувати де-який час без наслідків.

Такою методою, як вже було вказано, була вибрана і зараз вважається єдиною метода тесту, себ-то метода іспиту, що дозволяє спостерігати психичну функцію в можливо ізольованому вигляді через умисне примушення до неї суб'єкта спеціально поставленими завданнями. Оскільки було наперед вже встановлено, які функції дійсно є функції природні, а які надбані чи розвинуті вправами,—добір вдало придуманих тестів міг би, як здавалось, бути придатним для визначення здатностей людини, що наперед визначали й потрібну для неї виучку й можливі поспіхи.

Такий прогноз був би зовсім простою справою, як би наші психичні здатності були чимсь постійним, хоч би до тої міри, як вага, барва чи смак річей. Однак, як що ми й говоримо про «здатності», як про щось відносно постійне, ми маємо на увазі при цьому лиш крайні високості тої чи іншої функції, приступні тій чи іншій людині, але зовсім цим не встановлюємо, що у всякий час та при всяких обставинах функція ця буде однакова. Ми дуже добре й дуже часто спостерігаємо залежність високості наших функцій від ступіня нашого вольового напруження, нашого зацікавлення, від нашого емоційного стану, т. зв. «настрою», від стану нашого здоров'я, від ступіня втоми і цілого ряду зовнішніх умов, як погода, годівля, пора року, година дня і т. д.

Правда, ми припускаємо, що всі ці обставини можуть хитати наші функції лише в певних межах, при чому й діпазон цих меж й абсолютна їх високість лишаються постійними, але все ж це накладає на нас обов'язки встановлювати ці межі для кожної людини окремо. Таким чином, перше обмеження, викликане користуванням тестом, це неприпустимість рішучого присуду на підставі одноразового іспиту.

Дальніша трудність полягає в тому, що тест не дозволяє схоплювати функцій спонтанних, що походять з внутрішніх самочинних спонукань індивіда, бо він (тест) по своїй істоті є іспитом реакції, відповіді на ті чи інші поставлені завдання. І цим пояснюється неодмінне заглиблення дослідників у всякі

нижчі функції, як пам'ять, увага, сприйняття та ігнорування чи майже ігнорування вищих, як воля, напосідливість, ініціатива, винахідність, нахили, цікавість і т. д.

Не менше труднощів, нарешті, й в самій оцінці результатів тесту, оскільки результат розцінюється часом витраченим на виконання завдання чи кількістю помилок, він означає, звичайно, оцінку зовнішню й механичну, як, напр., оцінка швидкості реакцій, чи швидкості сприйняття, чи швидкості розв'язання серії завдань (як в тестах Jerkes'a).

Оскільки результат оцінюється по характеру й якості виконання завдання, порівнювання результатів у різних індивідів утрудняється надзвичайно. Особлива ж трудність полягає в тому, щоб встановити якийсь кількосний критерій для високості функцій, що дозволив був би порівнювати високість одної функції з високістю другої, напр., пам'ять з комбінаторною здатністю, чи увагу з швидкістю реакції і т. д.

Над цією проблемою працювало багато десятків психологів й десятки математиків, вигадано спеціальні машини для цієї мети й питання стало остільки складним й диференційованим, що в рямцях цієї статті навдаку чи можна навіть коротко з'ясувати суть його.

Що до самого змісту й характеру тестів, то орієнтуватись серед тих $1\frac{1}{2}$ —2 тисяч різних тестів, що вважаються зараз психологами Європи й Америки, як тести випробувані—не так легко.

Після загально відомої (також і в Росії) системи, встановленої в 1905 р. Альфредом Біне, що потім перевірялась й доповнювалась, як ним самим, так і численними дослідниками у цілому світі (Декролі й Деган в Бельгії, Гревс й Саффіеті в Італії, Бобертаг в Німеччині, Шуберт і Волкович в Росії, Герман й Уіпл в Америці), що проложила справді нові шляхи в цій галузі, було зроблено не мало спроб скласти різні добори й системи тестів для різних цілей. Між тими, що мають найближче відношення до проблеми професійної орієнтації, найбільш характерними й яскравими будуть дві системи: системи монопрофесійні (що вживаються головним чином при *Berufsberatung* в Германії) та система *point scale*, зв'язана з ім'ям Jerkes'a (система використана для військових іспитів в Америці).

Монопрофесійні добори—це добори іспитів, складені для дослідження придатності до однієї певної професії. Вони, звичайно, суть механичне накопичення іспитів окремих сприйнять, рухів, особливо характерних для даної професії та 2—3 тестів, вирваних з системи Біне-Сімона (иноді відмінених) для визначення «загальної інтелігентности». Такими є системи—Меде, Ліпмана та Штольценберга, Гейланда й инш., що вживаються в німецькій металевій промисловості. Цікавішим їх варіантом є добори, що в центр ставлять специфічний експеримент, себ-то експеримент, що охоплює ту конкретну

функцію (чи синтезу функцій), яка є найбільш характерна для даної професії і викликається обстановкою найближчою до обстановки дійсної професійної праці. Такі, напр., методи Шаквіца та Грама для трамвайних провідників, В. Штерна для провідників підземних доріг, дрезденської лабораторії для залізничних машиністів, Gemalli для пілотів, Бенарі для пілотів-спостерегачів і т. д.

Суть всіх цих систем полягає в тому, що у індивіда, якого досліджують, викликають роздратування більш менш типові для відповідної діяльності (напр., світляні сигнали, образи, звуки), серед котрих де-які вимагають швидкого сприйняття, точного різнювання від інших схожих та певної чіткої реакції. Результат досвіду визначається кількістю помилок та швидкістю реакцій.

Істотною хибою подібних систем, крім незграбності й дорожнечі вживаних ними складних апаратів (з електричними годинниками, лічбарами, самопишучими приладами, моторами й инш.), є те, що ці системи придатні тільки до *Berufsauslese*, себ-то до вибору кандидатів для певної професії; для професійної ж орієнтації вони занадто не компактні, бо вимагають окремих складних установок і окремих іспитів для кожної професії.

Американська система *point scale* цих вад не має, але вона має на меті досліди над загальною інтелігентністю й спеціально до мети професійної орієнтації не пристосована.

Суть її полягає в тому, що особі, яку досліджують, ставиться кілька десятків завдань, однорідних по суті, але зростаючої трудности, і дається певний термін для їх розв'язання. Напр., потрібно на дане питання знайти певну відповідь з трьох відповідей, що даються на вибір, або потрібно схопити закон, що керує рядом даних чисел і по тому ж закону продовжити ряд, або знайти слово, що було б логично-пропорційним до трьох інших слів і т. д. За мірею оцінки береться кількість певних відповідей.

Підкупає в цій системі та перевага, що вона вироблена й перевірена на великому числі (мільйони) іспитів, що вона надзвичайно легка й проста для підрахунку результатів, що вона пристосована для одночасних масових іспитів, що вона зберігає від кожного іспиту документ, який дозволяє перегляд і перевірку оцінок.

Однак, і ця система викликає багато сумнівів. Головна вада її в тому, що основним мірилом здатностей вона приймає час розв'язання завдань і, таким чином, суб'єкт А, здібний розв'язати завдання точніш і певніш, ніж В, може при іспитах виявити себе менш здібним, як що буде працювати повільніше за В.

Друга вада її в тому, що вона, як і система Біне і як майже всі останні, змішують обдарованість взагалі з обдарованістю

словесною. Практика показує (і це особливо яскраво виявилось після останнього конгресу по професійній орієнтації), що існують люди більш талановиті, коли їм доводиться працювати в сфері форм, чи рухів, фарб, звуків і т. д., але мало здатних до вислову своїх думок словами, а також і навпаки. Для об'єктивного діагнозу талановитості було б необхідно перевіряти талановитість по всіх цих можливих поточинах її виявлення. Між тим досі цього ніде не роблять, а як що й роблять, то з пригнічуючою перевагою тестів в поточині вербальної талановитості.

Ця однобокість добору тестів знайшла своє емпіричне виявлення в результатах американського військового експерименту, після якого особи з літературною (філологічною) освітою переважили своєю інтелігентністю інженерів, купців, лікарів і т. д.

Подібний підхід утворює небезпеку проглядіти при іспитах ті таланти, що не супроводяться талантами вербальними.

Де-який крок в цьому напрямку (але тільки в цьому) пробують зробити системи Декролі та Крістіанса в Брюсселі та Уго Піццалі в Модені, що не обмежуються дослідженням вербальної інтелігентності, але додають одночасно й ріжносторонній медичний огляд та фізіологічне дослідження (більша увага до фізіології в професійній орієнтації взагалі характерна для романських народів), себ-то досліджують різні сприйняття, рухи, спритність і т. п. В обох випадках виявляється велике замилювання до діла, велика пильність у збиранні метод, дотепність при вигадуванні спеціальних приладів, що полекшують іспити (Піццолі опублікував перелік з коротким описом біля 40 спеціальних апаратів для дослідження різних сприйнять, уваги, пам'яті, спритності і т. д.). Довголітня праця Моденської лабораторії та Брюссельського office intercommunal надбала багато навчаючого, однак і та й друга система є все-таки накопиченням різних засобів без ніякої об'єднуючої думки, без спроби навіть надбати матеріал, що освітив би шлях дальшому рухові вперед. Важко зрозуміти як всі ці апарати можуть привести до скільки-небудь чіткої орієнтації серед величезної кількості професій.

Своєрідну спробу трохи инакше підійти до питання розпочав Харківський Інститут Праці. Рівнобіжно з систематичною об'єктивною аналізою професій, що повинна завершитись встановленням припустимих специфічних тестів, переводиться масове загальне дослідження учнів заводських шкіл, котре повинно дати, як психографічну картину їх загального рівня, так і вихідний матеріал для встановлення можливих кореляцій між комплексами здатностей й фізіологічних властивостей та даними специфічних тестів.

Таким чином, Інститут думає намацати шляхи до об'єктивної перевірки як професійних аналіз, так і метод професійного діагнозу.

Особливості системи, обібраної для цієї мети Інститутом Праці, полягають в тому, що: 1) система ця скерована на спіймання талановитости не тільки в словесній поточині, і навіть не тільки в наперед визначеній поточині (напр., в галузі форм, рухів, спритности, людських відношень), але також на виявлення самої ріжноманітности ріжних можливих поточин; 2) система скерована на спіймання також здатности до вправ відносно таких функцій, здатність котрих досі не досліджувалась; 3) система відріжняє в кожній з намічених поточин талановитости не тільки кількісну її високість, але й її внутрішній рівень, досліджуючи окремо функції аперцептивні, уваги, репрезентації (сили уявлення скерованого на відшукування відповіді, що міститься вже в самому завданні, «тямучість» в сфері слів, форми рухів, людських відношень, спритности) та креації (чистої комбінаційної чи творчої здатности, здатности вигадувати розв'язання наново).

Зовнішня особливість системи полягає в тому, що вона, як і система *J e r k e s'a*, дозволяє одночасно переводити масові досліді, дає відносно швидку оцінку результату й зберігає документ, але є вільна від обмеження вербальною поточиною та від базування оцінок на одній тільки швидкості розв'язань, чим грішить остання.

Звичайно, й система Інституту Праці, що є ще одним кроком вперед в цій галузі, далеко не розв'язує всіх утруднень і зовсім не є якимсь завершенням. Як що практика її виправдає, вона буде мати, однак, велику перевагу в тих передумовах, що вона несе в собі самій для можливости свого дальшого розвитку, особливо, як що Інститутові пощастить за першим дослідом поставити й дальші.

В цьому випадку пощастило б підійти до розв'язання самої методології професійної орієнтації, що ні в якому разі не розв'язується простим надбанням професіональних аналіз та метод дослідження. Процес орієнтації замість незграбного дослідження й безладного намацування професії, для котрої могли б придатись здатності тої чи іншої особи, перетворився б в упорядкований й систематичний ступневий діагноз. В першу чергу людина проходила б через дистрибутивний іспит, що визначав би не великість й характер, а талановитості поточини чи галузі переважного розвитку її.

При доцільній (не побутовій і не господарській, а психологічній) класифікації цей дистрибутивний іспит визначав би зразу ту групу професій, до яких досліджений мав би оптимальні шанси (напр., професії, що вимагають тонкого ріжничкування або творчости в сфері соціальних відношень, чи в сфері понять, чи в галузі механізмів, чи форм, чи барв, чи звуків, запахів, спритних рухів і т. д. чи ріжних комбінацій цих галузів).

Слідуючий ступінь, градусуючий іспит, визначав би рівень й приблизну високість розвитку талановитости в уже визначених

поточинах, що давали б вказівки що до дальшого звужування вже раніш наміченої групи професій та що до можливої ролі в них дослідженого індивіда, котра б наперед визначала й характер підготовки (напр., до ролів маніпулятивних чи рахівничих, дослідницьких, адміністративних, проектуючих, організуючих і т. д.).

Нарешті, третій ступінь — іспит спеціальний — виявляв би окремі часткові особливості фізіологічні й психичні, що мають спеціальне значіння в тих чи інших професіях (напр., спеціальний рід пам'яті необхідний особам, що дають справки, спеціальну тонкість слуху для стройника, спеціальний тип уваги для повітряних спостерегачів і т. д.).

Ця ступнева система скорочувала б шлях для кожного окремого індивіда через велику кількість різноманітних метод та відкривала б йому перспективи для більш менш широкої групи професій на вибір, що полегчило б також і розв'язання проблеми про збіг здатностей та нахилів, а, значить, й проблеми професійного задоволення.

Не треба доводити, що для здійснення цієї системи потрібна довга й уперта праця великого числа дослідників.

ЗАКІНЧЕННЯ.

Я намагався в цьому сухому й стислому начерку виявити соціальні причини й соціальну рацію найновіших течій в царині раціоналізації професійного добору, далі — передумови, необхідні для розв'язання цієї проблеми, загальний характер самих спроб та де-які з труднощів, що стоять перед бурхливим розвитком ще молодого й неокріплого руху професійної орієнтації.

Я пробував довести, що рух професійної орієнтації народився не випадково, а впливає з необхідністю з даного стану розвитку суспільства, класові капіталістичному він уявляється черговим знаряддям для збільшення витворчості й прибутків, для мети ж соціального перебудування він стає необхідною передумовою для усунення стимуляційної трагедії. Я пробував довести далі, що на шляху до розв'язання проблеми професійного добору стоять три основні труднощі: біологічна, соціальна й методологічна. Найбільш складною, що вимагає найбільше дослідів й праці, я виставляв труднощі методологічну, котра полягає в ряді окремих утруднень сполучених зі складністю відповідних явищ. Я вказував, що утруднення ці не розв'язані ще ні відносно аналізу професій, ні відносно вимірів індивідуальних здатностей, ні відносно засобів використання того й другого для постановки професійного прогнозу. Я вказував також на шляхи, в котрих можна було б бачити можливий напрямок для усунення цих труднощів.

Без сумніву, значна частина труднощів здаються особливо страшними лиш тому, що засоби можливого їх полагодження полишаються поки що лише в сфері припущень та надій. Без

сумніву, підбадьорюючий натиск гарячої життєвої необхідності буде штовхати до перемоги труднощів досить енергійно. Але треба мати на увазі також, що де-які з труднощів полишаються непереможними принципово.

У всякому разі теперішній напрямок професійної орієнтації не дає ніяких перспектив для урахування тої ролі, яку відіграє для професійної придатності напрямок і сила волі, характер мети й інтересів людини, що визначаються не тільки природними здатностями, але й усім устрійом соціального життя та культури, і, нарешті, здатність людини творчістю знайти засіб автокомпенсації. Не треба забувати також, що система професії не замикається в нашій добі і що професійна орієнтація в її сучасних формах ураховує лиш вже усталені професії, але існують люде, які або самі стають винахідцями професій, або професії через них заново утворюються.

Навдаку, щоб колись людство утворило імпозанту мережу лабораторій, котрі аналізували б і бракували людей, як нині аналізують і бракують технічні матеріяли і навдаку, щоб подібна форма розв'язання проблеми doprowadила справді до її вирішення, не кажучи вже про те, що вона не зможе привабити до себе людскість, якими б точними й надійними не були її методи сами по собі.

Чаруюча й найзначніша властивість людини полягає в тому, що вона входить в життя, як на герць, між необхідністю й свободою. Замінити її волю вердиктом лабораторної машини і зробити це в питанні самому хвилюючому для неї, в питанні про всю її соціальну долю—це ніколи не можна буде помирити з дійсно повним використанням сил людини.

Я уявляю собі будучину професійної орієнтації не як нову форму рабства (при чому найгіршу з можливих), але, навпаки, як звільнення від влади випадку й соціальної нерозберихи, що є невидимим тираном, який перекручує тепер долю людей. Але для цього сама система професійної орієнтації повинна піти іншими шляхами, ніж вона досі йшла в Європі, а саме, шляхами, що не виключали б, а залучували б особисту волю й навіть особисту боротьбу за свій вибір в самому процесі орієнтації.

Я уявляю собі професійну орієнтацію майбутнього, як систему установ, що використовують всю суму людського знання задля освітлення людині її професійних можливостей, задля того, щоб дати людині засоби й умови своєчасно виявити до краю свої справжні потенції з наочністю, задля підтримання її волі до розв'язання обгрунтованого й вільного.

Як конкретно можна здійснити таку систему—це окреме велике питання, розглянути котре тут немає змоги. У всякому разі, яким би не було це конкретне розв'язання, воно вимагає завершення дослідів, що ведуться наукою в цій галузі нині.

І як що психологія є ще дуже молода й заслаба зараз, щоб можна було чекати від неї розв'язання всіх питань

негайно, то може бути як раз ця велика життєва проблема буде тою самою силою для психології, якою стало для геометрії землемірство на великих старих долинах, а для астрономії—мореплавство на великих торговельних шляхах. Це—що до передумов наукових.

Чи буде доволі передумов соціальних—відповідь історія. Що ж до передумов біологічних, то, як що в дійсності наперед встановленої гармонії між сукупною професійною здатністю людства та його професійними потребами і не виявиться, то це зможе стати новою творчою силою для розвитку людскости, що відкриває йому перспективи в наш час, неприступні навіть уяві.

Акад. П. ТУТКІВСЬКИЙ.

З подорожів по Київщині.

1. ПІШКИ ПО СЕРЕДНЬОМУ УЗБЕРЕЖЖЮ ТЕТЕРЕВА.

Мою знайомість з Київським Поліссям та одночасно з гранітовим краєвидом я почав року 1885 з Радомиського повіту, з околиць містечка Коростишова, що знаходиться в місці перетину ріки Тетерева шосейним шляхом (Київо-Берестьським шосе). Щоб дістатися до цього містечка з Київа, довелося зробити подорож в великому незграбному повозі, що зветься диліжансом (тоді ще інших громадських повозів по цій лінії не було, а їхати поштовими кіньми коштувало надто дорого). Диліжанс — це велика, негарна, здебільшого дуже обідрана, облуплена карета, що її везуть аж сім нещасних шкап; карету поділено на три відділи (або «класи»), а на її стелі кладуть багаж мандрівників, або «пасажирів», — скрині, кошики, клунки, ящики то-що, а часом перевозять ще й ріжний крам; уночі тут спить кондуктор, а іноді, як що нема вільного місця у кареті, сюди пускають і невиможних пасажирів. Підчас їзди диліжанс «вибиває у всі свої брязкала й гуркала» (як описує С. Васильченко, — див. його «Оповідання», вид. 2, Київ, 1918, стор. 65). Неможливо вигадати більш невігідного способу подорожу, як подорож у диліжансі, особливо в так званих першій та другій класі, у середині карети. Тут завжди буває дуже душно і тісно; місця для пасажирів, очевидно, розраховані на дуже кволих людей; як що у числі пасажирів трапляється персона більш-менш поважних розмірів, то останнім пасажирам доводиться дуже кепсько: сидіти тісно, нема куди подіти ноги, а голова мало не упинається безпосередньо у стелю, що на ній стрибають скрині та ріжні тягарі. До того ж, з огляду на нічню подорож (бо, звичайно, диліжанс виїздив з Київа біля 4 години пополудні, приїздив до Коростишова біля 4 години, а до Житомира — біля 8 годин ранку). Кожен пасажир запасається навіть улітку драповим пальтом або грубим пледом, а дами, конче, завжди возять з собою цілий асортимент кардонок, ридикюлів, шкатулок та подушок, що займають чимало місця. Біля виїзду з Київа, за так званою Тріумфальною брамою (що вже давно не існує), диліжанс стає та приймає останніх пасажирів. Тут побажала сісти до карети ще одна

пасажирка, дама дуже поважної комплекції, що викликало між частиною пасажирів де-який сполох та нарікання. Коли нова пасажирка, після довгих зусиль з допомогою кондуктора була нарешті втиснута в карету, то нам, останнім пасажирам, дуже яскраво згадалися шкільні роки та гра у «тісну бабу»; тут вже я похопився кинутись навікача, випросив у кондуктора замість «другої класи»—місце «третьої класи», себ-то в одкритій будці ззаду козлів; тут принаймні можна дихати свіжим повітрям, курити й оглядати околицю, хоч часом міцно надокучає шосейний пил (зрештою, головний пил дає себе взнаки позаду карети, де теж мається невеличкий сідець). Диліжанс посувається дуже поволі (8 або 9 верст на годину). Не буду вже описувати цього нудного, надзвичайно одноманітного та повільного подорожу по шосе, з довгими зупинками на станціях і частою зміною пасажирів. На світанні ми дісталися до Коростишова, звідки я мав робити екскурсії пішки по різних напрямках. Я поспішився заснувати тут своє «головне житлище», себ-то знайти приміщення для ночування після піших екскурсій та для заховання щоденної здобичи зразків. За допомогою услужного «фактора», не вважаючи на ранню годину, мені пощастило знайти невеличку чисту кімнатку у старій вдови, що мала у себе «спільне помешкання» для своєкоштных вихованців тутешньої вчительської семінарії (що вже пороз'їхалися на літні вакації); жадних отелів або заїздів тоді у Коростишові не було.

Напившись чаю, я зараз-таки вирудився у дорогу, захопивши з собою торбинку з молотками, мапами, подорожнім журналом, бінокль та фотографічний апарат. Я мав замір цього дня дослідити береги ріки Тетерева від Коростишова додолу по течії, оскільки встигну пройти до ночі. День був прекрасний, небо безхмарне, у повітрі повна тиша. Я перейшов через гарний шосейний міст на правий беріг ріки (згідно з попередню розробленим маршрутом), та пішов на північний схід по вузькій смузі берега, що не була зайнята садибами. Ліворуч від мене була ріка, праворуч—паркани та тини, за якими ховалися поміж деревами «дачі» з замкненими ще віконницями. Здалеку, у лісових каменярнях, вже чути було стук молотків тутешніх каменярів. По де-яких місцях ледве помітна узбережна стежка, що викрутасно і примхливо в'ється поміж високими кущами бузини, дуже близько підходила до тинів; тут беріг ліворуч стримко зривався до ріки, що швидко тече та дзюркотить між великими кам'яними скибами, і мені нерідко доводилося в найбільш небезпечних місцях просовуватися далі по самому тинюві або передиратися крізь кущі, що обприскували мене рясною ранковою росою. Трохи далі садиби кінчаються, стежка завертає праворуч (до каменярень) і доводиться йти вже без стежки, по узбережній закраїні лісу понад берегом ріки. Густий, прекрасний, високо-стовбуровий бір тут, на самому березі ріки, втрачує свій одноманітний та величній характер; поруч з задумливими й серйозними

соснами, що наче сумують за своєю рідною північчю, тут трапляються веселі березки, що вкриті яскравою зеленню та пишються своєю білою корою, молоді дубки і густі хащі горіхових кущів. Досить високе урвище берега цілком заросло кущами і тому голих скель ніде не видно; лише по де-яких місцях трапляються скиби каменя, що вкриті суцільною верствою моху та заокруглені через хемичне звітрювання, але здобути тут гарні зразки не можна; коли з такої скиби буде здерто її мохову поволоку, то під нею камінь виявляється остільки звітрілим, що від першого вдара молотка він розсипається гнилим грузом. Такий напівзруйнований граніт утворює тут увесь ґрунт лісу і тільки на де-кілька вершків буває вкритим верствою гнилого листя та моху. На протилежному боці ріки гарно видно урвища лівого берега; вони майже усюди являють собою безперервний шерех скель. Досить швидка течія ріки на кожному кроці завалена кам'яними скибами, що утворюють впоперек ріки пороги та «забори»; по де-яких місцях ці «забори» майже цілком перегороджують ріку; по таких місцях виникають бистрини та гарні водоспади,—уся широта ріки (що є тут завширшки сажнів із десять) суцільною скатертиною спадає з уступу заввишки в аршин або в півтора аршини і з безперервним гоміном скажено несеться далі, виносячи з собою білу піну і утворюючи водокрути або коловертні між поодинокими каменями, де кружаться шматки піни та листя. Такий характер ріки і берегів зберігається на протязі шестиох верст майже до самого села Козіївки; зрідка на заворотах ріки трапляються невеличкі болотяні низовини, а біля самого села лівий беріг являє з себе широку заливну луку з невеликим озерцем посередині.

Невеличке село Козіївка з бідною деревляною церквою міститься на лівому березі ріки Тетерева і має 1140 мешканців, що володіли перед революцією тільки 1242 десятинами землі. Року 1783, згідно з історичними відомостями, у селі було лише 330 мешканців, але навкруги села, на обох берегах ріки, видно сліди старих осель та старовинних кладовищ; де-які з цих кладовищ, згідно з переказами, було влаштовано після якихось боїв. Хрести на тих кладовищах дуже старовинного вироблення; вони вирубані з місцевого кристалічного вапняка (мармуру); такі самі хрести знайдено мною згодом на Козіївських полях, де вони пороскидані поодинокі. Майже навпроти села, трохи вище по течії, ріка круто завертає уліво; правий беріг тут є досить високий і вкритий дубовим лісом (так звана «Дякова дубина»); він утворює стрімкий схил до ріки, а біля самої ріки утворює низьку терасу, що заросла по краях кущами та вкрита мохом. Ось тут саме, під цією моховою поволокою, ховається єдине на усій Україні родовище справжнього мармуру, або кристалічного вапняка; він має сіру, по де-яких місцях гарну рожеву барву з ніжними білими, рожевими та чорними жилками. Мої мікроскопічні і хемичні досліді 1885 року виявили, що

у склад цього мармуру увіходить чимало цікавих додаткових мінералів,—зерна кварцу, рогової свитні, бляшки біотиту (чорного лосняку), кристалики піриту (залізного іскриша), гематиту (або червоного залізняка) і флюориту (плавикового скалинця); присутність останнього натякає на колишнє існування тут вулканічних впливів або еманцій (фумароль). Побачити і здобути цю гірську породу було дуже важко; поверхня її усюди вкрита грубою верствою моху та трави; тільки понад самою водою ріки, під навислими кущами, мармур виступає відслоненнями і утворює низькі скелі, що обмиваються хвилями ріки. Ріка в цьому місці має значну глибину, і скелі вапняка тягнуться по дну до її середини. Човнів тут нема. Лише з великими труднощами і, ризикуючи послизнутися та впасти до води, можна знайти і одбити гарні зразки цього цікавого каменя, бо його тоді зовсім не здобувано, і каменярень тут не було; проте, як вказують згадані вище хрести, цей камінь був вже здавна тут відомий. За новіших часів (в 1870-х роках) родовище Козіївського мармуру було констатовано професором К. М. Феофілактовим, і зразки його було виставлено на московській промислово-художній виставі 1882 року. Згодом, року 1895, це родовище було описане мною, а після цього землевласник Коростишова почав варварським способом знищувати цей цінний мармур, випалюючи з нього вапно! Спробами доведено, що цей мармур дуже легко дається обробляти (бо він більш м'який, ніж інші наші кам'яні породи) і утримує високогарне полірування; вироби з нього дуже гарні; крім того, він є добрим будівельним матеріалом; але поки-що належного вживання цього мармуру нема,—він залишається майже неторкнутим; родовище його ще зовсім не досліджено з технічно-гірничого боку; геологічні відносини мармуру до сумежних скель граніта (що мають значну наукову і технічно-практичну вагу) ще також не з'ясовано; тому про походження і про геологічний вік Козіївського мармуру існують лише гіпотези. В кожному разі це є дуже стара порода, навіть в геологічному розумінні; вона належить до архейської ери, до гірських пород метаморфічних.

За Козіївкою місцевість набуває більш суворого і грандіозного характеру. Темний бір безпосередньо насувається до ріки та нависає над узбережними урвищами,—наче милуючись своїм відбитком у воді; зникають усмішліві луки, що пестують зір своєю яскравою зеленню; урочиста тиша панує під суцільним зеленим склепінням високостовбурових сосен; біля їх підніжжя не розростаються кущі, і ґрунт є вкритий слизькою верствою глиці. Береги на обох боках ріки стають вище та більш стрімкими і являють собою до самого села Городська безперервний шерех величних сірих урвищ; лише по де-яких місцях вони вкриті лишаями та перетяті неправильними прямовісними й поземними розколинами; подекуди у нішах, на карнизах і уступах зеленіє шматок м'якого моху або усміхаються та рябіють квітки; дикі

скелі з обох боків загороджують ріку, що виглядає чорною в своїй вузькій та глибокій долині та з ремством котить свої балакучі хвилі. Спуститися до самої ріки по стрімких уступах скель досить важко; надолі, біля самої води, в похмурому і гучному ущіллі, кожен звук, кожен шелест зміцнюється та повторюється луною. Чорні печері, що утворені самою природою, по де-яких місцях зіхають своїми отворами в кам'яній стіні; їх оточують величезні сірі скиби, що наче навалені одна на одну, а вершки скель, що кінчаються заокругленими моховатими каміннями, подекуди нагадують руїни велетенських будівель. Ці могутні кам'яні велетні, що з обох боків обступили ріку, здається, вкриті ранами та рубцями (так виглядають їх печері та розколини); у де-яких з них наче відрубано голову; у інших вона ще залишилася на вершку, але порубана, посічена і понівечена, по де-яких місцях вкрита обрісниками (лишайниками), наче віспою. Сіру відслонену поверхню гранітових скиб рябіють подекуди червоні точки й смуги, буцім криваві плями і крововиливи на тілі велетнів (це є металеві окисли,—залізні руди і вохри, що являються продуктом чи наслідком звітрювання). Підніжжя урвищ та де-котрі поодинокі камені, що визирають з води, дивно гладко виполірувані отими поцілунками хвиль, що вічно, на протязі тисячоліттів, відновлюються, а сама долина ріки має подекуди вигляд глибокого коридору, вирубаного у Гранітових масах. Прикро, моторошно тут і вдень, а ще більш тужливо й сумно мабуть стає уночі, на самоті, або в темній осені, у бурю, в негоду...

Не дивно тому, як що первісні слов'яне-погане, що жили в тутешніх лісах на зорі історії, шанували ці скелі та урвища, цих природніх наче велетенських кам'яних бовванів. У всіх народів старовини (в Аравії, Сирії, Фінікії, Греції, Римі й инш.) існувало шанування скель та урвищ (так звані бетіли і омфалі); частини скель більш тверді і стійкі проти атмосферних агентів, що зацілили від звітрювання довший час і набували лише заокруглені обриси (контури), здавалися мабуть нашим предкам природніми кам'яними різбленнями або статуями невідомих богів або їх визнавано було за скам'янілих велетнів, або за наслідки праці «нечистої сили». До синодального «Цветника» року 1665 записано оповідання про те, «како возлѣ Смоленска жены и дѣвы творили игры въ ночь на Ивана Купалу» і за своє «безстудное бѣснованіє» були святим Георгієм обернуті у камені, що їх і донині там можна бачити, «кои стоятъ какъ люди, въ поученіе намъ грѣшнымъ». Старовинний польський письменник Г. Ржончинський в книзі своїй «*Historia naturalis Regni Poloniae*» 1721 року (стор. 35) оповідає (мовою латинською), наче на шляху між Овручем та Хвастовим є де-кілька каменів у формі чоловіків та биків, що були, згідно з переказами селян, перевернуті богом у камені за те, що чоловіки орали поле у свято. Тепер, згідно з повір'ями українців, таке перетворення людей

на камені богом буває тільки у наслідок прокляття дітей родителями¹⁾. Недалечко від Іскорості (старовинного Коростеня, Овруцького повіту) на березі ріки Вужа, біля так званої Ольгиної купелі, стоїть скеля, що зветься «Чортові плечі»; згідно з переказами, за старовини задумали чорти загатити камінням ріку та потопити сумежних людей; уночі взялися вони за працю, почали тягати каміння, але ось заспівав півень—і нечисті розлилися смолою; пам'ятником їх невдатного підприємства залишилася оця скеля з дванадцятьма знаками, в яких селяне вбачають відбитки плеч півтузіні чортів. На Чернигівщині, біля Любеча, Городнянського повіту є скеля, що має назву «Чортової ножки»; народня легенда оповідає, що одного разу, коли преподобний Антоній молився тут поблизу у своїй печері, до нього з'явився діявіл; святий муж прогонив його хрестом та молитвою; діявіл побіг просто до скелі, став на неї одною ногою та й зник, а слід стопи його залишився на цій скелі.—У Підкамені (в Галичині), біля домініканської церкви, на схилі гори, лежить величезний камінь. Місцевий переказ твердить, що біс, роздратований будівництвом цього храму, одломив від Карпатів великий кусень скелі та уночі поніс його у повітрі, щоб кинути на церковну баню й знищити її; на щастя заспівав півень—і біс упустив камінь на тому місці, де він лежить і тепер. У Могилівській губернії є Чортова гора, біля підніжжя якої лежить озеро; з цією горою сполучено такий переказ: колись потонув в озері єдиний син бідної вдови; з одчаю мати почала кликати на поміч нечистого; чорт негайно з'явився і обіцяв завалити озеро горою та врятувати її сина; він злетів до Києва і приніс звідти на мизинку (от так гарний був мизинок!) частину відьминої Лисої гори; тільки що хотів він кинути її до води,—аж заспівали півні; переляканий чорт упустив свою ношу біля берегу. Згідно з литвинськими віруваннями, велетні, що їх було вшановано богами, були перевернуті на скелі, що стоять понад ріками. В одному литвинському оповіданні Румшіс, уложивши умову з бісом, наказав йому принести перед світанням величезний камінь с-під Клайпеди; поспішався біс, оскільки міг, але не встиг зробити цього на той термін,—заспівав півень, коли до дому Румшіса залишалося менш тисячі кроків; страшенно заквилив тоді чорт та й кинув камінь до ріки Німана, де він лежить й досі, утворюючи поріг (величезні камені на узбережжю Німана є не що інше, як значні наметні льодовикової епохи, що їх принесено зі Скандинавії льодовиковою поволокою). У Ковенській губернії, на шляху з Онікшти до міста Вількомира, лежить величезний камінь (теж льодовиковий наметень) до семи сажнів в окружності; про нього відомо, що колись його шановано як бога, а згодом вживано за жертівник. У Тульській

¹⁾ Чубинскій. Труды этногр.-статистич. экспедиції, т. I, 1872 г., стр. 223 (Літинський повіт).

губернії, Єфремівського повіту, на мальовничому узбережжі ріки Гарної Мечи, біля села Коз'єго, підноситься велика біла скеля; селяне звуть її «Кінь-Камінь» та оповідають про неї отакий поетичний переказ: за давньої давнини з'явився на березі ріки лицар-велетень у блискучому уборі на білому коні; довго в сумному ваганні дивився він на ріку, аж далі кинувся у воду та й потонув; самотній кінь його, сумуючи за своїм господарем, стояв на березі, доки не скам'янів; але по ночах камінь цей оживає, знову набирає вигляду коня, стрибає по сумежних полях та голосно ірже, закликуючи загиблого лицаря. Біля Тули, на березі тої самої ріки Мечи, показують скількість каменів, що поставлені у круг; селяне запевняють, що це є дівочий танок («хоровод»), якого перетворено на камені небесним громом за шалені танці у день Тройці (на Зелені свята). В Одоївському повіті (тої самої губернії), біля села Скобичева, лежать два великих камені, що звуться Баш та Башиха; оповідають, що це були чоловік та жінка; жили вони так довго, що й рахунок років втратили, а коли дуже застарілися, то обоє раптом скам'яніли. За Середньовіччя була усюди дуже розповсюджена казка про якісь «діві народи», що їх «заклепав до скель» Олександр Македонський. У відомій билині про те, «чому повиводилися богатирі на Русі», оповідається, що «перелякалися могутні вітязі, побігли до кам'яних гір, до темних печер; як підбіжить вітязь до гори, так і скам'яніє, як підбіжить другий, так і скам'яніє» і т. д. Отакі перекази сполучені з багатьма горами, скелями та каміннями по землях слов'янських; їх повинні були, мабуть, викликати і описані вище скелі на берегах ріки Тетерева, але, на превеликий жаль, ці перекази загублено, і до нас вони не дійшли (треба конче збирати, записувати і рятувати від забуття оці гарні витвори народньої творчості!).

По де-яких місцях кам'яні скелі на березі Тетерева вражають нагадують собою напівзруйновані замки, вежі та шанці. Отакі є високі гранітові скелі біля села Городська, що стоїть версти за три нижче Козіївки по течії, на тому ж самому лівому березі ріки. Тут, крім природніх скель, є справжні останки старовинних шанців, яким сприяла сама природа. Вище села, при гирлі річки Збужа до Тетерева, знаходяться два городища, що оточені валами й ровами; з них одне полукругле, зі входом з півночі, має 254 сажні в окружності; друге городище, що лежить біля самого села, має 173 сажні в окружності. Вчені історики думають, що ці городища належали до старовинного міста Городська, що згадується у Волинському літописові під роком 1257 (син Данила Галицького Шварн одібрав у татарів оселі по Тетереву, в тому числі й Городськ).

Описаний характер узбережних скель продовжується з невеличкими перервами ще на протязі чотирох верст, до села Мининів (теж на лівому березі), де також показують старовинні замковища або шанці, що належали невідомо кому. Тепер

і Городськ, і Мининів—невеличкі села; у першому 1500 мешканців, що володіли 1095 десятинами, в другому 1155 мешканців, що мали 1001 десятину. Ці села нічим не видатні й навіть малопомітні з протилежного (правого) берега ріки. Майже навпроти села Мининів, біля гирла лісової річки Вілії, знаходиться село Рудня Городецька або Калинівка, що заселена міщанами (140 душ) і сполучається з Мининами гаттю млина. Трохи нижче цієї гаті, на правому березі ріки Тетерева, підносяться гарні чорні скелі Гнейсо-Граніта, що його здобували тоді у каменярнях для потреб Київ-Житомирського шосе; ця гірська порода, згідно з моїми мікроскопічними дослідженнями, є знаменита тим, що в ній переводиться тепер потрохи цікаве хемичне перетворення скалинця-ортокляза на мінерал епідот (так звана епідотизація ортокляза); це є чорний або темно-сірий, дуже дрібнозернистий камінь, надзвичайно міцний і звязкий, що дзвенить при ударі молотком; він виявляє невиразну, майже правильну позему верстуватість; в ньому мною знайдено ще такі додаткові мінерали: плягіокляз, рогову свитню, кальцит, Гранат і епідот. Такі скелі тягнуться звідси (як я переконався згодом) до південної закраїни міста Радомисля.

Гарячий, безхмарний літній день давав себе узнаки і почувався навіть під склепінням соснового гілля, де дуже ogrіте повітря було майже нерухоме, а постійне лазання догори та додолу по стрімких схилах диких Гранітових урвищ на протязі 13 верст і усе більший та більший (при збиранні зразків) тягар торбинки спричинили у мене міцну втому. Зрадивши з першого села, що зустрілося мені на правому березі ріки, я зважився трохи відпочити і зайшов до Рудні Городецької. На жаль, тут я зустрів не дуже гостинне прийняття. Було свято і нарід стовпився біля коршми, а в її середині, не вважаючи на ранішню ще пору (біля 5 годин вечера) лунали вже голосні п'яні крики та чутко було звуки танців; це «гуляли» місцеві міщане. Заходити до коршми було не дуже приємно, але шинкарка сама догадалася вийти до мене на вулицю та винести кухоль холодного тива. Вступивши в розмову з місцевими мешканцями, що скупчилися біля коршми, я запропонував їм дати мені возка з кіньми, щоб виїхати навіпростець через ліс на шосе і повернути до Коростишова, рахуючи таким чином мати нагоду, щоб оглянути ґрунт лісу; але і ті міщане, що стояли на вулиці, як виявилось, були вже добре почастовані і тому довго не могли мене зрозуміти; нарешті, з розпитувань з'ясувалось, що коней у них ані у кого нема. Нема чого робити,—довелося продовжувати пішу екскурсію з добрим тягарем зразків за плечима. Одвідавши каменярні Гнейсо-Граніта, я повернувся до Рудні та завернув на першу стежку уліво, що трапилася, з заміром до настання присмерку перейти ліс на південь та вийти на шосе, до якого по прямій лінії (згідно добрій мапі) було не більш як 5 або 6 верст.

Але оця стежка, що мені трапилася, виявилася зрадницькою: в'ючися на всі боки без жадної видимої причини, вона вивела мене нарешті на болото, справжнє Поліське болото, що заросло рідким лісом та оточене густою стіною сосен. Смутний, гнітючий вигляд мала ця мовчазна багнина, вкрита грудками моху; тут на кожному кроці с-під ноги витискується скрита вода, а кволі, змарнілі дерева дивляться понуро й оточені туманом. Змагаючись знайти далі продовження стежки, я усе далі заходив до болота і нарешті загубив усілякий слід стежки. На додаток лиха, несподівано пролунав грім (за вершками дерев не видно було, як набігли хмари), у повітрі стемнішало та став накрапувати дощик... Важкий, вохкий та холодний туман висить у повітрі, закриваючи даліші дерева та надаючи загальному колоритові лісу білявий відтінок; промочка одіж крижнить тіло та обліплює його собою і перешкоджає вільним рухам; нога втрачує певність на тряському, грузькому ґрунті; важка торбинка ріже плече, а свідомість, що наближається ніч, одбирає бадьорість. Мимоволі згадується, що у глухому лісі нічною порою, як кажуть поети, «і дикий звір, і недобра людина, і лісовик блукає»... А усе моє озброєння—молотки, правда, досить важкі та замашні, але навряд чи здатні для боротьби на випадок зустрічі з одною з цих лісових істот. Але «à la guerre comme à la guerre», в такому стані рятує лише рішучість. До того ж у мене залишився вірний, незрадливий приятель—ґеолоґічний компас, що давав змогу з певністю знати потрібний напрям. (Цей приятель не раз і пізніше рятував мене в дуже скрутних обставинах). Довелося йти навпростець на південь, згідно з компасом, обираючи лише більш надійні горбки моху. Після блукання на протязі чотирох годин, вимокнувши цілком, вже після заходу сонця, побачив я нарешті наперед крізь дерева білу смугу шосе і нарешті ступив на твердий, не грузький ґрунт. Звідси вже не важко було дістатись до Коростишова і до гостинного притулку, де на мене чекав киплячий самовар.

Отака була перша моя знайомість в Радомиським Поліссям 1885 року.

Згодом довелося мені на протязі майже 30 років що-літа подорожувати у самій середині Київського, Волинського та Минського Полісся і добре випробувати на собі усі невигоди таких подорожів, але разом з тим довелося й переконатися, що тут ховається надзвичайно багато цікавих з наукового боку природніх явищ,—довелося захопитися і вподобати оцю мовчазну, повну тайн, своєрідну природу нашої північної України.

2. КОРОСТИШІВ ТА ЙОГО ОКОЛИЦІ.

Ще за тих давніх минулих часів (1885 року), коли гарного літнього дня хто під'їздив до Коростишова по шосе з заходу (з боку Києва), то його перш за все вражали й примушували

милуватися з себе прекрасні соснові ліси, що облямують полотно шосе з обох боків. Ці гарні ліси, що раз-у-раз то збігають на горбки, то стоять на непрохідному болоті, котре, звичайно, одділено од шосейного шляху канавою, та, обрамлені гущею молодого листкуватого підлісся, мимоволі нагадують вам, що ви їдете по закраїні Полісся, по старовинній древлянській землі. Але, на жаль, ще й тоді це була тільки ілюзія. Ці ліси є не більше, як декорація. Тільки з правого боку шосе, з півночі, вони ще більш-менш зацілили і тягнуться до ріки Тетерева та далі, а з лівого боку від шосе (на південь) вони вже здавна вирубані майже геть всуціль і тільки вузька смуга старого красуна-лісу чомусь помилована хижацькою сокирою, а далі стелються сумні пустки, що вкриті стирчачими пнями та піскуватими горбками, цілком нездатні для рілля; тут на волі гуляє вітер та пересипає, розмає, розвіє сипкий пісок... Не можна й надумати нічого більш сумного, більш безрадісного, як ця картина масового знищення лісових багатств нерозумною діяльністю людини...

Верст за сім перед Коростишовом по боках шляху с-під верстви листя й мохової поволоки починають визирати подекуди заокруглені ґранітові скиби. Далі в лісовій хащі починають блимати веселенькі домики—«дачі», що іноді висовуються на самий шлях, а біля самого берега ріки Тетерева, з лівого (південного) боку шосе, підноситься величезна ґранітова скеля; вона наче зложена з великих кам'яних скиб, що навалені одні на одних і мають кожна заокруглену, мішкувату форму. Які це невідомі велетні понавалювали ці вражаючі моноліти і зложили цю титаничну будівлю? Дослід показує, що це є природня скеля, а не штучна будівля; вона має баневату форму (мабуть була обтерта та обшліфована льодовиковою поволокою за льодовикової епохи,—так званий «dôme arrondi») і була порозбита розколинами на паралелепіпедальні скиби; процес звітрювання ґраніту, що розповсюджується по щілинах або розколинах і особливо зосереджується в точках перетину розколин, надав цим скибам отаку заокруглену мішкувату форму. На вершку цієї скелі, між високостовбуровими соснами, білів колись домок Київського зоолога С-ського, — це була найкраща «дача» у Коростишові. Тут починається спуск до ріки і одкривається обширий краєвид: праворуч і ліворуч товпляться дачні будівлі, що кокетливо визирають з-за сосен, а просто, за шосейним містком, видно саме містечко Коростишів. Мальовничий гарний шосейний міст вартий уваги мандрівника; його горішній дощаний поміст, що періодично відновлюється і тримається у повному порядку, лежить сажнів на вісім над рівнем ріки; чудові, велично гарні його кам'яні «бики» витесані з місцевого ґраніту; його три довгих просвіти притримуються гарними ажурними брускованими арками. Зараз за містком, з'їхавши на гору, ми зустрічаємо старовинну, не зовсім звичайну на наших теперешніх

шляхах установу—смугастий «шлагбаум» з такою ж будкою для сторожа. Заплативши шосейний побір та одержавши квитка, мандрівник пропускається під шлагбаумом—і ось він вже у Коростишові.

Містечко Коростишів є, безсумнівно, дуже старовинна селитьба. Було навіть висловлювано думку, наче саме тут був старовинний древлянський Коростень. Вже старі автори згадують про цікаві зроблені тут археологічні знахідки, — поганський кам'яний жертівник, що його знайдено у ріці, доісторичні вироби з глини то-що. За вісмидесятих років біля Коростишова зроблено було археологічні досліді і розкопи професором В. Б. Антоновичем і знайдено де-кілька типів старовинних погребів. В самому містечку є сліди колишніх валів та шанців; згідно з переказами, тут існувало колись велике місто, що було знищене татарами. На місцевих кладовищах заховалися дуже старовинні хрести, а в урочищі Хминичах—старовинний глибокий колодязь. За XVI-го століття Коростишів був маєтком Філона Кмити, воєводи Смоленського, старости Чорнобильського і гетьмана литовського; Кмита одержав цей маєток, як спадщину від свого батька, що одержав маєток по грамоті литовського князя Олександра. Року 1565 Філон Кмита продав Коростишовський маєток («будучи на той час пенендзей велико потребен», як сказано у купчій грамоті) своєму родичу Івану Олізарові «за 400 коп. грошей монети і лічби великого княжества литовського». Один з його нащадків, Густав Олізар, набув де-якої відомости, яко польський поет. Син його Кароль Олізар збудував гарний палац на лівому березі Тетерева (що згодом був напівзруйнований) і назвав одну з скель на протилежному березі іменем польського поета Фелінського. За часів Хмельницького уроженець Коростишова Небаба організував ватагу гайдамаків, що була після багатьох пригод та боїв з поляками знищена біля Мозира загоном Воловича; за вини Небаби генерал Врангель 1665 року виправив з мешканців Коростишова велику контрибуцію, а його офіцери Орел та Бурчак з свого боку пограбували селян і землевласника. Року 1634 тут було збудовано перший постійний міст на Тетереві, а року 1779 Коростишову надано грамотою короля Станіслава-Авґуста права міста і в ньому встановлено аж сім ярмарок. Після 1863 року поляки Олізари продали цей маєток Племяннікову; під час продажу зараховано в маєтку землі «удобної» 4325 десятин, лісу 20599 десятин і землі «нездатної» 304 десятини. Далі маєток перейшов до інших власників; в наслідок вирубання лісів землі «нездатної» стало далеко більше.

За вісмидесятих років Коростишів був звичайним підупалим та брудним містечком. В ньому було біля 5200 постійних мешканців (здебільшого євреїв), дві церкви, костьол, лютеранська кірха, гарна поштова станція, німецькі ковбасні, заводи пивоварний (бровар), винокурний (горільня), шкляний, шкіряний, смолокурні,

лісорізнi, шість нiмецьких невеликих сукенних фабрик, паперова фабрика й чимало каменярень Граніту. Єврейські хати не загорожені, не мають садиб, тому вулиці поплутані; усюди страшна грязь. Велику вагу для містечка мала вчительська семінарія, що її переведено сюди з Києва 1873 року; в семінарії бувало до 100 учнів (з них 40 пансіонерів в інтернаті). Будинок семінарії (з домовою церквою і численими офіцинами, де живуть пансіонери та вчителі) міститься на північно-західньому краї містечка і є оточений гарним садом (в українській літературі він згадується тільки в оповіданні Васильченка «Оксана»,—стор. 22); але щоб дістатися до цього гарного саду, доводиться перейти усе містечко, що його вулиці (особливо улітку) наповнені такими пахощами, які одбивають охоту по них мандрувати..

Цілковиту протилежність до містечка з його скученими брудними хібарками й нужденними крамницями (де разом продаються дьогіть, бублики, цукор і парфюмерія) являла собою «дачна» місцевість на правому березі ріки. Це є ціле окреме маленьке місто, що утворилося в 1870-х роках минулого століття; воно заселялося здебільшого тільки влітку наїзними (головним чином з Києва). Тут окремі невеличкі садиби і гарні чистенькі домики пороскидані були у зацілілій частині старого лісу. Біля самого порогу дач росли столітні сосни; Гранітовий і піскуватий Ґрунт, вкритий глицею, буває сухим завжди, навіть зараз після дощу; повітря напоєне смолястими випаруваннями і ароматом квітів; зі скель б'ють подекуди високо гарні джерела хрустально-чистої води; неглибока ріка з чистим піскуватим дном і прозорою, трохи залізуватою водою постачає чудове купання, для чого на ній було збудовано чимало гарних лазеньок; гони човнами і прогулки по лісах набувають особливої привабливості завдяки мальовничим скелям на обох берегах ріки; молоко, фрукти й інші споживні запаси були дуже дешеві, а все потрібне з крамниць приносили крамарі додому. Крім того, у містечку були аптека, телеграф, поштова контора, візники для поїздок і т. и.,—отже всі вигоди; близькість губерніяльного міста Житомира (26 верст) давала змогу навіть подекуди дамам повештатися по модних магазинах. Єдина невгода цієї дачної місцевості, що робила її неприступною для багатьох киян,—це є значне віддалення від Києва (100 верст) і убійче первісне диліжансове сполучення; тому до Коростишова їздили на дачі влітку тільки ті люди, що були вільні на все літо; дуже заздрили цим шасливцям ті, що примушені були жити по дуже тісних, набитих народом, шумливих та порошних дачах у Боярці, Мотовилівці, Святошині й Китаєві.

Але околиці Коростишова цікаві не тільки своєю мальовничістю і здоровим лісовим повітрям, — вони приваблюють спостережників також і іншими особливостями своєї природи. Перш усього заслуговує на увагу місцевий Граніт, що дає себе взнаки тут на кожному кроці і відслоюється на обох берегах

ріки у формі величніх скель. Що до загального характеру свого краєвиду, то тутешні скелі відрізняються від описаних вище диких і похмурих урвищ в околицях Козіївки, Городська та Мининів. Більша частина Коростишівських скель вже не заховала свого первісного вигляду: оброблених столітнім звірюванням заокруглених моховатих скель тут є мало; тут рідкої з ґранітових скиб, що визирнула на поверхню, не торкнула рука людини, на рідкій з них не було колись влаштовано каменярень. Здебільшого вершки або гребні ґранітових скель тут зруйновані, порозламані, вкриті ямами, кинутими каменярями, засипані усіляким грузом, що залишився після розроблювання, а ті скелі, що виступають на самому березі ріки, усипані від вершку до самого підніжжя кутоватими відламками більших або менших розмірів і перетворені наче в штучні розсипища. Каменярень тут є чимало і тепер; походяючи по лісу, раз-у-раз доводиться чути характерні удари молотків по камінню. Тутешні каменяри—здебільшого італійці, нащадки тих чистокровних італійців, що їх колись викликав до себе устаровину один з землевласників Коростишівського маєтку для розроблення ґраніту; вони вже почасти поріднилися і змішалися з нашими селянами; у працях по каменярях приймає участь чимало й тутешніх українців. Підприємливі італійці являються теж власниками більшості дачних домиків, що їх оддають у найми приїзним. ґраніт являє тут багато відмін. Найбільш розповсюджена тут середньозерняста відміна з досить правильними паралелепіпедальними кристаликами скалинця-ортокляза, приємної сірої барви, дуже міцна, однорідна й тривала. Рідше трапляється так званий пегматит,—грубозерняста відміна, що в ній зерна мутно-білого скалинця досягають розмірів людської голови, а гнізда лосняку бувають завбільшки з долоню та такі самі зерна сірого кварцу. Трапляється і надзвичайно міцна, гучна при ударі, синювата дрібнозерняста відміна. Найбільш розроблюється середньозерняста відміна,—так званий «Коростишівський тип» ґраніту; вибори з нього (щаблі або приступки для сходів, пам'ятники і т. и.) вироблюються в тутешніх каменярях і постачаються у величезній кількості до Києва (усісходи в кам'яних домах Києва зроблено з Коростишівського ґраніту). Кількість ґраніту, що здобувається щорічно по тутешніх каменярях ручною працею і за допомогою пороху, доходила тоді до 2000 кубичних сажнів. Рідких мінералів в цьому ґраніті досі не знайдено; в ньому не трапляється ані турмаліну, ані ґранату, і чорний лосняк дуже рідко заступається білим; ґнейсів, що звичайно зустрічаються по інших наших ґранітових обсягах, тут теж не спостережено.

Лісові каменярі біля Коростишова, що пороскидані здебільшого на північ від містечка, уявляють мало цікавого для нефаховців. Це є просто ями серед темного, глухого бору; вони бувають завглибшки сажнів два або три, дуже рідко більше; з усіх боків вони оточені насипним валом з грубого піску, жорстви

й грузу, що їх виймають при здобуванні ґраніту; на дні і з боків такої ями визирає сірий ґраніт—свіжий, гарний, міцний камінь (цілком свіжу, незвітрілу породу тільки й можна бачити у каменярях); у відслоненій скелі за допомогою сталевих долот вибивають шерех вузьких ямок по одній лінії, наповнюють їх порохом і зривають, запалюючи порох; по лінії тих ямок утворюється розколина і таким чином од скелі відривається правильна скиба потрібної великості; ці скиби тут же на місці обтесуються і перетворюються на приступки для сходів, на плити й колони для могильних пам'ятників і інші вироби. Місцеві каменярі не заглиблюються далеко в каменярях, бо підймання догори великих монолітів з глибини було б надто важким і вимагало б особливих приладів та пристосовань і витрати на це часу; а навкруги майже на самій поверхні ґраніту є досхочу; тому вважають за краще кинути каменярню, як що вона вже стала надто глибока, та поруч закласти нову.

Атмосферні чинники згодом досить швидко зрівнюють покинуту каменярню, заповнюють яму піском й грузом, знищують вал і часто слідів колишньої каменярні вже й не видно буває, а лісові трави та мохи вкривають її своїм суцільним килимом.

Інший характер мають узбережні каменярі біля ріки Тетерева. Тут величезні скелі звичайно цілком позбавлені лісу і яскраво освітлюються сонцем. Їх починають розробляти звичайно згори; одколоті скиби скидають додолу, до підніжжя скелі, де утворюється таким чином велике скупчення кутоватих уламків, що їх тут обтесують. Відслонені узбережні скелі завжди бувають вже поросколоті ріжноманітними природними щілинами на великі й менші скиби; тому тут можна добре бачити розміри цих скиб і обірати для виробів відповідні кусні. Отже, тут, звичайно, робота з порохом не вживається, до праці вживають залізні ломы, клини та молоти; але здебільшого камінь тут буває дуже зв'язним і вживається майже виключно на жорстку для шосе. Оскільки лісові каменярі—ці негарні ями серед темного бору—мало цікаві для негеолога, остільки ж узбережні каменярі мальовничі й величні. Там ви бачите людину, що з великими зусиллями копається у землі, під корінням столітніх сосен, під грубою верствою глици, моху, піску та грузу,—а тут перед вами підносяться величні кам'яні маси, яскраво освітлені сонцем, з примхливими гострими кутами й карнизами, що по них ліпляться польові квітки; по де-яких місцях над страшною кручею нависають великі дерева, чепляючись за скелі своїми оголеними коріннями, а надолі, біля підніжжя скель, кам'яні уламки понагромаджені у хаотичному безладді...

Отут, на цих тисячолітніх кам'яних озіях, серед колишніх деревлянських лісових нетрів, зустрічалися і стикалися два світи, що мали між собою дуже мало спільного. Гарячого літнього дня можна було побачити тут каменярів на важкій праці; у них грубі, засмалені обличчя, голови вкриті простими солом'яними

ополистими брилями, зігнуті спини, чорні мозоляві руки; вони все стукають молотками по каміннях. Зрідка з лісу по ледве помітній стежці вийде на прогалину селянське хлоп'ятко, босоноге й роскудлане, з козубкою грибів; часом промайне за соснами на вершку скелі дві або три дівчинки-підлітки, що збирають суниці на продаж «дачникам», у характерних і справжніх (не підмальованих модою) українських убраннях; вони вигукують пісню та поспішаються набрати ягід до приїзду диліжансу з Житомира (саме тут, у Коростишові, мистцем Платоновим було намальовано відому картину—«Дівчата, що продають ягоди»,—і намальовано просто з натури). Поруч з тими каменярями та селянськими дітьми від часу до часу тут зустрічалася й дівтора дачників, в супроводі няньок та гувернанток,—гарно одягнені, часто випещені, вигодовані й гулящі діти, що не знають праці змалку; в цій лісовій глушині вони почувають себе вільно, сміливо бігають по моховатих прогалинах, здираються на скелі, збирають квітки, гриби, ягоди, соснові шишки, ловлять метеликів, грають у різні гри та заливаються гучним реготом. А в пообідню пору в лісі та на скелях з'являлися «дачниці» і «дачники», що зранку проводять час здебільшого на верандах або у гамаках, за книгами або без жадного заняття (тільки одні вчені природники дуже пильно працювали тут і влітку, використовуючи час для праці серед природи, для екскурсій та спостережень, для збирання матеріалів та для їх попереднього оброблення). В теплі місячні ночі до підніжжя скель пристають човни, що наповнені веселою дачною молоддю; на ріці лунають пісні—і сріблясте сопрано, і гучний баритон, а під прозорим наметом сосен чується сміх, палають смолясті огніська, зав'язуються дачні романи...

Гулянки човнами по Тетереву мають тут своєрідну принаду. Тут нема того необсяжного привілля й простору, що їх зустрічаємо на Дніпрі, але за те тут маємо на кожному кроці надзвичайну різноманітність краєвидів та барв у природі. Швидко плавання човнами можливе тут лише на невеличких одлеглостях (не більш півверсти), бо поруч з безоднями (великими лійкуватими западинами) у ріці трапляються несподівано мілини, переكاتи, бистрини, камінясті «забори» й пороги. Сірі каміні, що обгризені та вигладжені хвилями й весняними кригами, подекуди понуро визирають з темної води, перестерігаючи необачних спортсменів; на перекатах страшенно міцна течія часто вириває з рук недосвідчених веслярів весла та заносить їх далеко десь в очерети, викликаючи веселий сполох молоді; в таких випадках чоловікам не залишається іншого виходу, як скакнути в одіжі до води і тягти човна з дамами до берегу. Трапляється також наскочити човном на підводний камінь та просидіти на ньому досить довго, доки пощастить з нього з'їхати. На березі величні мальовничі скелі Ґраніту з безмежно-різноманітною грою світла, тіни й барв раз-у-раз чергуються з похмурими, глибокими щілинами

та веселими муріжками, повними польових квіток (тут київський мистець Вжещ малював свої відомі етюди); по де-яких місцях до самого берега спускається по схилах густий, темний бір, а на березі утворюються невеличкі болота або розростаються очерети. Версти за дві вище Коростишова по течії ріки у лісі знаходиться маленький хутір Киричанка (що згадується в оповіданні Васильченка «Оксана»,—стор. 31); тут є гать й млин. Ріка біля млина поділяється довгим та вузьким островом на два рукави або рамена; східне, дуже вузьке рамено за його дикий вигляд і безлюддя дачники прозвали «Амазонською Рікою». Плавання човном по цій мініатюрній «Амазонці» неминуче сполучається з різними пригодами і на таке плавання зважуються лише завзяті любителі пригод. Сама «Амазонка» є надзвичайно швидкий проток, що починається біля самих колес млина і гучно клекотить між скелями; по де-яких місцях вона утворює широкі, просторі затоки і плавні, подекуди звужується до двох і менш аршинів завширшки. З одного (східнього) боку підносяться стрімкі кам'яні скелі берега, з другого боку, на острові—непролазна, безпросвітня лісова чаща. Майже на всьому протязі «Амазонки» вершки дерев з обох її берегів поспліталися між собою та утворили над нею суцільне зелене склепіння; отже, ця річка таким чином одрізана од усього світу, а подекуди зелене склепіння так низько спускається над водою, що продертися крізь нього з човном не легко. Тут маються справжні нетри первісного лісу, куди рідко хто дістається, —свого роду неприступні джунґлі, де чути тільки голоси природи, куди майже ніколи не заглядає сонце, а ще рідше—людина; це цікаві місця саме для природників—ботаників та зоологів, бо сюди ховаються де-які рідкі рослини і тварини, що побоюються людей.

На протилежному до Киричанки лівому березі ріки Тетерева підноситься гарний будівельний сосновий ліс, що тягнеться від села Харитонівки на північ до шосе, охоплюючи Коростишів з заходу, і спливається з розкішним сіяним високостовбуровим бором, що носить назву «Баскач»; зрештою, ще наприкінці 80-х років почали рубати ці гарні ліси і тепер, мабуть, вони вже знищені... У Харитонівці, справжньому лісовому селі (без церкви), що ще року 1636 згадується у складі Коростишівського маєтку і має біля 500 мешканців, заслуговують на увагу дуже звітрілі скелі грубозернястого ґраніту; камінь тут остільки хемично зруйнований, що скелі можна просто розбірати руками на кусні,—усі великі зерна різних мінералів (скалинця і кварца) вже зовсім відокремлені самою природою, а увесь лосняк перетворений на хльорит,—зелений мінерал, що тонкими корками або поволоками одягає кусні куватого природнього грузу в великих розсипищах. Надзвичайно цікаві для природників та мистців екскурсії далі до гори по течії ріки Тетерева,—до села Великих Кошарищ, де у глухому первісному лісі серед скель ґраніту виступають широкі жили вибухової старої чорної порфірової

ляви (згаслий вулкан—див. мої «Нариси з природи України», вип. I, стор. 98). Характер лісу тут дуже темний, сумний, похмурий.

Зовсім иншого характеру цікаву екскурсію уявляє з себе мандрівка пішки по шосе на захід від Коростишова до околиць села Стрижівки, що знаходиться на 5-ій версті од містечка в напрямі до Житомиру. Перейшовши містечко Коростишів, ви зустрічаєте спочатку по обох боках шляху поля (тут ґрунт височини складається з чорноземлі, а підґрунтя—з однорідного, жовтого, не верстуватого, поруватого суглинку—знакомитого українського леса, що питання про його походження викликало в науці стільки суперечок; тепер вже усіма європейськими і американськими вченими цілком прийнята моя теорія сольового походження лесу з навіяного пилу польодовикових пустинь); далі шосе перетинає узлісся згаданого вище «Баскача», а далі знову тягнуться широкі поля на чорноземлі, що перетинаються по де-яких місцях глибокими та стрімкими ярами. Яри прямують на південь, до долини Тетерева, що його тут не видно за гарним березовим лісом. Ці розкішні, гарні, широченні поля мимоволі нагадують поетичні описи наших українських письменників, що описували їх з такою широю любов'ю. «Поле—що безкрає море; скільки зглянеш—розіслало зелений килим, аж сміється в очах. Над ним синім шатром розіп'ялось небо; ні плямочки, ні хмарочки, чисте, прозоре—погляд так і тоне... З неба, як ростоплене золото, летиться на землю блискучий світ сонця; на ланах грає соняшна хвиля, під хвилею спіє хліборобська доля... Легенький вітрець подихає з теплого краю, перебігає з нивки на нивку, живить, освіжає кожду билинку. І ведуть вони між собою тиху—таємну розмову; чутно тільки шелест жита, травиці... А згори лине жайворонкова пісня: доноситься голос, як срібний дзвіночок, тремтить, переливається, застигає в повітрі... Перериває його перепелячий крик, зірвавшись угору, заглушує докучне сюрчання трав'яних коників, що як не розірвуться,—і все те зливається до купи в якийсь чудовий гомін, вривається в душу, розбуркує в ній добрість, щирість, любов до всього... Гарно тобі, любо, весело! На серці стихають негоди, на думку не лізуть клопоти, добра надія обгортає тебе добрими думками, бажаннями. Хочеться самому жити й любити, бажаєш кождому щастя. Не даром у таку годину—або неділя або яке свято—хлібороби виходять на поле хліба обдивляться» (Панас Мирний «Пропаща сила»). «Безконечні стежки, скриті, інтимні, наче для самих близьких, водять мене по нивах, а ниви котять та й котять зелені хвилі і хлюпають ними аж у край неба... Стежки зміялись глибоко в житі, їх око не бачить, сама ловить нога. Волошки дивляться в небо. Вони хотіли бути як небо і стали як небо. Тепер пішла пшениця. Твердий безостий колос б'є по руках, а стебло лізе під ноги. Йду далі — усе пшениця й пшениця. Коли ж сьому край буде? Біжить за вітром, немов табун лисиць,

і блищать на сонці хвилясті хребти. А я все йду, самотний на землі, як сонце на небі, і так мені добре, що не паде між нами тінь когось третього. Прибій колосистого моря йде через мене кудись у безвість... Золоте поле махнуло крилами аж до країв синього неба. Наче хотіло злетіти. Тоді тільки передо мною стала його безмежність, тепла, жива, непереможна міць»... (М. Коцюбинський «Ниви у червні»). Іван Франко так описує «Полудне»:

«Полудне.
Широкее поле безлюдне.
Довкола для ока й для уха
Ні духа,—
Ні сліду людей не видать...
Лиш трави мов море хвилясте,
Зелене, барвисте, квітчасте,
І сверщики в травах тріщать.
Без впину
За річкою геть у долину
І геть аж до синіх тих гір
Мій зір
Летить і в тиші потопає,
У пахощах дух спочиває,
У душу тепла доливає
Простір».

Саме село Стрижівка росташувалося з обох боків глибокого яру, по якому тече безнайменна річка, і містить у собі 1290 мешканців. Зараз за селом, на вершку високого горба, що на ньому стоїть сільська «маґазея» (хлібозапасний магазин), відкривається обширий та цікавий краєвид. Просто перед вами велика (верст 8 у прогоні) улоговина, що по ній білою стрічкою тягнеться шосе. Праворуч воно обставлене телеграфними стовпами, а ліворуч—верстовими стовпами і по де-яких місцях перетинається мостиками. Ліворуч за шосе, на схилі до Тетерева, зеленіє веселий березовий лісок, а з-за нього визирає зубчаста стіна соснового бору. Праворуч, версти за три від шляху, улоговина замкнена високими лесовими горбами. Ці горби перервані в кількох місцях глибокими стрімкими ярами, з ярів витікають сріблясті струмочки, що зміяються по дну улововини та втікають під шосейні мостики. Біля підніжжя горбів праворуч стоїть старовинна деревляна каплиця; в середині її знаходиться криниця з гарною джерельною водою. Схили горбів тут одягнуті чащою молодого дубняку, а на вершку горбів знову починаються поля, що тягнуться геть аж до самого обрію. Найбільш цікаві тут оті яри, що перетинають горби праворуч від шляху. Як що ви зважитесь під пекучим промінням сонця перейти по межі поля до гирла одного з тих ярів, то ви увіходите до глибокого тінястого ущілля з дуже стрімкими, майже прямовісними

стінами. Оглянувши добре ці стіни, ви побачите, що горішня частина їх складається з жовтого, поруватого, легкого лесу (що про нього було вже згадано вище). Це є новіший, суходільний поклад, в якому часом знаходять великі кістки мамута й інших польодовикових животин і дрібні шкарлупки степових суходільних м'якунів. Нижче, під лесом, до самого дна ярів йдуть сипкі, пухкі, сірі однорідні піски, що в них по де-яких місцях знаходяться великі зростки або скиби міцного дрібнозернястого пісковика. Цей пісковик з практичного боку мало цікавий (бо на жорни він нездатний, а для шосе менш придатний, ніж місцевий ґраніт). Розбиваючи молотком скиби цього пісковика, можна знайти в ньому цікаві речі,—свого роду геологічні документи, що оповідають про минуле. Тут міститься чимало скам'янілих шкаралуп морських м'якунів і сила відбитків листя дерев. Усі ці скам'янілості належать до вимерлих видів рослин та животин, що жили тут за третичного геологічного періоду (за так званої олігоценової епохи). Вони добре вивчені. Дослідження їх показало, що оці сірі піски й сірий пісковик—рідні брати нашого блакитного київського мерґеля або синьої глини. Ті піски й пісковики утворювалися тут біля берега моря,—того самого моря, з якого утворився далеко від берега поклад блакитного мерґеля. Уся ця місцевість була вкрита великим морем, що було глибоким у Києві і далі на схід (на Полтавщині, Харківщині та на Чернігівщині і далі аж за Волгу), а тут, на заході, це море було плитким. Тут саме, у Радомиському повіті, біля кристаличного нашого кряжу, був ґранітовий беріг цього моря. Крім різноманітних і численних м'якунів, в цьому морі жило чимало різних риб (наприклад, так званих сквал або акул, що їх великі зуби і гарні відбитки знаходимо часто в київському блакитному мерґелі), мікроскопічні отвірниці, коралі й моховатки, а на островах та на узбережжю моря росли тропічні форми двохпрозябцевих рослин,—дерева-лаври, ціннамони, міртофіллі, льомації й інші, що їх листя з усіма дрібними жилками й іншими подробицями гарно відбилися на Стрижівському пісковіку. Отаку цікаву історію оповідає цей пісковик тому, хто вміє його питати, хто може по залишених прикметах відбудувати давно вмерлі організми. Такий самий пісковик зі скам'янілостями знайдено мною і в ярах біля «Баскача» і в самому навіть містечку Коростишові (біля паперової фабрики, повздовж струмика, що витікає з ставка вчительської семінарії), і на схід від Коростишова, у болоті «Гало» серед лісу. Всюди, цей пісковик лежить безпосередньо на ґраніті; звідси треба зробити висновок, що тут з самого початку геологічної історії, з архейської ери або з часів утворення ґраніту геть аж до олігоценової третичної епохи був суходіл і тільки за третичного періоду з'явилося море, що згодом зникло (наступання й уступання моря залежали від повільних вікових коливань, себ-то підвищень та знижень земної кори).

По де-яких місцях в околицях Коростишова олігоценевих пісків та пісковика немає (були, мабуть, знищені денудацією, себ-то діяльністю атмосферних чинників), і ґраніт виступає безпосередньо на поверхню, вкритий лише продуктами свого звітрювання та потретичними породами. В таких місцях, в западинах і улоговинах, накопичення продуктів хемічного й механічного звітрювання ґраніту бувають іноді досить грубі. Між цими продуктами найбільш цікавими являються каолін і мінеральні фарби. Каолін або біла глина є гарний матеріал для порцелянової промисловости. Подекуди він тут має добрі технічні властивості, але здебільшого він буває тут досить грубим, має в собі значну домішку кварцових зернят і ще зацілівших зерен скалинця,—є мало відмудлений. Крім того, родовища тутешнього каоліну мало «надійні», себ-то уявляють собою окремі невеличкі гніздуваті скупчення, що пороскидані в улоговинках ґраніту і не утворюють значних запасів, що могли б забезпечити потреби заводу; але можливо, що дальші геологічні дослідження виявлять великих запасів каоліну в інших місцях Радомиського повіту (такі великі запаси каоліну відомі, наприклад, в сумежному Сквирському повіті). Оскільки відомо, такими спорадичними й невеличкими скупченнями являються тут і мінеральні фарби—залізна вохра і умбра, що їх вже подекуди використовувано в Радомиському повіті. Взагалі тутешній ґраніт є досить багатий на залізуюваті мінерали; це спричиняє значну кількість заліза в місцевих джерельних водах, до яких залізо дістається в наслідок звітрювання ґраніту, і в воді ріки Тетерева, а також іржаві виділення в болотах. Перед 50-ми роками минулого століття у Коростишові навіть існував гідропатичний заклад. Але справжніх мінеральних залізуюватих вод і зложищ залізних руд, що заслуговували б на експлоатацію, тут, оскільки досі відомо, нема. Головним мінеральним багатством Коростишова залишається його гарний ґраніт, як будівельний камінь, та описаний вище мармур села Козіївки. За винятком островів леса, лісовий ґрунт тут є дуже неродючий і здатний тільки для глициєвих лісів; тому суцільне вирубання лісів тут є дуже шкідливе й нераціональне. На таких ґрунтах важко розростається навіть дика рослинність, і такі ґрунти після знищення лісів дають лише матеріал до розвіювання вітром піску та утворення дюн, а ці дюни пересуваються вітром і засипають згодом і ті ділянки, де на лесі виникли родючі ґрунти. Тільки раціональне лісове господарство, сполучене з новішими способами догляду й одержання цінних продуктів з сосен (каніфолі, шкипидару і и.), може урятувати цей чудовий куток нашого Полісся, старовинних древлянських нетрів, що дав чимало поживи і вченим, і художниками-мистцям, і поетам; а як не зберегти тут лісів, для яких сама природа призначила цю місцевість, то вона може швидко перетворитися на сумну піскувату пустиню—наслідок нерозумної та хижацької діяльності людини.

ОЛ. ДОРОШКЕВИЧ.

Ідеологічні постаті в українській літературі після Шевченка.

(Спостереження й уваги)

III

Придивімось тепер, як далі йшов економічний розвиток на Україні і як формувалися окремі суспільні течії серед української інтелігенції. Після такого огляду виясняться й риси українського письменства цієї доби, що ставило собі громадсько-дидактичні завдання.

Розвиток капіталістичних відносин дуже відбивався на Україні протягом наступних років, хоч тільки наприкінці XIX століття набрав певних, ясних форм. Капіталістичні підприємства почали зростати, як гриби (цукроварні, металообробчі заводи), на селі починає виявляти себе аграрний капітал, і первісне село розкладається на складові соціальні елементи: з одного боку—Калитки і Пузирі, справжня селянська буржуазія, що поволі витісняє дрібно-маєткового поміщика-дворянина, а на другому крилі—павперизоване селянство, що постачає матеріал для міського пролетаріату.

Але цей економічний розвиток одзначала в своїй ідеології тільки невеличка група української інтелігенції, що солідаризувалася з Драгомановим. Правда, і Драгоманов не дооцінював економічних чинників у загальному історичному процесі, та гасло соціалізму, викинуте Драгомановим, статті та багаті інформації з економічних відносин на Україні у перших книжках журналу «Громади»,—все це давало певний нахил до суспільних угруповань. Але під помітним впливом Драгоманова була київська Громада тільки протягом 70-х років. Тоді (1873 р.) Драгоманов посилав, за підписом 45 київських українців, декларацію—протест проти брошури Качали «Політика Русинів» (Качала—клерикальний ідеолог галицьких народовців) та проти обох галицьких партій: тут підносилися вимоги в культурі—раціоналізму, в політиці—федералізму, в питаннях соціальних—

демократизму¹⁾. За рік-два з цієї купки утворилася вже виразно соціалістична група української інтелігенції, серед якої сам Драгоманов, за його словами, «не був ні ініціатором її, ні найбільше радикальним», а «одним із поміркованіших»²⁾. Як свідчить член тодішньої Громади Ол. Русов, «гурток цей був далекий од жадної революційної діяльності, але віддавався цілком діяльності конституційно-визвольній, на ґрунті українських інтересів»; складався він, головним чином, «з людей університетської і взагалі учено-літературної верстви»³⁾. «Будучи здебільшого соціалістами в теорії (коли вгодно—катедер-соціалістами) і демократами в своїх основних та історичних принципах», члени Громади, проте, виразно відзначалися від тодішніх революційних гуртків: погляд на національну проблему і тактика революціонерів проводили між ними цю межу.

Але між членами Громади і революціонерами-народниками були спроби де-якого порозуміння в спільній боротьбі, були й тісніші зв'язки. Так, про ці зв'язки з революційними організаціями свідчить лист Андрія Желябова до Драгоманова з 12 травня 1880 р.: «В то же время («зима 1875—76 г.г.») всколыхнулася украинская громада и, верная своему основному принципу народолюбства, замыслила целый ряд предприятий на пользу родной Украины... Я видел расцвет тамошней громады, ее живые начинания...»⁴⁾.

Трохи пізніше (1879 р.) відбулася нарада ліберальних земців з київськими терористами-революціонерами, з участю членів авторитетної тоді Громади⁵⁾. Правда, програм навіть радикальнішої частини Громади не задовольнив всіх елементів української молоді: ми знаємо, що революційні організації «Землі і Волі», «Чорного Передєла», «Народньої Волі» в значній мірі комплектувалися з «Южан», які не надавали національному моментові відповідного значіння в революційній боротьбі з спільним соціальним і політичним ворогом (Стефанович, Бохановський, В. Осинський, Дейч, Желябов, Дебогорій-Мокрієвич та ін.). Желябов у цитованому вже листі до Драгоманова, будучи «убежденным автономистом», з жалем запитує: «Где наши фении,

¹⁾ Автобіографія. Укр. переклад 1917 р., ст. 28.

²⁾ Листи на Наддніпрянську Україну. Друге вид. Відень, 1915, ст. 86. Цікаві спомины Д. Овсяніко-Куліковського про одеських громадян (Петрб. 1923) підтверджують ці висновки.

³⁾ Див. «Примѣчанія» Русова та Вовка до поліцейського «огляду»—«Сводъ указаній, данныхъ нѣкоторымъ изъ арестованныхъ по дѣламъ о государственныхъ преступленіяхъ». «Былое», 1907, VI, ст. 161 і д. Цікаво, що провокатор Велєдницький каже, що «партія українофілів-націоналів» 1873 р. «була чужа поняттю про соціалізм», але пізніше «проїнялася соціальними ученнями», і він іменує її партією «українофілів-соціалістів» (ст. 118, 122).

⁴⁾ Н и к. А ш е ш о в. Андрей Иванович Желябов. Материалы для биографии и характеристики. Петроград, 1919, ст. 157.

⁵⁾ Див. «Воспоминанія» В. К. Дебогорія-Мокрієвича, ст. 300-301 і статтю В. Богучарського—«Земский Союз кон. 70 и нач. 80 г.г.» в книзі—«Юбилейный Земскій Сборникъ», 1914 р., ст. 250 (Русов, «Примѣчанія», ст. 157).

Парнель?», але сам Желябов таким українським Парнелем стати не схотів, як це справедливо зауважує Драгоманов¹). В усякому разі, не можна заперечувати де-якого «революційного паралелізму» між активною драгоманівською групою (і Громадою, оскільки вона йшла за Драгомановим) і революційними організаціями.

Але з еміграцією Драгоманова центр тієї групи пересунувся за кордон, спричинившись до утворення галицької соціалістичної групи, що потім і формально стала за політичну партію (1890 р.). Тут же, на Україні, запанували «ліквідаторські», легальні настрої, те «аполітичне культурництво», що під впливом загальної реакції 80-х років уже занадто одгонило своїм опортунізмом і навіть сервілізмом («Нам надо примирить с собою правительство» — формула Костомарова), а найбільше визначалося своєю повною пасивністю («Нам треба лихो переспати» — формула Житецького). Прикладів цього опортунізму і сервілізму дуже багато в пам'ятках тих жорстоких часів, а найбільше цих прикладів навів Драгоманов у своєму листуванні з галицькими приятелями і з представниками київської Громади; мабуть, чимало прикладів виявиться пізніше, коли пощастить обслідувати й видати приватні архіви. Досить згадати про факт, наведений Драгомановим: подача «дурної і лакейської записки Лорис-Мелікову про українофільство, як корисний для уряду рух, бо він одводить молодіж од соціалізму і політики до націоналізму і культури»²). Здається, далі по стежці «культури» без «політики» йти нікуди. Але молодше покоління (Грінченко) вже виробляло конкретний програм праці на селі. Цей програм утворився під впливом загального пробудження на початку 90-х років, але майже не рахувався з тими економічними чинниками, що рішуче зруйнували колишні взаємовідносини між селом і містом, не рахувався і з марксистською ідеологією, що єдино тільки й зважувала соціальне значіння капіталістичного переродження країни. Відома полеміка між Грінченком і Драгомановим аж надто цікава власне з цього погляду: не зважаючи на перехід Грінченка в цій полеміці на де-які драгоманівські позиції, вона все ж таки свідчить, оскільки помірковані й «культурницькі» погляди були навіть у кращих представників української інтелігенції тієї доби. «Кожен свідомий русин-українець повинен бути конституціоналістом» — читаємо ми в Грінченкових «Листах» про політичні ідеали українських народолюбців. А в соціальних відносинах Грінченко хоч і передбачає такий лад, «де не буде ні експлоататорів, ні експлоатованих», але ж не може сказати, «які саме форми людських відносин дадуть нам той лад», і в усякому разі до «соціалістичного кольору» ставиться з великою обережністю або й негативно (див. ст. 110, 116, 126 вид. 1917 р. «Листів»). Ясно, що це далеко не драгоманівський соціалізм, а більше наближається до типового програму ліберальної інтелігенції. Тут є обережність

1) «Историческая Польша и великорусская демократия». К. 1917, ст. 114.

2) Листи до Ів. Франка і інших, 1881—1886. Львів, 1906, ст. 141.

перед соціалізмом, обмежене розуміння демократизму, побоювання й заперечення революційних методів боротьби чи нездатність до них, але причини цього полягають не стільки в класових симпатіях наших «культурників» (на лівому крилі яких і перебував Грінченко), скільки в їхній політичній несвідомості, в їхньому недооцінюванні політичної боротьби для збудження активності пригноблених класів, отже—і для суто-культурної серед цих класів роботи.

Поруч з цим більш ніж скромним соціально-політичним програмом Грінченко накреслює схему «реального діла», діла легального, в галузі культурно-національній і навіть економічній. Це власне перший програм для роботи української полупанської інтелігенції на селі, що від проповіді і слів пропонує перейти до реальної роботи в межах, од тодішнього уряду дозволених. У цій конкретності її значіння й роля. Але без вищого соціально-політичного масштабу, без класового освітлення економічних проблем цей програм не може становити самоціль, бо його паліативність аж надто впадає в око.

Така плутана ідеологія 70—80-х р. р. на Україні, як плутане й економічне життя тих часів. Амплітуда ідеологічних вагань дуже велика: од Драгоманова до тієї міщанської маси, що раз на рік збігалася пом'янути Шевченка танцями й горілкою (типу Мордовцева, Білиловського в Петербурзі). Вияснення економічного процесу в 90-х роках дає певні форми й суспільній ідеології, що спирається на робітничий клас, і тоді лише поволі ліквідується голе культурництво, сумнівний «аполітизм».

А поки-що ідеологічна белетристика відзначила цей наївний світогляд українського «різничинця», бо ж українські письменники, звичайно, підлягають загальним соціологічним законам: вони є продукт свого часу і свого класу.

IV

Дуже типова тут постать Ол. Кониського. При всіх своїх позитивних рисах—отій «в'їдливості» в українську справу, як висловився Драгоманов,—це, можна сказати, ворог справжнього демократизму, коли в це поняття вкладати певний соціальний зміст, і класичний опортуніст що до тактики. Кониського можна було б уважати продуктом аграрного капіталу, коли б в йому не було тієї національної романтики, того своєрідного «мужикофільства», про які ми говорили вище. А ця романтика і витворена нею гуманність затирають класове ество Кониського, хоч цілком його не знищують. Рівняючи Шевченка з Кониським, Грінченко колись так висловився: «Один був втілена буря й натиск, а другий—поміркованість і компроміс»¹⁾. Ця «поміркованість» вияснює нам

¹⁾ Микола Чернявський. Кедр Ливана. Спогади про Б. Грінченка, ст. 32.

Про це ж, власне, свідчить, і Русов у своїх «Примічаніях»: Кониський «радикально розійшовся з демократичними ідеями Драгоманова і навіть вийшов з Київської Громади через її занадто радикальний напрям» (ст. 158).

і політику Кониського в Галичині (зв'язок з польськими аграріями, з клерикалами), і опортунізм його в Наддніпрянщині (багато фактів у листах Драгоманова), і розлад його з Драгомановим. Ось, напр., що писав Кониський у листі 1893 р.: «Радикальствующіє баламути-драгомановці—це верхогляди, фразери; окульбачить воно Маркса й гайсає навзаводи! Темна молодіж, що опріч Іловайського нічого не знає, зовсім натурально, іде на фразу, наче миші на крупі! Трудно Вам, не бачивши власними очима, поняти мені віри, якої великої шкоди задає Драгоманов серед темних людей своїми фразами! Для мене очевидна річ, що він людина хора не тільки тілом, але й духом, і своїми причепами сам себе прижимає до того, що стає земським начальником в літературі».

Цей свій антидемократичний настрій Кониський виявив в своїх белетристичних творах, а особливо—в двох великих романах: «Семен Жук і його родичі» (1875) та «Юрій Горовенко» (1885). У першому романі Семен Жук виступає носієм національної ідеї, «націоналом» і типом позитивним, а приятель його Антін Джур—«космополітом» і типом негативним, що дбає тільки про власний добробут, про гроші, і не вагаючись іде на аморальні вчинки і навіть шахрайства. Автор намагається дати до рук Жукові де-яку реальну роботу—позичкове товариство, школу, земство, але не видно, щоб та робота дійсно захопила багатого хуторянина Жука так, як захопило його родинне життя з Сонею. Увесь роман просякнуто ворожнечею до «космополітів» і надзвичайною прихильністю до «націоналів», хоч ці «націонали» у Кониського становлять собою типову дрібно-маєткову (навіть середнє-маєткову) верству, що, не зрікаючися від своїх соціальних привілеїв та економічного панування над селянином, інколи тільки переймаються панською «гуманністю», дуже далекою від дійсного демократизму. «Юрій Горовенко»—знаменний антихудожній памфлет на окремі особи і на цілі суспільні течії, що виявили себе на переломі між 70 і 80 роками. Юрій Горовенко—так само щирий і чесний «націонал», але несправедливе й жорстоке начальство позбавило його можливості легально виконувати свої «національські» обов'язки, викинувши його з школи, і він мусив піти на страшний, в освітленні Кониського, вчинок—зійтися з революціонерами і виконувати революційні приписи Народньої Волі. Правда, в цьому він скоро розчарувався, як це й повинно було статися з людиною дрібно-міщанської ідеології, і загинув зовсім недоцільно. Автор освітлює Горовенка типовою «неприкаяною» людиною, що не змогла знайти своєї полочки в житті і прикласти до праці свої багаті духовні сили:

«Ні за що погиб! Погиб за свої чесні й чисті прямування. В іншому місті, при інших обставинах, не те б з його вийшло! Гніт і самовластя задавили чоловіка... чоловіка з розумом, з талантом, з добрим серцем. Ех! не по-людськи у нас діється!

Не треба нам таких людей; вони не знаходять у нас для себе роботи... свої знання, свою працю—ми примушуємо їх розвіювати, розкидати або в чужині де за-границею, або поховати де по мочарах, або на оцих глупівських пустинях».

Але ж завдання Кониського—суто політичне: довести, які «жахливі» наслідки дає урядова політика, непримирима до «мирних», «лойяльних» і «вірнопідданих» націоналів-українофілів. Цей час, час завзятої, героїчної боротьби революціонерів з царським урядом, Кониський вважає «сму́тним» (од слова «сму́та», очевидно), бо і повість ця—то «хроніка з смутного часу». Цей реакційний бік повісти вірно оцінив Драгоманов, пишучи Франкові з приводу цього: «Горовенко — це новий мудрий плод українофільського консерватизму. Це вже, коли не треба прямо «помирити з собою правительство», то заход до того з боку: показати, як несправедливі нагони на нас, смирененьких, роблять з нас динамітчиків! (Посередині, звісно, ростикано кілька сепаратистичних дульок в кешені»¹). І той же Драгоманов дав жорстоку, але вірну оцінку взагалі подібним творам Кониського: «Повісті д. Кониського можна прирівняти до «патріотичної» белетристики «Русского Вѣстника» з тою одміною, що в нього нема й такого сліду таланту, який був, напр., у Болеслава Марковича»²). Таким чином, «неприкаянство» героїв Кониського виникає з його загального антидемократичного, вузького світогляду.

Дуже подібна до цієї «тенденційної белетристики» й пізніша повість Левицького «Над Чорним морем» (1888). Комашко і Селаброс—це, знов-таки, «націонал» і «космополіт». «Космополітизм в словах» та «матеріальність в думках», «фальшивість та нещирість»—от цей хитрий грек Селаброс, що добре володіючи українською мовою, чомусь становить собою серйозну небезпеку для ідеальних «націоналів». Тенденційність цієї постати, власне, в тому полягає, що всі гріхи Селабросові виникають з його «космополітизму», тим часом і «націонал» Комашко не виконує жадної позитивної роботи, яка б підтверджувала його палку любов до України та її народу. Тільки симпатична постать Наді Мурашкової, що з переконаної «космополітки» перетворилася на палку «націоналку» і пішла учителювати на село, більше уваги забірає; вона перехоплює сюжет Грінченкової повісти «Соняшний промінь».

Оскільки популярне було тоді це противенство—«націонал» і «космополіт» чи «радикал»,—доводить і творчість Олени Пчілки: в двох її оповіданнях — «Товаришки» (видр. 1887) і «Світло правди й любови» (видр. 1886—87)—знов виступають герої з ріжних ідейних таборів, знов моральну перемогу віддає

¹) М. Драгоманов. Листи до Ів. Франка і інших 1881—1886. Видав Ів. Франко. Ст. 185.

²) Листи на Наддніпр. Україну, ст. 100. Б. Маркович—відомий дворянський белетрист 80-х років.

авторка «націоналам» і знов ці «націонали», крім красних слів і другорядних гуманних вчинків, нічого реального не роблять. У другому оповіданні «Світло правди й любови» герой Петро Підгірний, полемізуючи з радикалом Гриневичем, не розуміє основ соціалізму, бо докоряє радикалів у тому, що вони ніби-то виступають проти культурно-освітньої роботи серед народу в передчутті соціального урівнення. Але вже в словах Підгірного чується тривога ідеаліста-народовця: він бачить соціальну диференціацію на селі, бачить економічні злидні, що спадають на голову трудівника, бачить експлуататорську роль сільської буржуазії. Констатує це, Підгірний не може зробити прогнозу в майбутнє, не може знайти виходу, який робили українські радикали-соціалісти, а тому знов-таки розгублюється на одних словах. Оця популярна проблема української повісти— «націонал» і «космополіт»—дає виразне ідеологічне освітлення сюжетній схемі. Звичайно, світогляд кількох українських письменників виявився на протиставленні цих двох типів з тодішнього життя, але ми б жорстоко помилилися, коли б пояснили це освітлення класовою приналежністю письменників. Тут діють і інші фактори, на яких ми спинимося в кінці нашої статті, а поки-що нагадаємо, що як раз формула драгоманівського радикалізму вдало поєднувала примарне противенство двох поняттів—«космополітизм в ідеях і цілях, національність в ґрунті і формах культурної праці»; її не зрозуміла напочатку культурницька маса.

Поруч з цією полемичною й немічною белетристикою 70 — 80 рр. (з боку ідеологічного та й з боку мистецького) ми бачимо бажання дати й певний позитивний програм для української інтелігенції, що перевагу віддає національно-культурній роботі перед соціально-політичною проблемою і політичною боротьбою. Цікава й важлива тут роль Грінченка. Він у першій редакції своєї повісти «На распутті» (друкованій у галицькій «Зорі» 1892 р.) почав з шаблонового протиставлення двох типів. Тут автор виводить постать терориста Пачинського і, рівняючи його з «націоналами», надає йому негарного освітлення. Устами Гордія Раденка, очевидно, висловлюється думка, спільна й іншим: «Є і проміж українофілами часом такі гарячі, молоді голови, що ще не стоять твердо на своєму українському ґрунті. Їм докучає довге дождання, і вони кидаються у революційний вир, зрікаючись найсправді української справи, хоча й кажуть часом, що мають прихильність до неї. На отакі одиниці й важуть Пачинські. Я думаю, що Пачинський вважає брата (Квітковського) за багату людину,—тим і приваблює його до своєї справи, щоб потім можна було скористуватися з його грошей на революційну діяльність». А «націонал» Квітковський, наслуховавшись революційних промов Пачинського й оцінюючи їх з погляду християнської моралі, знаходить собі заспокоєння в... Євангелії! Гордій Раденко з цієї повісти—то типова неприкаяна

людина; не одержавши в народовських гуртках правдивого освітлення соціального питання, Раденко не зміг одмовитись од своїх класових привілеїв, од своїх уроджених звичок, як це змогли зробити де-які інші літературні герої і загинув під вагою утворених ним же конфліктів і душевних протиривств. Але в пізніших виданнях автор викидає весь той уступ про терористів і народовців, і в інших повістях утворює серію позитивних художніх образів: Марко Кравченко і Катерина Городинська («Соняшний промінь»), Демид Гайденко і Андрій Кодоленько («На распутті»), Зінько Сивашенко (1901 р. вже) з товариством («Під тихими вербами»). Де-які з них надумані й декларативні (Кравченко й Городинська), нагадуючи попередні літературні сюжети, де-які реальніші, але всі вони разом конкретизують ту роботу, що її накреслив Грінченко в своїх «Листах». Це ніби практичний програм для української полупанської інтелігенції, для її легальної, культурницької діяльності «в межах, від російського уряду дозволених». До того цей програм пристосовано й до тієї покайної дворянської верстви, що де-яким самообмеженням і панською «гуманністю» хоче спокутувати свої соціальні гріхи; приймає його й нова селянська інтелігенція, що її малює автор уже як побутовий факт. Останній дає автор вже й певне соціальне завдання, зв'язане з поліпшенням економічних умов життя: боротьба з паном за реальні економічні інтереси селянина (Андрій Кодоленько), або війна з тією ж метою з сільським глітайством, з сільськими Калитками й Пузирями (Зінько Сивашенко). Ідеалізуючи постаті ініціаторів цієї боротьби чи оточуючи їх певним ореолом мучеництва й саможертви, Грінченко прищеплює своєму читачеві думку про важливість боротьби на соціально-економічному фронті і про невідкладність «нелегальних», революційних методів цієї боротьби. Цим боком своїх повістей Грінченко вже відійшов од легального свого програму (хоч на постаті Зінька ще лежить печать мирної культурницької проповіді, «непротівлення зла» і народницької віри в перемогу правди, правди—з етичним, а не класовим приматом) і тим, мабуть, постаті тут вийшли живішими, реальнішими.

V

Відмінне освітлення ідеологічним постатям дають П. Мирний, про якого ми вже згадували вище, і Франко. Коли у всіх майже попередніх творах найулюбленішими героями виступають культурники - «націонали», з виразним упередженням проти тенденційно освітлених «космополітів»-революціонерів, то тут ми бачимо інше офарблення: і Жук і Телепень у Мирного в його «Лихих людях» («Товаришах») — це практичні діячі-народники, що тяжко страждають за свої переконання, але, разом з тим, викликають непоборну симпатію в трудящого читача.

Розроблення психичного типа активного народника виграє тут від того, що з одного боку його збірний образ контрастує з постатями рабів пануючого ладу (Шестірний і Попенко), а з другого—сам цей тип розгалужується на два варіанти: сильного волею Жука і роз'іденого рефлексією, «неприкаяного» Телепня. «По мойому—каже Жук: «всякий, хто хоч трохи вище став од сірої маси народу,—не лізь у пани, не висисай із народу крові, а віддай йому й те, що через народ придбав!»—так проповідує Жук, ніби-то переказуючи статті Михайловського, і при тому «погляд його світив на всю хату». Жука малює Мирний, як свідомого борця-революціонера 70-х років, який, ідеалізуючи народ з боку морального світогляду й соціальних основ життя, живе там, серед цих «темних, необтесаних мужиків». Це вже є сильна, монолітна фігура, цілком в стилі 70-х років, часів розцвіту народницької ідеології. Констраст Жукові «писатель» Телепень. Правда, Телепень, як і Жук, страждає од картин народнього горя; як і Жук, Телепень обрав собі ту практичну письменницьку діяльність: «Горячим словом, як гострим ножом, він вирізував, обчерчував тяжкі візерунки нужди; в страшних картинах безнадійности та горя малював він її гіркі заходи». Але ж ця його діяльність не дала йому внутрішньої рівноваги, ясного й тверезого погляду на життя, як Жукові, і Телепень загинув під вагою внутрішніх вагань та складної душевної боротьби. Повість «Лихі люди»—це перший твір в українській літературі, де автор дає дійсно живих нових людей, а не ляльок у стилі Кониського й Нечуя-Левицького, де дійсно позначається доба 70-х років з її надзвичайним піднесенням, ідеалізмом і здібністю до повної самовідданости. І самий образ «неприкаяного» Телепня, що не вклався в життєві рямці, вже має широкі ідеологічні підвалини: це тип свідомого «мученика» за народ, хай і позбавленого через боротьбу, через рефлексію внутрішньої сили.

Психична, а навіть—ідеологічна подвійність, коли так можна висловитися, художніх образів Мирного зустрічається і в творах письменника-соціаліста, в творах Франка, що здається, повинен би додержуватися послідовности й стійкості; так, принаймні, учив його Драгоманов. «Переважно хлопські сини походженням»—каже сам Франко про своє покоління, «соціалісти з переконання», молоді письменники взялися малювати те життя, яке найліпше знали,—сільське життя. Соціалістична критика суспільного ладу давала їм вказівки, де шукати в тім життю контрастів і конфліктів, потрібних для твору штуки...» Так Франко творить свою знамениту збірку «З вершин і низин», так він пише свої Бориславські оповідання, «В поті чола», «Воа constri-ctog», де з незрівняним соціалістичним аналізом вивертає перед людські очі всі жахливі противенства капіталістичного ладу, так він творить справжню пролетарську романтику в повісті «Борислав сміється» і співає гімн первісній соціалістичній рівності в «Захарі

Беркуті». Коли в останній повісті пропагандується соціалістична ідея картинами ідеального доісторичного ладу (т. зв. «первісного комунізму»), то в незакінченій повісті «Борислав сміється» проказується шлях до здобуття соціалізму, до знищення економічної експлоатації. Цей шлях—орієнтація на робітничий клас, на його єдність, на його соціальне чуття й здібність до організації, на його героїчну саможертву. Хай художня композиція повісти невдала й ускладнена, хай ідеологічна концепція її наївна й кустарна, вся вона пройнята вірою в пролетарську солідарність і майбутню перемогу. А це головне, що різко вихвачує повість з шеруги «тенденційної белетристики» з її безпорадністю в освітленні соціальної проблеми. Крім того: в образах Синиці та Андруся Басараба Франкові пощастило дати окремі психичні типи робітників з відмінним тактичним поглядом на шлях, що ним простуватиме організований пролетаріят. Коли відкинути де-які пересади в освітленні постатів Басарабових, то можна сказати, що тут ще неясними рисами накреслено справжню й послідовну революційність і психологічну здібність до угоди. Отже, в повісті «Борислав сміється»—геніяльна інтуїція автора: вірний аналіз сучасних економічних чинників і в основі правдива проекція на майбутнє. Автор додержується послідовно класового погляду, міряючи ним і капіталістів і робітників; тим-то й відрізняється цей надзвичайно коштовний твір од інших творів тієї доби.

У цих перших своїх творах Франко вірно відбив економічні відносини тих часів, часів панування хижацького капіталізму в Галичині. І Франко підійшов до аналізу цих відносин з погляду послідовного соціаліста, з погляду класового. Тим-то ці його твори мають величезне значіння для збудження класової свідомости серед трудящих верств українського народу, для прищеплення їм огиди до капіталізму і змагання до інших, соціалістичних форм суспільного життя. Покоління 90-х років у значній мірі виховалося на цих творах Франкових, і можна сказати, що Франко простував до тієї-ж мети, що її поставив собі і Драгоманов, але іншими шляхами—художніми образами, художньою конденсацією. На жаль, сам Франко не втримався на цій високій ідеологічній позиції. Наприкінці XIX століття, під час загального загострення боротьби капіталізму з пролетаріят, під час ідеологічної диференціації української інтелігенції, Франко опинився не на боці революційно настроєної її частини але твори, написані ним тепер (збірка «Зів'яле листя» і пізніші ліричні збірки; передмова до збірки «Давнє й нове»; де-які повісті, напр., «Перехресні стежки»), виходять за хронологічні межі, що ми їх собі поставили в цьому начеркові, і тому тут ми їх не торкаємося. Підкреслимо тільки, що ідеологічно ці твори належать уже до наступної доби, доби кризи світогляду в буржуазному суспільстві, доби великих ідейних досягнень, але й великих катастроф.

VI

«По чужих, широких, розвитих літературах міркою буває та користь, яку з літератури має громада. Там література живе разом з своїм людом; іде з ним разом своїм розвитком — іноді попереду, іноді позаду освітніх громадян. Там і писателів одна дорога—бути живцем своєї громади, показувати побут свого люду, виявляти його потреби, а часом освічувати або й заново прокладати громадську дорогу і все-таки йти або за своїм людом, або перед людом. Не так довелося стояти українській літературі; не так обертається й люд до неї. Вона не веде люд свій наперед; вона не йде і його поступом. Він живе сам собі своїм злиденним життям, а вона сама собі—і для себе, і для його дороги шукає... Вона радніша б йому слугувати та ба! вона, кажу, ще й сама не знає, куди йти їй». Так писав Білик-Рудченко в галицькій «Правді» ще в 1873 р., оглядаючи сучасну йому українську творчість, а пізніше подібні ж думки висловлював Драгоманов. Чи є ж у цих думках правда?

Українська література протягом цієї доби ставила собі певні суспільно-дидактичні завдання, вона творила ідеологічні постаті, що повинні були б показати шлях українському культурному робітникові. Але ці ідеали далеко не скрізь і не завжди «ведуть люд свій наперед», і ці постаті тому, мабуть (не торкаючись питання про хист того чи іншого письменника), вийшли однобічними, схематично накресленими. Ідеологія обмежувалася переважно проблемами культурно-національної роботи, і ця робота уявлялася в формі пропаганди, «навернення» денационалізованої маси до українства. Соціальні проблеми, економічний стан села в умовах капіталістичного господарства—це здебільшого тільки констатувалося, а не робилося звідси ширших ідеологічних висновків у напрямі організованої боротьби за визволення економічно експloatованих класів. Тільки соціаліст Франко своїми першими творами рішуче дисонує з типовим характером української повісті, і його ідеальні робітники належать до іншого класу, як заможні хutorяне Кониського й Тобілевича або й «чесні» купці і культуртрегери-поміщики у Кропивницького («Старі сучки й молоді парости», «Супротивні течії»). Нарешті—оте трагічне протиставлення чесного «націонала» і радикала-українофоба. Я кажу «трагічне», бо неприхильне освітлення радикала виникало з інших мотивів, як у сучасній російській белетристиці консервативного табору: там це тенденційне освітлення пояснюється виключно класовими симпатіями письменників, на Україні це ускладнюється почуттям пригнобленої нації, почуттям, що часто переплутує класову приналежність письменника за доби страшної економічної й національної експloatації. Матеріал для цього обережного відношення давали й самі російські революційні організації, що в своїй практичній роботі мало зважали на національні особливості України—про це

силу фактів наводить Драгоманов у своїй праці «Историческая Польша и великорусская демократия». Очевидно, в свідомості тодішнього українського культурника, соціально невиразного, політично аморфного й схильного до поміркованого компромісу, байдужість до національного питання сполучалася не з окремими носіями революційної ідеї, а з самою нею, з її практичним програмом, з її тактикою. І це примушувало ставитися до «космополітів» і «радикалів» з обережністю навіть таких чулих і демократично настроєних людей, як Грінченко в 90 р.р. «Доки національне питання не буде покінчене, доти воно найбільшу увагу звертатиме на себе і доти, на жаль, позитивна, чисто практична праця громадська нестиме велику шкоду»...—так по своєму пояснює момент національної чутливості публіцист тієї доби Зіньківський¹⁾, що вже рішуче відійшов од невиразного українофільства, але не набув ясного політичного програму, не зважив ще економічних факторів у боротьбі за визволення трудящих пануючої і пригноблених націй.

Але була й друга причина цього «непорозуміння». Українська різночинна інтелігенція тих часів в її культурницькій більшості весь час мріяла за конкретною працею, а в програму революційних партій їй учувалася далекосяжна, хоч і принадна мета, що ніби позбавляє можливості виконати конкретне, маленьке діло, виконати параграф культурного програму. Це той програм, що його теоретично накреслив Грінченко в своїх листах і художньо відтворив у своїх повістях. Треба, з одного боку, підвести наукову базу під українську мову, як знаряддя вищої культури, вияснити процес української історії, зазначити етнографічні риси нації, а з другого—перенести здобуту істину в ширші маси, на українське село. І це було зроблено протягом цієї доби в дослідях Антоновича, Костомарова, Житецького, Лисенка, Русова, Михальчука та инш., в спробах культурницької пропаганди молодшого покоління.

Певна річ, українська література цієї доби зазнала на собі «великого» впливу російської літератури, як і пануюча суспільна ідеологія вийшла з загально-народницької концепції. А тенденція відбити нові суспільні явища й витворити тип «нової людини» була дуже помітна в російській белетристиці цього часу. Література робиться виразно дидактичною, учительною, і в залежності від того, до якої суспільної позиції схиляється автор, то й дається освітлення дієвим особам. Белетристика «лівої групи» виходить од літературних традицій Чернишевського («Что делать?») і дає твори Шелера-Михайлова, Федорова-Омулевського, Хвощинської, Слепцова; «права група» веде наступ на молоді протестанські сили, що загрожують «основам» пансько-феодальної і бюрократичної верстви, і висуває Ключникових,

¹⁾ У статті «Молода Україна, її становище і шлях». Писання Трохима Зіньківського. Зредактував В. Чайченко (Б. Грінченко). Кн. II—Львів, 1895, ст. 100.

Лескових, Маркевичів. Треба сказати, що й постаті «лівої» белетристики здебільшого виявляли свою новаторську роль в умовах околицьного суспільства, в межах легальної роботи. На цьому ґрунті утворюються кілька шаблових сюжетів, що самою своєю сюжетною концепцією повинні б довести читачеві чистоту народницької ідеології. Ось один з таких шаблових сюжетів, що трапляється в багатьох «ідеологічних» романах: передовий різночинець входить учителем, лікарем в родину поміщика, бюрократа, фабриканта, розпочинає запеклу боротьбу з консерватизмом старого покоління в особі багатого пана, значного урядовця, капіталіста; різночинець захоплює молодь, що належить до цієї ж соціальної верстви, знаходить собі дружину і потім живе з власного заробітку, живе «інтелігентним пролетарем» або гине в тисках адміністративної кари¹⁾. Такими ж шабловими робляться окремі мотиви, напр., відмовлення добродійного пана від своїх економічних ресурсів (землі, фабрики), організація селянської артілі для спільного господарювання в інтересах, певна річ, селянина-середняка, культурна робота на селі, в тяжких умовах представників привілейованої верстви і часто загибель цієї ідеалістично настроєної молоді, що прагне за всяку ціну спокутувати соціальні гріхи свого класу. По-за цією сюжетною схемою російська белетристика здебільшого не подавала реального програму роботи для своїх «нових людей» і часто не дорівнювалася до того високого напруження думки, яким визначився знаменитий роман Чернишевського. Вона задовольнялася самим фактом боротьби двох сил, двох поколінь, двох світоглядів (напр., у Шелера-Михайлова), і тільки інколи ці новаторські змагання конкретизувалися в житті, на ділі (як у Станюковича, Слепцова).

Вплив цього сюжетного шаблону позначається, як ми сказали, на творах української літератури, а особливо на повістях Левицького («Над Чорним морем»), Олени Пчілки («Товаришки»), Грінченка («Сон. промінь», «На распутті»). «Соняшний промінь» переносить шаблову сюжетну схему на Україну і це, мабуть, спричиняється до мертвотності введених там постатей. Окремі шаблові мотиви ми легко відчуваємо в «На распутті», отже й побутово-соціальне значіння цієї повісти можна визнати тільки з де-якими обмеженнями. Оцей схематизм сюжетної концепції разом з ідеологічною невиразністю головних героїв, з відсутністю в них реальної роботи, утворює особливий психичний тип героя. Цей тип позначається поверховим прийманням життя, дизгармонією між своїм світоглядом і своїми вчинками, непристосованістю до дійсних вимог тієї чи іншої історичної хвилі. Він виступає, звичайно, в скромній одежі мирного культурника й оборонця української національності,

¹⁾ Див. статтю проф. Замотина — «Тенденциозная беллетристика 60—70-х годов» у виданні «История р. литературы XIX в.» т-ва «Мир», 1911, т. IV, ст. 130—131.

з невиразною суспільною ідеологією і неясним програмом роботи. Реальне життя незабаром розбиває надумані мрії такого культурника-ідеаліста, бо вплив його словесної агітації скоро зникає; його слабка воля, нездатна до боротьби, до актуальности, згодом повивається «димом», і герой робиться отим «неприкаяним», отим «скиглієм», що вже не може проказувати суспільству нових ідеологічних шляхів. До більшости цих героїв можна прикласти ту формулу, що її дав Грінченко відносно героїв повісти «На распутті»: «хитання й вагання сьогочасної інтелігенції, що не має певних ідеалів»¹⁾. Але ці «хитання й вагання» мали велике значіння в дальшому напрямі літератури. Вони спричинилися до класової диференціяції серед молодого покоління письменників під впливом нових економічних чинників. По один бік цього класового муру опинилися письменники, що з аристократичною, ніцшеанською погордою ставляться до трудової «юрби», до її щоденних уболівань та інтересів (Кобилянська, де-які з галицьких «молодомузців»), а по другий стали ті, хто свої симпатії одверто переніс з заможного селянина на сільського наймита-заробітчанця, хто проблему економічної боротьби особливо висунув у своїх творах (Стефаник, Винниченко, Коцюбинський). Проблема соціального й національного визволення в її загально-філософській трактовці геніяльно підносить Леся Українка в своїх драматичних етюдах, а в ліриці рішуче пориває з невиразною культурницько-українською тактикою і проголошує поезію боротьби, змагання. Нова економічна доба революціонізує активніших «різnochинців», примушуючи їх усвідомити собі свої класові симпатії, а з надр нового класу, класу трудящих, уже виходить нова робітнича й селянська інтелігенція. Місце Радюків і Гайденків посідають Сивашенки й Синиці. Нова соціальна верства висуває нову ідеологію, нову тактику, вона ж творить і літературу.

¹⁾ Автобіографія Бориса Грінченка в збірн. «Над могилою Бориса Грінченка». Упорядкував С. Єфремов. К. 1910, ст. 11.

В. ГАДЗІНСЬКИЙ.

Ще кілька слів до питання «форми і змісту».

Пункт 30-й платформи спілки селянських письменників «Плуг» обстоює примат змісту «проти буржуазних тверджень про найбільшу цінність твору—його мистецьку, витончену форму». (Дивись журнал «Черв. Шлях» № 2, ст. 214).

В цьому ж журналі, при рівночасній примітці редакції журналу «Ч. Ш.» проти твердження тов. Ю. Меженка про академічний характер його статті (див. «Ч. Ш.» № 2, ст. 199) під наголовком: «На шляхах до нової теорії»—є сказано слідуюче, точно: «кожен новий зміст необхідно виявляється в мистецтві як форма; зміст, що не втілюється в форму, тоб-то не найшов для себе вислову, в мистецтві не існує» (там же, ст. 200).

І ще третя платформа, «марксистська»—в кавичках: «зміст не відділюється від форми і, врешті решт, визначається основною закономірністю суспільного розвитку, є функція суспільної економіки і zarazом «функція продукційних сил» (див. «Шляхи мистецтва», № 2/4, 1922. Коряк. «Форма і зміст»).

І хто з них правий, питається читач?

Що важливіше—форма, чи зміст, або навпаки?

Питання нагадує давні теологічні диспути: «тіло і душа», і боротьбу за примат одного над одним.

Перемагає «душа» довгими віками і—рухнула під ударами природознавства і матеріалізму.

Треба підійти до цього питання строго діалектично.

Прав тов. Ю. Меженко, що ми сидимо в тупому заулку, під впливом традиції ідеалістичної діалектики, а може схоластики, коли він говорить це про себе. Але тільки у цьому він прав. Коли він хоче визволитися від цієї традиції дорогою «формалізму», що «по природі своїй (на думку тов. Меженка) є одним з проявів матеріалістичної думки», тоді він сам не знає, що лізе в теоретичне багно ідеалістичної діалектики—по самі вуха, коли Плужане і Коряк залізли тільки по коліна і—мабуть скоро вилізуть.

Я спробую їм допомогти, хоч, щиро кажучи, це багно настільки небезпечне, що боюся також потрапити в їх компанію...

Основа матеріалізму: єдність матерії, її монізм, як кажемо теоретичною мовою.

Поза матерією і її рухом нема нічого, навіть кантівські абсолюти часу і простору—це тільки процес, який викликає матерія в нашій нервовій системі.

Час і простір поза матерією не існують, це аксіома останніх здобутків в області фізики і математики, це останнє potwierдження й тріумф матеріялізму, що витікають з Мінковсько-Лоренцовсько-Ейнштейнівської аналізи світу.

Коли це так, то треба категорично застерегтися проти формалістики, як «прояву матеріялістичної думки».

Як раз строгі науки, як математика і фізика, відкидають так зв. «аксіоматику», або чисто формальну науку.

Математичні закони так зв. «чистої математики» — міф.

Нема чистої геометрії—так зв. «Г».

Є тільки «Г+Ф», тоб-то геометрія плюс фізика, і тоді ми маємо реальність—життя.

Цей загальний принцип матеріялізму можна пристосувати й до питання «змісту і форми» в мистецтві.

Коли ми кажемо: «зміст і форма»—то під цим розуміємо, що ми дорогою абстракції розділюємо дану реальність—єдність, або в нашому випадку твір мистецтва, на дві частини.

Ми це робимо формально—в дійсності цього розділу нема!

Це так само, як справа була з поняттям простору і часу, що ми їх визнавали як абсолютні, незалежні від існування матерії, а це тільки матерія. З цим поглядом погодився весь науковий математично-фізичний світ.

Конкретно: «є даний твір мистецтва. Він має тільки матерію або є тільки матерією».

Яка це матерія?

Матерія, яку в наших нервах ми пізнаємо як двояку:

1) ту, що виходить з нашого організму, яку ми давніше називали змістом, і яку нам дуже трудно аналізувати, бо це «ми»;

2) ту, що повстає з так зв. «неорганічної матерії» і яка дістає наглядну форму в виді сонету, білого віршу і т. д. (або Гео Шкурупія: «куд-куд-ку-ди, куд-ку-ди»).

Коли це так, то зробимо висновки.

Коли організм чоловіка дряхлий, коли його суспільне життя тоне в салі міщансько-буржуазного побуту, там перший рід, або кількість матерії, що «відривається» від нашого організму в формі так зв. «змісту»—маліє, ми зустрічаємо так зв. «занепад змісту», його упадок на рахунок форми. Це мається сьогодні у капіталістичному мистецтві, і цього немає у нас.

Уважаю це питання не принципіальним (питання змісту і форми) з точки погляду теорії пізнання, а тим більше не принципіальним для теоретиків літератури марксистів.

Це питання чисто технічне, його треба експериментувати і виучувати на досвіді життя,—і тільки.

Ідучи давно утертим шляхом, ми виголошуємо таку мудру сентенцію: «зміст без форми не існує, форми без змісту немає».

Що це значить, не по-філософичному, а чисто діалектично (по-людському).

То значить, що ми ділимо твір мистецтва чисто формально, у нашій уяві, тому, що нам це на перший погляд більше відповідає, було вигідніше, як наслідок загально прийнятого дуалізму.

Сьогодні ми можемо що найбільше даний твір мистецтва ділити: 1) на частину цілком матеріальну, що виходить безпосередньо від нас, і 2) другу, також цілком матеріальну, яку беремо з зовнішнього світу.

Ми підкреслюємо, що це чисто формальне ділення, яке практично не спрощує, а ускладнює питання.

Це так само, як кантівські абсолюти часу і простору на цілі століття спутали й ускладнили розуміння світу як матерії, і тільки матерії.

З цього становища:

1) помиляються плужане, коли виставляють, як свій принциповий постулат, «примат змісту над формою» і вважають це принципіальним питанням;

2) помиляється ще гірше тов. Ю. Меженко, коли ідучи вже не діалектичною, а академічною дорогою, спроваджує все це до «формалізму», від якого тільки дуже маленький крок до чистого ідеалізму, а від нього до всіх розкошей буржуазної «форми без змісту».

Може найбільше з них прав тов. В. Коряк, але це тому, що його формулювання з діалектичного боку нічого не дає, а повторює тільки стару марксистську правду, що «економіка—все».

Розглянемо це ближче; він тільки констатує: «зміст не відділюється від форми» і т. д..

А це питання треба поставити як раз «до гори ногами», як це зробив матеріалізм з поняттями часу й простору.

«Зміст і форма»—поняття відносні, що залишилися нам як спадщина дуалістичного світогляду, і формально, ніяким способом не дають себе означити.

Крім цього, залутують питання єдності матерії—світу, аналізуючи або пояснюючи реальність—«твір мистецтва»—нереальними, «абсолютними поняттями» (схемами) «форми і змісту», яких одного без другого нема, і ні одного неможна, по законах теорії пізнання означити.

Коли ми хочемо означити зміст, як щось абсолютне, (конкретне) без форми, дорогою ідеології, то б'ємо у повітрі патином, стаємо на чистий ідеалістичний, а далі дуалістичний ґрунт.

Коли хочемо означити форму, також як щось абсолютне, одержуємо: «Цамадра, Цамадра... і т. д.» Каменського, або згадане вже Гео Шкурупія: «Куд-Куд-Ку-Ди...», тоб-то кілька звуків без ніякого т. зв. «змісту чи значіння».

Формулювання тов. В. Коряка треба справити так: «В процесах виробництва, в даних умовах економіки, повстають

механично, працею людської нервової системи, нарівні з другими продуктами — твори мистецтва певного характеру, чи як: «Мейд ін Джермані», чи «Мейд ін Енглянд»...

Помилка тов. В. Коряка в тому, що в процесі виробництва повстає не «зміст», а «твір мистецтва».

Таку саму помилку (грубу, на мою думку) зробить економіст, котрий скаже: «в процесі виробництва повстає не паровіз», а «план паровоза», його проєкт...

Одержуємо: абсурд...

Отже ще раз, аби ясно було: «в процесі виробництва в даних економічних умовах повстає твір мистецтва (в цілості), а не план, або другими словами: «ідейний зміст».

Цей твір мистецтва — дана реальність суспільства.

Сам він фізично беручи без форми і змісту.

Форму і зміст, як його прикмети, витікаючі з дуалістичного світогляду (від його традиції дуже трудно звільнитись навіть видатним марксистам), даємо йому суб'єктивно: «Ми», і — даліше ломимо голову над тим, що це вони за такі дикі поняття!

Це так, як у формальній Евклідовій геометрії створено поняття «пункт», якого в дійсності нема, бо нема нематеріального пункту.

Поняття пункту або лінії без матерії — формальний абстракт, від якого до дуалізму, до матеріального й нематеріального так близько, як від Меженківського й Коряківського «змісту і форми».

І коли це так, як ми показали, коли в процесах виробництва повстає не «форма і не зміст», а твір мистецтва, то ясно, що він другої марки.

Твори, що повстають в моментах історичних криз, напруженої боротьби нервової системи людини, — викинені, так би мовити «з вогню людських пристрастей», не будуть класичні, викінчені твори доби, мирного обростання салом буржуа...

Закономірність і ціль — практична потреба, основа матеріалістичного світогляду.

Закономірність розвитку і економічні цілі різних класів — різні, інколи протилежні.

З цього виникає й ріжнорідність продукції.

Не ріжний зміст і ріжна форма продукції, а «ріжність і тільки ріжність продукції».

Ріжний зміст і ріжну форму створюємо формально ми, тільки як беззмістовні схеми, що дуже часто затемнюють і ускладнюють нам пізнання самого предмету — матеріального об'єкту.

На мій погляд, 30-ий пункт «Платформи плужан» вкупі з кількома другими повинен бути такий:

«Плуг» має своїм завданням гуртувати письменників, що мають організувати виробництво літературних творів в нових економічних і класових умовах, що стануть пам'ятниками —

продуктами даного історичного менту — класової революції в області селянського життя й побуту, його індустріялізації, як змички села й міста».

Мені скажуть: це загальна формулювання, яка нічого конкретного не говорить.

Але, на мою думку, це краще, ніж подвійно помилятися, бо, по-перше, всі твори буржуазного мистецтва мають буржуазний «зміст» (говорючи давним висловом), що більш або менш ясний. Установити кількість змісту й форми, навіть в такій загальній формі, як «примат змісту над формою» — трудно і — нічого не одержимо; по-друге: оскільки зміст і форма діалектичні антитези (30-ий пункт Платформи «Плуг»), то вони не визначаються одна другою, а це тільки формальні назви одного й того ж предмету.

На закінчення нашої короткої статті скажемо:

З діалектичного боку питання форми і змісту, — питання не принципіальне, а технічне: як таке не може бути основою принципових пунктів організаційного програму. Стаття тов. В. Коряка «Форма і зміст» вломлюється, як здається, «в одверті двері» і, само зрозуміле, не може дати розв'язання проблеми, бо з діалектичної сторони такого розв'язання бути не може і не буде! Академічна стаття тов. Ю. Меженка — я назвав би її «псевдоматеріалістична», як раз «академічна стаття» в гіршому розумінню, яка може збити з пантелику своїм науковим, серйозним тоном «Плужан» і, як більшість академічних статтів, не пояснює діалектично, а ускладнює питання і робить його, під ніби матеріалістичною закраскою, питанням т. зв. «чистої теорії», замість питання технічної практики.

Я підкреслюю:

«Питання т. зв. «форми і змісту» — не принципове, а практичне, і пролетарські твори мистецтва повстануть як раз у тих майстернях, де не буде високо-академічних суперечок про форму та зміст, а поглиблення марксистського світогляду, революційна свідомість і завзяття.

І це, на мою думку, є у плужан — вони своє завдання виконують і виконають.

Ще кілька слів про «формалізм».

Редакція журналу «Ч. Ш.» дуже обережно й правильно зробила, даючи примітку, що стаття тов. Ю. Меженка не академічна, а полемична. Її академізм я вже охарактеризував. При цьому я щиро порадив би тов. Ю. Меженкові (рахуючи його другом, а не ворогом) бути обережнішим при писанні таких статтів. Говорю щиро, як комуніст. Ясно, що для нього стаття тов. В. Коряка цінна, бо дає йому матеріал, для

його погляду, що формалізм по природі своїй «один з проявів матеріялістичної думки» («Ч. Ш.» № 2, ст. 207). Як раз це неправильно, і помиляються також і марксистки (на мій погляд доволі часто), які годяться з цею надзвичайно хитрою пасткою. Навпаки, формалізм є явищем чисто ідеалістичної філософії, і тому проти нього виступили такі строгі науки, як фізика і математика. Чому це так? А тому, що «абстрактна», формальна математика, спеціально Евклідова геометрія (т. зв. «аксіоматика»), вона без змісту—нереальна, «чиста» (як це кажуть ідеалісти), без цієї поганої, грубої матерії.

І тому, т. Меженко, ми не боїмося формалізму (Ви кажете: «страхиття формалізму для нас безпідставні і продиктовані недоуками і т. и.... «Ч. Ш.» № 2, ст. 209); ми не боїмося,—але тільки тому, що б'ємо його по цілому фронту, і з нами вкупі б'є його вся сучасна експериментальна наука.

От в чому справа!..

Для нас формальний трикутник Евкліда тільки тоді «трикутник», коли він дійсно матерія, а не абстракт.

І твір мистецтва має для нас вартість не тому, що в ньому «революційний зміст, або революційна форма», а тому, що він продукт революційного виробництва, створений свідомим пролетарем, плужанином або інтелігентом, що щиро пристав до нас (В. Поліщук) і останеться на майбутнє пам'ятником-монументом нашої героїчної доби.

І може мати він погану «форму» з точки погляду естетичної традиції, вихованої віками феодалізму і капіталізму, може його зміст бути «наївний і неглибокий» по закону цієї традиції,—але ми чекаємо, революція поглиблюється, і ми «пішли в нашій мистецькій продукції в області української літератури дуже далеко вперед!

Я категорично висловлююся проти того, аби академічні статті, як «на шляхах нової теорії», ускладнювали розвиток марксистського світогляду в нашому молодому поколінню».

Я ще раз підкреслюю:

Питання «форми і змісту»—не принципове, а практично-технічне питання; в процесі літературного виробництва повстає твір мистецтва, а не окремо зміст або окремо форма.

Це чисто формальні поняття, що без реальності, абстрактно, самі для себе не мають ніякого значіння—є пусті назви, як «душа», абсолютний пункт і т. д., і тільки ускладнюють вивчення матерії, як єдності, як основи всього, поза якою нема ні нашого пізнання, ні простору, ні часу зключно.

Москва, 12 червня 1923 р.

ГУСТАВ ГЕЙНЕ.

Тип «буржуа» в драмі Карла Штернгейма¹⁾.

Сучасна німецька драма дає точний відбиток політичних та економічних боїв, що зараз захоплюють Германію. Цей факт мусив би відкрити очі всім прихильникам так званого «чистого», «абсолютного», «безтенденційного» мистецтва, бо це ж саме явище в мистецтві можна спостерігати у всі його історичні періоди. Як що воно в теперішній мент особливо впадає в око, то це тільки тому, що зараз у Німеччині такі бої набули нечуваних форм і так чи інакше примушують переживати їх всі без виключення шари населення; за останні роки вони привели мистецтво до якоїсь стерилізації.

В ефектовних соціальних драмах Георг Кайзер розгортає перед очами здивованої публіки проблеми дня. Для пацифізму та революційної романтики найбільш видатним письменником є Ернст Толер; п'єси Пауля Корнфельда повні «вселюдських ідей»; дивну роздвоєність між змаганням до життя та тіканням від нього у містичні глибини виявляють драми талановитого графіка та скульптора Ернста Барлаха, що між сучасними німецькими драматургами найбільш відчуває радість будучини. Всі вони шукають ліків, які б давали вихід з хаосу взагалі, не складаючи лише вихідної точки задля окремої кон'юнктури їхньої творчості. Розв'язувати проблеми сучасності—це їх свідомо чи несвідомо тенденція.

Зовсім інакше треба оцінювати комедії другого німецького письменника нашого часу, Карла Штернгейма. Вони справді

¹⁾ Цією статтею я хотів би звернути увагу української сцени на драматичну творчість Карла Штернгейма. Не дивлючись на те, що Штернгейм для своїх комедій і не використовує «актуальности» соціальних проблем, він все ж таки є соціальним письменником нашого часу, з іншим, правда, підходом, ніж Георг Кайзер. Блискуча постановка кайзерівського «Газу» в Києві довела нам, що стилізаційні здібності української сцени є величезні, тільки для виявлення їх треба брати відповідний об'єкт. Я певен, що український театр обробить драми Штернгейма цілком інакше, аніж то зробила сучасна німецька сцена. Театрові в першу чергу можна було б порадити взяти до постановки такі п'єси: «1913» та «Tabula Rasa».

є політичні, хоч, за де-яким виключенням, і не мають зовнішніх ознак політики. Штернгейм прийшов до своїх драматичних тем не лише шляхом війни та революції. Все, що в його політичних комедіях є для нього дійсно характерне, повстало перед війною або принаймні на початку війни. Штернгеймові «Перевороти», що повстали після листопаду 1918 р., не змогли додати до його творчості нічого нового, вони довели тільки те, що автор твердив раніше.

Штернгейм є споріднений з тим маленьким гуртком німецьких мистців, що мали своїм осередком «Aktion», берлінський тижневий журнал політики та мистецтва. Душею цього часопису (виходив з 1912 року) був його видавець Франц Премферт. В часописі молоді поети та графіки знаходили підтримку своїм змаганням. Альберт Еренштейн, Франц Верфель, Людвіг Рубінер, Франц Юнг, не кажучи вже про інших,—всі вони вийшли з цього гуртка або ж принаймні стояли близько до нього. В політичних справах часопис займав становище, що приблизно відповідало найкрайнішому лівому крилу колишньої соціал-демократії, хоча й не було властиво марксистським. Те, чим була німецька соціал-демократія в переважаючій більшості,—а саме партією радикальної дрібної буржуазії, це виявилось тут цілком ще перед 4-м серпня 1914 року.

Коли розпочалась війна, часопис не пішов за течією, він не здобув собі й дешевого тріумфу бути забороненим за ворожі до війни статті, аби загубити таким чином увесь свій вплив. Він мовчав, спочатку зовсім не чипаючи політики. Часопис давав місце тільки військовим віршам, хоч ці військові вірші були безмежно далекі від численних продуктів різних «веселих військових хлопців», як їх звав Пфемферт, бо дух часопису був анти-мілітарний. А потім розпочалась, по-первах непомітно, а далі все одвертіше, дуже влучна пропаганда проти війни за революцію. Довгий час це провадилось не шляхом безпосередньої полеміки, а шляхом дослівного передруку повідомлень буржуазної та соціалістичної преси, що добирались в напрямі революційного впливу. Таким чином за час війни журнал «Aktion» критикував офіційну німецьку соціал-демократію. Далі часопис вступив активно до лав німецької революції й боровся поруч зі спартаківським союзом. Але коли надії на соціальну революцію не справдились, коли боротьба надто затяглась і повстали величезні перешкоди, то ці обставини деморалізуючо вплинули як на широкі маси німецького робітництва, так і на гурток «Aktion». Шляхи, якими пішов його видавець, ставали все більш заплутаними, вони вели часопис від «K. R. D.» до «K. A. R. D.», а звідти до загального «Робітничого Союзу», до табору синдикалізму. Гурток колишніх співробітників розпався, вплив «Aktion'у», що хоч ніколи не досягав широкого обсягу, але все ж був дуже інтенсивний, тепер зовсім був загублений. Брак марксистського духу помстився за себе.

Карло Штернгейм стояв близько до цього часопису і був навіть його діяльним співробітником. Але в той час, коли «Aktion» провадив боротьбу проти специфічного й соціалдемократичного міщанства, у Штернгейма не може бути й мови про справжню боротьбу. Він занотовує, він реєструє, подає зразки «міщанина» в цілій низці взірцевих прикладів, у своїх комедіях він є істориком буржуазії.

Штернгейм свідомо є такий історіограф буржуазії. Його збірка драм має назву: «З буржуазного героїчного життя», при чому слово герой взято тут зовсім не в іроничному значінні, бо типи п'єси є дійсно герої в буржуазному розумінні. Вони належать до тих активних людей, що «досягнувши де-чого», розвивають у своєрідній формі свої внутрішні сили.

Про події драм Штернгейма не можна говорити як про «значні», їх швидче можна було б назвати «банальними». В центрі його комедії «Штани» стоять дамські штани, що спустились на людній вулиці. Цей випадок, коли впали дамські штани, дає привід докладно змалювати дрібнобуржуазне життя якогось службовця Теобальда Маске та його молодої жінки, що з нею трапилося оте нещастя. Випадок з дамськими штанами, що спочатку заставляє молодого чоловіка гримати на свою жінку, становиться символом родини Маске, символом її піднесення в дусі буржуазії. Пікантне становище здобуло молодій жінці таємних прихильників, що готові наймити за добру ціну кімнату в сім'ї Маске. Тут починається піднесення. Теобальд Маске рахує свої прибутки зі служби плюс за найману кімнату. Чи цього вистарчить, чи можна мати дитину? «Справа добре стоїть, Луїзо!»,—і обидва падають одне одному в обійми.

Христіян Маске є наслідком цього обрахунку. В ньому відбувається перехід від дрібного міщанства до великої буржуазії. Шлях починається в «Снобі». Назва цієї комедії трохи заплутана. З текереївським снобізмом цей тип має тільки те спільне, що він удає з себе щось більше, ніж він справді є, бо в певних зовнішніх справах буржуазний світ годиться на брехню; але в протилежність до текереївських фігур він все ж таки є щось, а саме добрий молодець в дусі буржуазії. Він не шукає, як маркіз фон-Кейт у Ведекінда, за одним махом пробити шлях до великої буржуазії, аби потім, коли не пощастить, безсило гукнути: «життя—це ковзалка», Христіян Маске йде певно, свідомий свого завдання. Він розуміє вагу елегантно пов'язаної краватки. На шляху до великої буржуазії Маске пізнав значіння звязку з феодалними колами, перед якими зовсім не треба плазувати, перед якими навіть не треба соромитись свого походження, бо Христіян Маске добре знає, що в демократичні часи, коли гаслом є: «вільний шлях здатному», «прості, але чесні батьки» користуються немалою прихильністю. Проте, коли його молода жінка графського роду пильно розглядає портрет його матері за молодих років, Маске розповідає їй історію

з штанами й робить таємничі натяки на стосунки своєї матері до одної особи з вищих класів. Тоді жінка Маске з захопленням каже: «О, люба мати, що зламала шлюб» (Ehebrecherin). Представник великої буржуазії з практичних міркувань цілком готовий робити такі пільги решткам феодальної ідеології у молодих жінок.

Християн Маске проходить свій шлях. Рік 1913, цей рік, що є наголовком третьої п'єси («1913»), бачить його представником військової індустрії, який керує інтернаціональними справами. Маске досягнув найвищого. Його старша розумна дочка працює з ним, навіть вже працює проти нього, бо ширше ніж він обраховує капіталістичні відносини. Його молодша дочка розбиває вільнонімецькі та соціалістичні сні молодого юнака, приватного секретаря в домі Маске, й затягає його в капіталістичне коло. Але бракує суцільної спадковості, нащадки чоловічого роду виявляють гострі ознаки дегенерації,—перші явища занепаду цього закінченого в собі суспільства. Час настигнув, приємник богів може розпочатись. Рік 1914 стоїть вже перед дверима.

Але, як показує Штернгейм в трьох згаданих п'єсах, шлях угору прокладає собі не тільки дрібний буржуа. Підноситься також і пролетарій, коли його затягають у вир сприятливі обставини. Це ілюструє «Бюргер Шіпель». Шіпель—темного походження, незаконний син, пролетарій, з манірами, що обурюють кожного доброго бюргера. Але дрібні міщане, яким бракує тенору для квартету, що має виступити перед особою якогось князя, мусять звернутись до Шіпеля,—людини не тільки пролетарського, але й «незаконного» походження, бо лише голос Шіпеля може бути придатним до їхньої справи. Проте, вони не хочуть пустити Шіпеля до вищого товариства, він має бути тільки тимчасовим знаряддям для дрібної буржуазії, й вона хоче, після того, як його використає, знову вказати йому належне місце. Але хитрому Шіпелю щастить поширити раз пробиту брешу. Герой дуелі тільки через те, що його буржуазний супротивник був ще більшим страхополохом, ніж він сам, Шіпель остаточно входить до буржуазного товариства. Розчулений і вдячний ласкавій долі, він знає тепер, що зробився бюргером. Він перейшов вже найважче; тепер, як справжній пройдисвіт, Шіпель вже знайде далі свій шлях.

В «Tabula Rasa» ми бачимо його директором великого заводу. Але в цій комедії Шіпель відходить на задній план. Його шлях є все ж таки виключний, його випадок—занадто окремий випадок. Шіпель не типовий пролетарій, хоч він і вийшов з глибин народу. Може Шіпеля позначила при народженні якась буржуазна кров, що він так йде в гору на наших очах. Але тут, в «Tabula Rasa», перед нами вже спраждній, патентований соціалдемократичною партією та професією, робітник, що поволі та невпинно прокладає собі шлях до буржуазії. Ніколи ще не було змальовано кращої картини того, як пролетаріят переймається буржуазним духом.

Колишній кваліфікований робітник, тепер майстер на одному великому шклянному заводі, вже посивілий на службі партії та професійному рухові, Штендер дійшов зовсім доброго буржуазного стану. Позаду Штендера на шляху від пролетаріату до буржуазії йде його тупуватий приятель Флоке; але велике число дітей заважає Флоке скористуватись своїм становищем.

Завод святкує ювілей. Штендер радить полохливому Флоке бути обережним що до вимог робітників при цій нагоді. Коли б інші робітники поглянули їхні рахункові книжки, то вони б довідались, що Штендер та Флоке одержують багато більшу платню. Де-які робітники бажають утворити книгозбірню. Штендер погоджується з ними: «без лазні можна в крайньому разі обійтись, доброї книги я потрібую доконче». Інші хочуть, аби робітниками було уряджено модерню лазню. Штендер годиться й з ними: «зрештою я можу обійтись й без книги, але лазня для культурної людини є річ необхідна». Від партії приходить радикальний агітатор, аби сказати робітникам: «буржуазія хоче вам засипати очі піском, морочучи вам голову цією доброчинністю: єдине правильне гасло — це страйк». І на це пристає Штендер. Тільки він гадає, що слід було б братись за справу обережно. Проте, нишком Штендер йде супроти всіх цих планів. Лазня чи книгозбірня коштують гроші, страйк шкідливо впливає на хід виробництва. А він, Штендер, є власником кількох акцій заводу й зацікавлений в тому, аби не пошкодити курсу цих акцій.

Знає своїх робітників і директор заводу Шіпель. Він пропонує їм призначити споміж себе співдиректора. Вибирають Штендера, але той зрікається й називає замість себе свого приятеля Флоке. Тим часом, як на Флоке нападають і псують йому нерви, Штендер є вільний, він має «carte blanche», «Tabula Rasa». Його життя застраховане, й він є власником акцій; це забезпечує йому добрий прибуток. Колишні відносини, що зробились тепер зайвими розриваються, лікар констатує, що надзвичайно добрий організм Штендера обіцяє йому довге життя. Штендер може заховатись у приватне життя.

«Через спільні завдання разом зі своїми експлоататорами робітник був зацікавлений у виробництві, в державі та в її владі і разом з ними, коли розпочалась війна, він почав себе рятувати. У своїй п'єсі «Tabula Rasa» я пластично змалював аж до останніх наслідків цю недуховну тенденцію також і німецького робітництва і довів її до абсурду», — так каже Штернгейм в одній статті про німецьку революцію, написаній кілька днів після листопадового перевороту, в якій він ясно зрозумів характер цієї революції. «Німецька революція, як і все, за що береться німець, знов таки зробилася підприємством, де керовниками є ті ж фігури, що в минулих комерційних роках мали найбільші прибутки». Таким чином німецька революція разом з тим була й пробою для прикладу, що його змальовано в «Tabula Rasa». Випадок може здатись занадто гострим, перебільшеним, але напрям його розвитку є цілком типовий.

Поруч з п'ятьма згаданими тут п'єсами Штернгейма стоїть ще низка інших. Почасти це п'єси оригінальні, почасти перерібки з Мольєра, Клінгера, Флобера та інших. І вони є студіями з буржуазного життя. Крім згаданих типів, перед нами проходить ще цілий натовп інших; всі вони опановані буржуазним світом, здебільшого доброхиті і захоплені, почасти несвідомо. Ті, що належать до «вільних німців», ті, що захоплені монізмом Гекеля та Бельше, коротко кажучи,—всі, що звать себе модерніми, сучасними, так само плывуть за течією, як і всі інші.

Але ж Штернгейм не сатирик. Він не перебільшує, він не нівечить, принаймні в ідеології, своїх дійових осіб, хоч «випадок», яко такий, і не належить навіть до щоденних явищ. Сатирик, власне кажучи, любить свою жертову, хоче врешті решт виховати її, зробити кращою, хоч инколи вважає цю справу безнадійною. Не можна так само знайти у Штернгейма й іронії, що має ті ж завдання. Штернгейм усталює, намагається показати внутрішні властивості буржуазного типу, він пробує змалювати цей тип в найбільшій чистоті.

Здається, ніби драма дає найоб'єктивнішу змогу виявити художню форму письменника, бо ж ніде письменник не відступає так далеко назад, не зрікається остільки позиції своїх героїв, як у драмі. Індивідуалізація, що повстає таким чином, набуває ще більшої яскравості в мові, яка досягає найвищої диференційованості в натуралістичній драмі з її типовими особливостями балачки дійових осіб, з її говірками та діалектичними виразами. Про таку індивідуалізацію через мову у Штернгейма немає й гади. Жадна з його осіб не відрізняється, що до мови, від інших: старий балакає, як молодий, дрібний міщанин—як великий буржуа, прелетарій—як аристократ. Мова має тут нормальну форму без найменшого нахилу до індивідуального зафарблення. Так повстає надзвичайно річевий, специфічно Штернгеймівський засіб вислову. Автор уперто уникає жадної індивідуалізації, як видно й з того, що в його новелах дійові особи ніколи не балакають безпосередньо. Здебільшого Штернгейм любить змальовувати ситуацію безосібно; навіть коли в епізодах повинна була б з'явитись безпосередня розмова, у Штернгейма вона сходиться на оповідання.

Цікаво, як прийняла п'єси Штернгейма німецька буржуазна публіка. У «холодного, байдужого сатирика», як звать Штернгейма, не можна придбати нічого певного. Ніхто, звичайно, не є супроти постановки соціальних проблем та проблем революції в театрі. Навпаки, перші постановки Георга Кайзера та Толера—це великі події. Але Штернгейм не дає ніякої справжньої насолоди, навіть улюбленої насолоди посміятись з самого себе. У нього ніби щось підтинає. Як що Штернгейма ставлять все ж таки на німецькому театрі, то тільки тому, що акторський талант перетворює ці п'єси, підроблює їх, надає, як то кажуть, життя «маріонеткам» Штернгейма. Так, ці п'єси роблять більш грубими,

більш карикатурними й заставляють глядача принаймні сміятись. Під час одної постановки «Tabula Rasa» я бачив, що шляхом понівечення цієї п'єси вели навіть антисоціалістичну пропаганду. Справжнього Штернгейма в Німеччині ще не ставили.

Та при теперешній структурі німецького суспільства це й зовсім неможливо. Цілком розуміти Штернгейма можна тільки там, де новий дух починає витіснити старий буржуазний спосіб думання. Коли тип буржуа зрештою буде подужано,—на жаль це не станеться сьогодні чи завтра,—тоді ми ще будемо дивиться на екземпляри цього роду в кабінеті Карла Штернгейма.

Гамбург.

Недруковані листи М. Драгоманова до Лесі Українки.

Творчість Лесі Українки, найвидатнішої письменниці після Шевченкової доби, ще й досі майже не досліджена, навіть її біографії ми не маємо. А вже давно час зібрати й опублікувати папери, що лишилися після смерти письменниці, й зробити підсумок її творчості. Є загальне твердження, що громадські й політичні погляди Лесі Українки склалися під впливом славного її дядька соціяліста-вигнанця М. Драгоманова, що все своє життя й хист віддав на боротьбу за соціальне й національне визволення українського народу. Першою, здається, висловила думку про вплив дядька на Лесю її товаришка Л. Старицька-Черняхівська: «Був у Лесі ще один друг, порадник і учитель, якого вона побожно шанувала й любила— дядько її М. П. Драгоманов. 1895 року Леся виїхала до нього; жив М. П. на той час в Софії, де й був професором. Ввесь час, який Леся перебувала у дядька, вона вчилася, вчилася пильно, як студентка, працювала над тими речами, які вказував їй її дядько. Се пробування у М. П. Драгоманова ще зміцнило Лесину освіту і поширило її світогляд. Взагалі, вже й в ті молоді роки Леся була глибоко освіченою і щиро інтелігентною людиною. Та не довго користувалася Леся порадами й вказівками свого дядька,—того ж таки року М. П. вмер. Смерть його тяжко вразила Лесю і лишила глибокий карбій на її серці. Все життя своє Леся заховувала щирю любов і велику пошану до свого дядька і лишалася вірною заступницею його ідей» (Хвилини життя Лесі Українки.—Л.-Н. В., 1913, X—XI). За Старицькою-Черняхівською й ще де-хто писав про вплив Драгоманова на Лесю Українку, але це все лише загальні твердження—ніхто докладно не говорить, в чому ж саме полягав той вплив, які робив Драгоманов вказівки й поради Лесі.

Оці листи Драгоманова до Лесі Українки, що нижче я подаю (а це, можна думати, є лише частина переписки, що до революції переховувалась в Гадячі О. Пчілкою, й судьба всієї цієї переписки тепер, як і взагалі всіх паперів О. Пчілки, що лишилися в Гадячі після її від'їзду—невідомо) і є фактичним матеріалом до тих «порад» і «вказівок».

Листи ці писані «драгоманівкою» на звичайному поштовому папері в кліточку. Оригінали їх переховуються в рукописному відділі Полтавського Пролетарського Музею (з Гадяча туди попали випадково). Правопис заховується.

I

24 дек. 1890
5 янв. 1890

Владайска улица, Софія.

Люба Лесічко,

Ти мене дуже втішила твоїм листом. Поспішаюсь одповісти, хоч на деякі з твоїх запитів треба зібрати бібліографічні справки в більше знающих льудей.

Про записуваньня нар. мотивів єсть статєжка в *Mélusine*, та навряд вже тобі прийдасься. Головне діло—знати теорію музики в загалі. Французських збірок пісень з музикою єсть чимало. Я залишив у Київі в бібліотеці, шчо була колись у Цв., збірки а) *Bujand* і в) *Argand*—провансальські з нотами. Де вони тепер?—розшукайте. З нових можу рекомендовать: *Tiersot—Melodies pop de France* і його ж *histoire de mousik pop. francais* і збірку *Rolland—réculte des chansons populaires*, інтересну між инчим і тим, шчо в ній дльа порівнянь єсть чимало і нефранц. пісень. З німецьких збірок рекомендую *Reitferscheid—Westphallische Volkslieder* ради нот і порівняльних приміток. Про нар. математику Миші нічого не можу одповісти тепер. Справльюсь. Та яка така нар. математика? На скільки мені попадались уривки з неї по ріжним збіркам, то се вривки з грецької та арабської математики, шчо просочилась до мужиків од книжників. По б. ч. і народня медицина те ж саме.—«Етнограф. Обзорѣнія» єсть у мене I—III вип. Шче 2-х не маю. Книги з Росії најтрудніше діставати, бо кредитний торг не зорганізований з нею. Маємо і 1 вип. Жив. Старины в редакції нашого Сборника, котра навіть примусила мене написати на сей випуск і рецензію. В загалі обидва виданьня не багато варті і мало дають ідеї про новий фольклорний рух у Европі. *Wisla* (в Варшаві) з сего погляду ліпша. Ну, та все таки нашому брату треба мати обидва виданьня. *Ріг-Веда* переложена по німецькому *Ludwig*ом, та иноді так шчо все рівно, мов і по санскритському—темно. А фр. переклад єсть *Langlois*—дуже літературний і ясний,—(французська вдача!) та знатоки кажуть,—шчо дуже вільний. Вривки, шчо ти читала у *Mepard*—з *Ланглуа*. Ти мені скажи, шчо тобі власне подобаєсь, то ја тобі випишу з обох переводів. Можеш знайти переклад деяких гімнів у статті М. Міллера *Сравнит. миѳологія в лѣтоп. р. литер.* Тихонравова, котра, здаєсь, вишла в Росії і окремо.

Твою поезію в остаїні часи ја мало бачу,—бо мені од Маю не висилають «Зорѣ». Моја думка завше одна: твоја муза

розумненька і тепленька дівчина, та ще молода, мало бачила світу і картин не набралась. Льуде з неї будуть неперемінно, а надто коли вона буде критично дивитись на «доморощену премудрість». От жалко, що ти англ. мову закинула. Англичане все таки најрозумнішчиј народ у світі і в них завше вивчишсьа більше, ніж у других. Коли ти поправишсьа в Відні, то ја тобі дам книжок англійських і ти таки почни знову вчитись, тим паче що знајучому по німецькому і по франц. англ. мова зовсім легка—на очі по кр. мірі, бо на ухо ја напр. нічого в ній не розуміју. Поправившись, ти дльа мене переложиш де-що і італъянського,—з Carducci, которого ја тобі преподнесу. А *Raivres gens* невже в тебе чорновојі не зосталось? Ја певні-сінькиј, що недавній редактор «Зорѣ» jakim небудь способом знішчив твоју рукопись. Це був ім *grand destractens*,—јак лаіуть Зорьку, коли він поріже що небудь, або побје молотком. Моју одну рукопись він спалив з перелјаку, хоч вона була зовсім невинна. Також кудись задів переклад Власть тьмы, полученниј з України. Не втекла, певно, і *Raivres gens*.—А «Народ» лъубісінько друкује і вірші і повісти—орігинальні і переводні. З останніх надруковав по мої раді Лѣскова—На краю свѣта і сјурпризом дльа мене Власть тьми, пер. Павлика та ще і в оборону Вл. тьми статътьу Гл. Успенского, основану на звичајніј дурниці росейсько-украјінофільскіј про культурність і народність. Що робити проти долі?! Ја колись думав, що наші заведуть європејський соціалізм у себе,—а Друг Павлика ускочив у «Что Дѣлать» і росейське «отщепенство»,—тепер ја думају про європејський радикалізм, а навіть галичане не перескочать через «народничество». З богом не битись! Коли б хоч швидче пролазили через сьу фазу!—а впрочім буде з тебе філософії, та ще і темноватојі. Цілују тебе.

М. Др.

II

30 сент. 92. або, коли хочете, 9 vendemiaire, an 101.

Лъуба Лесічко, запізнивсьа ја з листом до тебе! Та ти, певно, не скучала. Що таке *Athnach* ја, не мајучи *Cornill*, не можу сказати тобі. Скорше всього це просто бібліографічне скорочіньє; подивись в списку јіх.

З історіј Ізраелъа најліпша *Stade*, по німецькому, 2 т.,—та вона дорогенька. З франц., окрім Ренана, котриј маје свої хиби, ліпше *M. Vernes—Precis d'histoire juive*. Це досить стара книжка і коштује всего 6 frs (јак би був певниј що дојде, ја б послав тобі), там безліч дорогих критичних заміток, та дльа короткого огльаду багато не дуже твердо доказанного. Бачиш, Верн не признаје того, у вішчо вірујуть німці,—тоб то, що пророки писали до Вавил. полону і що тоді вже була зроблена

реформа рел. в духу Второзаконія,—і в сему він, певно, на $\frac{3}{4}$ прави́,—але це ще треба доповнити монографіями, а до того в учебнику не треба ла́ятись так, щоб виходило, що німці—раціоналісти зовсім дурні, та ще ла́ятись зовсім такими словами, як като́ліки. До того Верн зовсім загнавсь в полеміці, власне на полі історії релігії жидівської, з раціоналістами. Він трохи по правді сердитьсь, що жидівський домонотеїстичний період релігії раціоналісти наповняють матеріалом, взятим з інших семитичних релігій і по правді каже, що власне жидівські, біблійні, документи не дають д́ля того багато матеріалу—але він дуже заганяєсь, доказуючи, що жи́ди явля́ються в біб́лії пр́ямими монотеїстами. Так як Верн редакцію біб́лії ставить не раніше 4 ст. до Р. Хр., то з його думок не виходить ще не́пременно, щоб жи́ди були од віку монотеїстами,—але дехто може вивести і такі думки, а до того Верн зовсім пропуска́ явні сліди політеїзму, фети́шизму і т. д. в біб́лії, під усіма монотеїстичн. редакціями. Через це книгу В. треба читати обережно. Звод́ачи впро́чім його з Cornill'ем, котри́ робить великі уступки нові́шчим французьким думкам про дуже пі́зній, пі́сля вавилонсь́кої поход. книг біб́лійних і поча́сти проро́ків,—можна виробити собі по́гляд, котри́ не далеко буде од правди. Безспору́ї ж правди в ці́й справі ні́коли не ді́дуть л́уде, бо не ма́ документів, окрім біб́лії, котру при́ходиться́ розсі́кати на складні ча́стини методом, в котро́му завше́ буде багато а́пріорного. Аби ви́бити і́сторі́ю жи́дів із по́зіції абсолю́тно-гієратично́ї і вба́чити і в ні́ї еволю́цію і подо́бенство до дру́гих,—то і то добре. А деталі еволю́ції жи́дів завше́ зоста́нуться́ темними і спорними.—Vernes написав і́ коротеньк. Elements d'histoire juive (1 $\frac{1}{2}$ фр.). Це перша ча́стина Histoire sainte (a l'usage des etablissemens d'instruction primaire et secondaire et de l'enseignement dans la famille). Це перша про́ба зовсім елементарного ви́кладу і́сторі́ї Старозаконно́ї по новим метода́м. За́ тим му́сить бу́ти також і́сторі́я Нов. За́віту з огля́дом дру́гих релі́гій. Зві́сно, хи́ба Верного́ по́гляду на рел. біб́лі́йську тут ви́ступає́ бі́льше,—але в кінці́ всего́ кни́жка добра. Я́ б ра́див же́ї розши́рять. Спро́бую: ска́жу кни́гареві, щоб по́слав Вам. Коли ді́де, то ве́льу по́слати і́ Précis.

Коли хочеш по́пробувати́ сво́ю лі́ру на бі́блійні́ теми і́ трохи по́могти мені́,—то перело́жи ві́ршами з Іса́її I, ст. 2—3, 11—18. Міні́ треба́ буде́ це́ вставити́ в одну́ ста́те́жку в Хлі́боробі́.

Чи Ви́ бачите́ коли́ ц́ю газетку́? Вона́, по мо́юму, де́ далі́ ста́є лі́пше і́ пуска́ корні́ в наро́ді. Варто́ б бу́ло підде́ржать же́ї пра́це́ю. Ці́лу́ю тебе́ і́ всіх Ва́ших.

М. Др.

Зорька́ поси́ла Мика́севі́ свої́ ма́льу́нки ко́раблів, що́ він ї́х бачи́в у Роско́фі́.

III

23 јанв. — 93.
5 фебр.

Улицьа Денкоглу. Софіја.

Льуба Лесічко,

Не успів ја скінчити отповіди твојіј мамі на лист з Полтавщини, јак принесли твојі. Того листу ја не одіслав, а тим часом кілька днів не можна було писати тобі за ріжними справами. А тут прислали з Галичини пачку книжок і між ними твојі переклади Гејне. Ја јіх довго ждав і добивався,—та Львів така земља, шчо там ја не могу нічого добитись, ні просьбами, ні навіть грішми. Насилу Франчиха купила мені твого Гејне,—але тим часом ја довідавсьа, шчо в Львові вијшла друга твоја орігінальна книга. Розумієсьа, шчо ја јејі буду добиватись не менше 6—9 місьаців, а може і більше. Переклади з Гејне читаються легко;—це вже багато, тільки досить далеко переложені. Особливо злість Гејне не вијшла, може через те, шчо Ви з М. С. добрі льуде. В мене тепер не ма книги *Buch der Lieder*, та ја могу свірвати тільки з тим, шчо памјатају, ось напр. *Da knikset höflich den höflichssen kniks!* у тебе переведено зовсім без злости і т. д.

Подобіє учебника Географіјі могу рекомендовати в книзі *Opèsimè Reclù—La terre ete* (це брат «великого» Јелисеја Реклю,—і в книзі видно, шчо маненький брат). По історіјі христ. в часи візантіські спеціального діла ја не знају,—а в дејаким спільних курсах іст. хр. церкви це обробљаєсьа. Тепер виходить порьадниј курс *Möller—Lehrbuch der Kirchengeschichte*; вијшло 2 томи (*Die Altkirche,—Das Mittelalter*), коштујуть 23 марки,—а то јесть також вкорочене виданье між тими ж учебниками (*Grundriss der Theologischen Wissenschaften*), шчо ти мајеш *Cornill*, у 2 томах усьа. А то була вијшла дуже порьадна книга при «Кіевск. Универс. Извѣстіяхъ»—Терновскаго—Хр. Церк. въ эпоху вселенскихъ соборовъ. Та не знају шчо з неју сталось,—бо на нејі через 3—4 роки по виході гоненіє од Синода вијшло, і автора з Дух. Ак. вигнали. Попробују розшукати. Там тільки ујідливі місцьа проти епископів навіть в писаньах свьатих, јак Григ. Назіанзин,—приведені по грецькому. Та ти, здаєсьа, знајеш цью мову.

Про нас нового не ма шчо прибавити, хіба те, шчо Рада кілька днів хорувала. Чи зјіла шчо, чи на скобзальці (*patinage*) простудилась,—а тільки був жар і болів живіт. Ми бојались, коли б на дихательні органи не кинулось,—одначе обіјшлось благополучно,—і сегодні Рада виходила на урок музики. Ліда за те скобзајетьсьа з азартом,—то навр'яд до Вас скоро напише. З Парижа дістајемо звістки частенько, на стільки сніги

позволяють,—бо оце недавно зразу аж 4 листи, котрі десь зібрались, коли Угорщину і Балк. півостров засипало було снігом трохи не на віки. Все пишуть одно. Зоря навіть насморку не мав за всі холода, товстіє, веселий, порьядно учитьсѣ і всі его лублять.

З Галичини пробилось тільки те, шчо народовці одні признали, шчо угода провалилась, другі (дядько угод. Барв.) мовчать, а в рејстагу 5 народовців внесли про реформу вибору, хоч дуже мізерну,—то б то збільшуванье числа депутатів од селян Галичини, відповідно до податків, котрі вони плотять. (В Австрії три виборчі курії—великі пани, міста і селяне і в принципі сего *Interessen-Versetzung* а стоїть поділ числа депутатів, одповідно суммі податків з кождої курії. Але це брехня, як усе в Австрії, а надто в Галичині). Конечно, польаки і тим унеском розльутујутьсѣ,—а інші партії не напруть, між иншим і через те, шчо тепер в Австрії на черзі більш радикальна реформа виборів (*suffrage universelle*) і народовці зостанутьсѣ ні з чим. Та тільки все таки вијде кінець угоди,—і як би народовці були розумніші, то могли б пристать до радик. руху за *suffrage universelle*, сказавши польакам: Ви не схотіли смирішої реформи!—Та наврѣд шчо б чого розумного видумали вони,—коли і радикали дуріють і готові розколотиь через справу панів.

Не знају, чи відомо тобі, шчо намісник, котриј був згодивсѣ, шчо еміграція виходить з нужди, потім надумавсѣ звернути лихо на попів, шчо одні ширьять московщину, а другі не дбають про освіту народу, котриј не зна, шчо то унія свѣта, а шчо прокльата схизма. Польскі газети підхопили,—шчо значить треба зреформувати попів, отдавши семинаріју іезуїтам. Коломїїці (Павл. і Ден.) трохи схибли, підхопивши радісно циркульар намісника, хоч не похвалили і јего. А Франко, котриј шче передо мноју говорив у Відні проти попів,—појіхав у Львов і почав писати в К. Лв. за попів, а другі січовики так скликали віче за попів і тепер у народі буде біјка між П-ком і Фр. і К^о. Січовики кажуть, шчо треба, заступајучись за попів, бити клини між іерархіеју і попами, укр-филами і москвофилами,—молодими і старими москвофилами,—а кінчать тим, шчо побјуть клини проміж себе.—Ја кидајусь на всі боки, шчо б вдержати біјку і одвернути лубдеј од клинообразної політики викрутасів, до простої праці за волю і просвіту народу. Та не знају, шчо вијде. Помочі ні від кого не мају. По кр. мірі П-к держитьсѣ добре,—а другі крутьять навіть коло него. Не можуть узьати в толк, шчо тепер австр. порьядки репајутьсѣ і шчо поки не пријде виборча реформа і не введе нових елементів, доти там ні з ким і компромісу робити.

Ну, годі. Цілују всіх Вас.

М. Др.

IV

5/17 мају, 93.

Льуба Лесічко,

Вчора приїшов твій лист,—а книжки, звісно, ще нема, та скоро ја і не жду; інтересуюсь ја дуже прочитати жеї, а також ті нові речі, про котрі ти згадуєш в останьому листі. Та де вони будуть напечатані? Міні Кобр. не давно писала, шчо хоче видавати «Дрібну Жіночу Бібліотеку» окремими книжками з тим, шчоб пускати нову, коли спродасьа стара. Прохала і в мене статі,—та ја хоч би і радиї дльа «пользы службы» одягтись хоч і в плахту, не можу видавить з голови своєї «жіночу тему». До того Кобр. розсердила мене, написавши глупость до Огон. «про радикалів» (певно, ти читала в Зорі). Ја јї не одмовив праці,—але послав деякі запити і своју замітку про жеї виходку, до чого вона сама викликала мене, спомьанувши про неї в листі.

Чудні такі льуде жеї компанія! Позаторік у Відні виїшла в мене розмова з Кобр., результатом котрої було те, шчо К. взьалась видати переклад *Histoire de la civilisations contemporaine—Seignob's'a*. Се не дуже великий томик, в которому досить добре показана національна, політ., культурна і соціальна еволюція світа от 1789 р. Було б чому повчитись і жінкам і чоловікам у Галичині,—і жіночїй був би переклад та виданье. Тепер пише, шчо переклад робитьсьа,—та з хитроју ціљу, шчоб підвести його видати станіславівське «тов. жіноче»,—а тим часом К. сбира матеріал на жіночу бібліотеку. «А ларчик просто открывался».

Скільки ти читала листів Вартового? Ја можу тобі прислати кінець, вирізавши з Бук. Так само пришльу і своју одповідь, або власне дві,—бо одну ја послав у Бук., а...¹⁾ другу П-ку. З Чернівців получил запит, як прочитати такі имена, як Т. Мор, Бекон,—з чого бачу, шчо там сбираютьсьа печатати скоро моју рукопись. Можна з того побачити і те, як багато «западної культури» в черновецькій редакції, котра лежить ближче до мерідіана острова Ферос, ніж Миргород. Радиї би ја був прислати і другі свої писанья, як би знав, яких власне тобі не траплялось бачити.

Те шчо ти пишеш про правдьян дльа мене нове. Ја б радиї був, коли б навіть склавсьа гурток хоч правдьян,—справжніх, зовсім *à la Bagw.* з панамі і т. и.,—аби були льуде з систематичною програмоју,—та б система викликала б систему ж. А то најгірше—ні риба-ні мјасо, котрим здавна наповнаютьсьа українофільські кружки. Чи не попадалось тобі в 4 кн. Правди за сеї рік «Profession de foi молодих українців»? Там написано,

¹⁾ Тут одно слово написано дуже нерозбірно.

щого се читано в день Шевч. в університетському місці. Хотілось би знати, в якому і чи багато похвал знайшов реферат сеї,—в котрому ја знахожу незнаньня елементарних епох нашої історії, темноту думок, а до того навмисне втіканьня од певних точок, котре личить більше старим софістам, ніж молодіжі.

Про тих, що працюють ізольовано та мовчать хтілось би знати хоч натьаком. Чи то праця літературна, чи педагогічна, господарська і т. и.? Треба б усякої.

Ти Галичину дуже не ідеалізує. Робучих льудей там страшенно мало,—а сур'озно роблящих ще менше. І там певні думки—іграшка в молоді часи, котра зліта як льудина виходить зі студенчеського кругу. До того там біда, що властиве про політ.-економічні справи говорять студенти-медіки (Відень) і через те говорять самі загальні тези без деталів, а надто краєвих, котрих властиво ніхто не знає. Через те там надто важко вирости популярній літературі, котра б давала поступові думки в краєвих фактах. До того і там постіжності, товар. «етіки», як ти кажеш,—ще менше може, ніж у миргородців. На що вже Франко. Тебе дивує його стаття в Зорі. Але він увесь свій вік такі сьурпризи робить на право і на ліво. Може тут винна і «поетична натура» (*avec votre permission, mademoiselle la poétesse!*). Нагірше, що він такими скоками шкодить і справам, і собі самому. Найменше всего тут «лакомства нещасного»; се якась натурально најівна ассімільація до тих кругів, куди прискочив наш поет. Коли хочеш, зовсім надежний чоловік один тільки і єсть на всьу Галичину,—П-к,—і ја зі страхом думаю,—що стане з усім рухом, коли він умре, а се може стати і не забаром, бо він дуже слабий і вимучений. А не багато і треба—хоч би душ 5 твердих та робучих, поки просвітліє в головах мужиків, в котрих і тепер—противно всім примірам історії більше світла в головах, ніж у академиків і професорів галицьких. П-к іноді мені присила листи мужицькі,—так куди до них якому небудь Мел. Бучинському, з котрим колись приятельєвовали ја та мама твоја! Хај би хоч 100 таких мужиків зорганізувалось,—тоді ми з П-ком спокійно могли б умерти.

Зрештоју ја все таки сподіваюсь більше од рос. укр. інтеллігенції, ніж од галицької. Чим більше ја пізнају Европу і слав'яншчину, тим більше впевняюсь, що дльа Європи більше ґрунту на Неві, Волзі, Дніпрі, ніж на Дунају з Савами, Дравами і Моравами, і що націоналістична дрібнота інтересів і гризньа в зах. слов. не даје льудім зрозуміти основні думки теперішнього европ.-америк. життя і культури. Навіть знатя нім. мови не помага нашим землякам,—бо ј по німецькому вони читають те, що німці починають забувати. Хај би наші надніпр'яне почали читати фр. та англ. і нім. книжки та *revues*,—то вони в 10 років випередять всіх тих братів, котрі властиво ні европејці, ні азіати і навіть не середній світ (видуманий Вол.

Ламанським), а просто повітові панночки, котрі страх хотьят одьягтись по моді, та тільки моди беруть застарілі та ще і чорт-зна в яких прихвостнів справжніх модниць.

Темненко ја говорю,—та може ти мене зрозумієш.— Миші як будеш писати, то кланьајсьа дуже,—а домову дітвору поцілуј за дьадька, котриј мусить бути дльа неї міфом,—бој ја тебе реально можу вообразити собі тільки, як ти сидиш на яблуні та говориш: а я на деревѣ! А ти бач уже на Пегасі!

Твій М. Др.

V

4 јульа, 93.

Улицьа Денкоглу, Софіја.

Љуба Лесічко,

Учора дістали твій лист. Довгенько таки ти «виповньала свою залеглість»! Ну, та Ви на сему пункті не поправимі! З листу мого до бабушки дізнаєш про нашу «внѣшнюю политику»,—про дорогу в Париж і т. п. По части «внутренней» можу сказати, що в Буковині скінчилась моја одповдь на деякі спеціальні речі в листах Вартового,—а довга, загальна ще не починалась в Народі. Коли клопоти перед відїздом дозволять, то в ішльу тобі листи Варт. і свою одповідь. А з болгарськими фольклорними працьами не знају як і бути. Сборника теперь ціла бібліотека: 8 томишчів,—а окремі отбитки моїх статей цензура не пуска в Росію (мені вернули послані ученим екземпльари, по постанові петерб. цензур. комітету) хоч в них нічогосінько шкодливого дльа «Основ» не ма. Попробују послать листом напечатану доси половину 8-ої праці Дуалистическое миротворение.

Спасибі за деякі звістки і характеристики. Ја сам не одчајујусь в українцях, а надто в молодих (і про старих ја зовсім не так уже зле думају: вони все таки робльають своје діло,—тільки що вже занадто багато плачуть). Мене тільки дивује те, що вони тратьають силу і час на те, щоб ламати двері котрі одчинені вже.

Не ма других задач у нас, окрім тих, які јесть і в Европі; не ма других способів. Рїжницьа тільки в кількості, а не в јаковості.

Те що в Европі робитьса publice і en gros, у нас може робитись privatim, або privatissime і en détail,—от і все. А наука одна, ціль одна. Ну, і брались би до науки, а потім до прикладу јеї.

Про Aussichtslosigkeit d. S. D. ја мав уже пригоду писать в Народі. Книжка сьа занадто абстрактно ставить справу і зовсім далеко од нас. Соц.-дем. не в кінечних ідеалах, а в організації робітників, в порушеньу таких справ, як

8 годин праці, а на континенті, а надто в Німеччині ще в опозиції мілітаризму. Через те в Німеччині подають голоси за соціалізм. Часто не тільки не робітники, а й не соціалісти. Смішно коли русин, виходючи з того, що комуністична держава річ неможлива, або темна, буде стояти проти Бебелів за мілітаризм! В противувіс *Aussichtslosigkeit* єсть брошура самого ж Шеффле *Quintessenz d. Socialismus*.

Я перескочив. Слід би було перш сказати про Галичину. Бесспорно що там усі справи відніше. Та горе Галичини в тому, що там дивитись ясними очами ніхто не хоче. Смієсь, коли хочеш, а я тобі скажу, що я досі з усієї гал. інтелігенції один єдиний П-к має ясні і за него одного можна ручатись, що він не стрибне до чорта в мішок. Інші, того і жди, що стрибнуть в таке, що, «только плюнешь да перекрестишься». Ось січовики напр. почали національну церкву боронити,—тепер «з тактики» впутались з москвофілами (Сембраловичу маніфестацію яйцями робили),—а москвофіли їх же перших поліції і передали. В самій коломіській ред. Нар. і Хліб. треба дивитись в обидва ока, щоб Герас. і Депп. з народовцями не побратались, а ті б їх же передали. Про Галичину справді можна сказати, що там одна надія на мужиків. Але мужики потрібують письменних людей,—а їх з галичан не набереш і 3-х. Набрати можна б було з наших українців,—як би.... та як би....

А П-ку трудно і морально і матеріально. І помилки він робить через енервацію та через те, що не має з ким порадитись під боком. Окрім того Коломїя звісно ближче до мужиків та ще далше од Лондона та Парижа, ніж Львів. Бібліотек ніяких у Коломїї не має. А без бібліотек яка література. Не можна ж «из кулака букеты всей почтенной публикѣ жертвовать».

Profession de foi вже перепечатали в «Буковині». Найгірше в ній окрім не знаття, котре можна ще простити «молодості и неопытности», адвокацьке крутіство—навмисне вніканье і затиранье пекучих справ. Дуже кортить мені іноді показати се публіці—та діла і без того багато.

Більше сьогодні не буду писати, страшенно ніколи. Я скінчивши спеціальну роботу про дуалістичну легенду (чорт лізе в воду за землею) побачив, що в нас і великі учені плутають через те, що не звертають уваги на те, з чого склавсь сам християнський (церковний, як і еретичний) сатана,—і мусив написати про еволюцію сего і його загальні відносини до наших апокрифів і легенд.

Хочесья вписати увесь матеріал, який можна мати тут,—щоб в Парижі вже доповняти. Через те пишу денно і нічно, навіть протів своєї аорти.

Цілују Вас обох з Олесеју, а як приїхали другі, то і їх. Напиши мені зараз же в Париж, то скоро одповім.

Твій М. Др.

VI

14/26 Jan. 94.

Льуба Лесічко,

Оце дістав твої лист, і хоч я вже одсидів $1\frac{1}{2}$ дня, викінчаючи роботу дльа Ж. і Сл. і мусив би лежати, та напишу ще тобі.

Ж. і См. по'явилась 1 книжка, та я лишень 2 дні, як жеїєї получив, бо першиї екз. пропав на пошті і не всюю прочитав, а саму наукову половину. Нічого собі: досить науково і свіжо. Та тільки врізав мене Фр. біографієїу моїєїу. Він мені зробив сьурприз, бо мабуть чув, що я не позволю друкувати ні патрета, ні біографії,—та і написав мені про се, коли вже річ була скінчена. Знаючи *licentiam foeticam* Фр-ка і його рутенський такт, я ждав лиха,—і діждавсья навіть несподіваного: і помилок і дописів і т. д. Звісно, я послав поправки, які можливі,—та вони будуть напечатані лишень через 2 місьаці, а до того нагуляються помилки і набрешутьсья воріженьки! Та що мені робити. Прошу тебе: об'яви *urbi et orbi*, що я тут менше винен, ніж Христос перед жидами. Коли можеш, скажи про се А-чу. Мусить же він вірити, що я по кр. мірі не брехун, шчоб сказати, що Ист. П. М. Нар. зроблені більше мною.

З 9 г. Епе. Хотів би я, шчоб Bible пішла в 3 кн. Ж. і См. як тобі суб'єктивно подобались ті статті? Так ти попала під інтердікт за космополітизм! Цікавиї би я знати, чи ти виїдеш і зрадницеїу, хоч «гнилої ковбаси» і не їси? *O, stultissimi!* Хотів би знати я, що ж тепер говорять ціклопові барани, коли Пр. јавно стаје за ультрамонтанством. А в тих хаотичних листах, котрі мені писав Поліфен при номеру Пр. тільки і було јасно, що Пр. закладајєсья, шчоб стојати за аграрні інтереси крестьян, котрих не розуміє «Дїло», і шчоб не допустити нар-ців пітти під ферулу многр. Сельбратовича. Хоч я чимало бачив на својему віку брехні і крутіїства, а сего всего просто не розберу,—які такі в сих льудьах мозки!

Буду ждати квіток плејади, а надто поп. брошур. Як собі хочете, а се дльа нас најголовнішче діло. Друге треба найбільше дльа того, шчоб було кому робити се. Та шчоб були поп. бр. добрі треба, окрім літ. таланту, доброї науки, звісно при думці, шчо правда одна—дльа мужика і пана. Але на лихо звичајно популяризатори лишень вкорочујуть гимназичні учебники, јак автори сих скорочујуть універс. лекції,—та окрім того дајуть народу те, з чого самі виживајуть.

Ја і собі впјать пустивсья в популяр. літературу двома брошурами оповід. про заздрих богів (вступ: Полікр. Самоськиї і 2 запов. Мусіја в повному тексті. Прометеї і Зевс, Јева і Адам—переробки Прометеја в Есхила і др.—Переробка опов. про Јагве—на викуп льудеї жертвоїу богольудини.—Наука по старим

поглядам і по новим.—Прометеї Гете і Прометеї... ¹⁾ в людности) і Раї позаду і попереду,—або Раї і поступ. (Віки Герідо—Овідієві.—Раї Зендавести і біблійі.—Царство Ягве.—Царство небесне.—Утопії.—Поступ). Хочу одповісти на запити, котрі вже роїуться в Народу, і вияснить вартість вільної думки і віри в поступ. Вся наша нова цивілізація на селу,—а ми ліпемо до народу вироби її (національність, право, техніку і т. и.) не вияснивши йому основ і не вигнавши з него двох думок: 1) бог наказує: де далі все гірше, 2) розум—гнівить бога.—Перше чадю вже написано і друкується в Хліб.,—а друге ще в голові. Не знаю, як виїде. Ми свята провели в поголовній інфлюенції: ја, Людм., Міка (з слугині), Ліда,—тільки Іван та Рада були вільні. Тепер потроху очунюємо, хоч ја все кашляю.

Поцілуї Олега і кланяїсья, кому слід.

Твій М. Др.

16.—Все чогось не приходить твій Сікорський. Получив 2 № Дзвінка і там побачив Олега с тирольською дівчиною. Не паміятаю ја подібного в Дікенса ні з історії Тіроля, але завше їдучи по Тіролю думаю: дурні тірольці;—чому вони зостались під габсбургами, а не пристали до Швейцарії,—то ж думаю, що тір. дівчата мало прислужились Брагенцову, которому вже справді бог велів бут і швейцарським.—Коли Ви будете складать Дзв., то попросить щоб мені його вислали в Софію, бо справді мені буде чудно купувати Ваші твори. Та треба щось зробити рішуче, щоб Дзв. став розумніший. Люби́ть він батьківщину, та не вміє писати про неї нічого, окрім загальних слів. А хто видумав перекладати тепер Ламе Флері? Хаї би лежав у могилі!

19. Все нема Сікорського. Тим часом діждавсь ја новини: впіять онімів, як 2½ роки назад у Відні. Не пишть про се поки в Гадьач.

VII

12 февраль, 94.

Улиця Денкоглу.

Люба Лесічко,

Посмішила ти мене, хоч і попечалила афоризмами молодих філософів циклопичного періода. Читаючи і раніше деякі твої характеристики, ја не раз думав попросити тебе написати для печаті замітки про тепер. молодіж українську,—при чому вказати хиби її вихованья. Пора вже поставити сьу справу ребром,—бо по всьаким Правдам, Зорьам, Дзвінкам видно, що народ страшенно посувається назад. Читаєш молодих літераторів наших і не можеш собі уявити, де вони учатьсья? Та

¹⁾ Тут одно нерозбірне слово.

пригадай, що я був у гімназії в часи Николаја і в університеті в мої часи (знамениті 60 роки!) були професорами такі Ставровські, Лінниченки, Селіни і т. п., котрих тепер і в казці не скажеш: як єсть «монстри» і «рарітети»,—а таких дикунів, як напр.... ¹⁾ Сердешний, і тоді ми не говорили. Се якесь доброзильне самозадурьуваньє,—і пора до него приставити мікроскоп і вивести його на світло. Іншого ліку не ма! А propos! Що то воно за Сердешний?

Добре буде, як не спізнитись з Bible. Я вже жалкују, що почав діло занадто систематично,—з буддизму. Ліпше б було почати з кінця—з біблїї і евангелїї.—Про Yernes скажу, що він має свої клички, як «бунтарь» проти начальства (Rejsa і K^o), але в справі пізнього складу біблїї він мабуть виграє спор. Вже і школа Rejsa ставить редакцію закона після Вавил. полону, і лишень Второзаконїє в 622 р. Але прочитај в книзі царств історію Азїї, то ј побачиш сама тепер жеї неможливість. Ся історія мусила писатись після Вав. полону! Нові роботи про Второзаконїє вже признають у нему пізнішчі вставки. Так само і з пророками,—а звідси не далеко і до признања зовсім пізнього часу їх редакції. Та і суть справи власне в сих вставках,—тоб то в місцях, де бачимо думки про необрядовий культ бога, про вічний мир, космополітизм. Се тільки і єсть оріхи, важні дльа історії світової культури, а все інше лушпиньє про котре не варто споритись. «Оріхи» ж не могли појавитись раніше персидської, або і македонської доби,—бо инакше впјать виходило б чудо як і з Мойсеєм і Авраамом.

«Ліризм» Верна почасти реакція і најівна заплата за критицизм,—а почасти протестанський настрій, нам мало зрозумілий. Протестанти переньались теорією прогресса і примусили прогрессувати і «божественне откровєніє» та. вони радо кланьаютьсья перед тими творами, де бачуть сліди такого прогрессу. Католицизм же власне прогрессу не признає і через те або душить критику, або критик, вирвавшись на волю, лаєтьсья і плъуєтьсья,—або в ліпшому випадку, як у Ренана, і кланьаєсья і усміхаєсья.

А к слову! Чи Ренан у Вас досить відомий? Сими дньами ја получив і прочитав V том Histoire du peuple Jesrael, котрим кінчаєсья його монументальна праця—VII томів Les origines du christianisme і V т. H. du p. d'Jesrael. От посчастлило чоловікові—перед самоју смертю викінчити остатній том праці всего житья. Власне через те; що Ренан де дуже був радикал у критиці, вплив його мусить бути колосальний. Чудо појаву христїанства ним розказано, як натуральний факт історії так що всьака дама мусить його зрозуміти.—Чи в нас читають Ренана? Ја тільки головоју хитав, читаючи статїті Слонимского про

¹⁾ Слово нерозбірне.

него, де про всякі літературні іграшки Ренана розказувалось, а про головну працю його—мовчалося! Коли не читають, то те показує, що ми власне не європейці.

Про моє здоров'я противно і писати. Ось уже більше 3 тижнів, я німию—говорю шопотом. Через 3 дні треба починати лекції 2-го семестру. Буду прохати відпустку на місяць, хоч певний, що за місяць нічого не переміниться. Треба буде подавати в відставку,—а тоді що їсти? В додаток 10 днів тому назад наскочило на мене 2-ге видання сухого плевриту в лівому легкому. Кілька днів лежав у жару і кричав од болю. Потім почав читати Ренана. Тепер пишу листи,—а роботи серйозної все не можу робити.

Цілую тебе. Наші кланяються.

М. Др.

VIII

Траурний лист Лесі Українки з Болгарії до свого батька в м. Ковель, Волин. губ., про смерть М. Драгоманова. Лист не датований, але на конверті є поштова печатка: «Софія, 13. VI. 95».

Любий папа!

Не знаю, чи отримав нашу телеграму о смерті дядька. Він умер несподіванно, од розрива аорти, 8 іюня, над вечір. На другий день були похорони. Тепер ні в кого ще нема ніяких планів, як бути далі Людмилі Михайловні з дітьми. Найлучче, як би ти міг приїхати, а коли цього ніяк не можна, то хоч пиши частіше. В ділах по ім'яню Л. М. і таке інше тільки ти можеш дати раду. Як ти думаєш про поворот Л. М. в Росію?

Пишіть частіше, тепер для нас се дорого дуже.

Твоя Леся.

Передай як небудь мамі, і напиши, як вона се прийме. Ми всі немов без голови. Прости, я більше не можу писати, нехай потім. За моє здоров'я не бійтесь, з нас ніхто не заболів.

Бабушку приготуйте до цієї звістки. Сповістіть Ваню і Сашу. Нам тяжко писати ці сповіщення, допоможіть нам.

Подав *Ів. Ткаченко.*

МИРОН.

Життя Українців у Канаді.

КАНАДА Й ДОЛЯ ЇЇ ПЕРШИХ УКРАЇНСЬКИХ ІМІГРАНТІВ.

Свій економічний розвиток Канада завдячує праці й хисту прийшого населення. Хоч Канада є англійською колонією, її внутрішній економічний і політичний апарат подібний до апарату в Сполучених Штатах Північної Америки.

Східня частина Канади індустріальна, а західня агрикультурна. Природні багатства її дуже великі. Своім збіжжям вона конкурує на світовому ринку з Сполученими Штатами. В Канаді дуже розвинена лісова індустрія, котра здебільшого є в руках американського капіталу. Підземні багатства Канади це—вугілля, нікель, золото, мідь, срібло, азбест і природній газ.

Загальне населення Канади після перепису 1921 року 8.788,483 душ, хоч простором вона майже в 10 разів більша за Україну (північні, підбігунові її території не замешкані). Це населення складається з 27 національностей, причому на першому місці йдуть англо-сакси, на другому французи, а на третьому українці. Українське населення в Канаді обчислюють біля 300,000. Українські імігранти походять переважно з Галичини й Буковини, а по своєму соціальному складі походять вони з незаможного селянства або сільського пролетаріату. Імігранти з Наддніпрянщини—з Київщини, Волині, Полтавщини, Чернігівщини й Подділля не живуть в Канаді згущеною масою, не є організовані, а тому губляться серед загального населення.

Еміграція галицького селянства до Канади почалась років тридцять тому назад, а після великого сільсько-господарського страйку в Галичині в 1902 році вона набула масового характеру. Канадійські капіталісти побачили, що виховане австрійською «демократичною» конституцією і нагаєм польських поміщиків галицьке селянство дуже надається до експлоатації. Тоді велика канадійська залізнична компанія (Кенедіян Пасифік К^о) вислала, за дозволом канадійського правительства, в Галичину й Буковину своїх агентів, аби вони вербували до Канади українське селянство, тоб-то, аби постачали канадійському капіталові білих рабів. Ці агенти, не жалючі фарбів, малювали галицькому селянинові Канаду, як «обітованну землю», в котрій течуть

молочні ріки. А головню дурили вони селянство родючою землею і великою демократією, котра дає права всім національностям розвивати свою мову й культуру.

Прибувши до Канади, українські імігранти найшли в ній замість обіцяного раю капіталістичне пекло. Багата родюча земля, на котру вони їхали, лежала далеко, за півтори або дві тисячі англійських миль від місця їх висідки з корабля (Квебеку та Монтреалу). Аби дібратися до неї, треба було будувати залізницю через великі онтерійські ліси й болота. З пустими кишнями і «без язика»,—в грікій далекій країні, почали українські імігранти, поруч з такими самими прибувшими з різних європейських країн безсловесними рабами, прорубувати віковічні ліси, мостити трясини, пробивати тунелі в кам'яних горах, будувати мости через многоводні канадійські ріки і своїми кістками встелювати полотно тої дороги, яка мала привести їх в «обітованну землю».

Які були в той час умовини праці в Канаді, про це оповідає Густав Маєрс в своїй книжці «Історія канадійського багатства». Та сама залізнична компанія «Кенедіян Пасифік» заключила в 1882 році контракт на допущення в Канаду 6,000 китайців для праці при будові залізниці (китайці працювали з другого кінця, від Великого океану).

«Я ніколи не сподівався, щоб англійські й французькі старокраєві джентльмени могли кормити навіть своїх собак такою поживою, якою вони кормили тих китайських робітників»—свідчив Давід Вільям Кордон, сам залізничний контрактор, а пізніше депутат до всекраєвого парламенту з міста Венкувер (Густав Маєрс, «Історія канадійського багатства»).

Здовш нової залізниці виростили міста й місточки, будувалися фабрики, відкривалися копальні вугілля, ніклю, міді й золота. І все це знов таки будувалося руками імігрантів, серед котрих на першій місці стояли імігранти з Галичини й Буковини. Многі з них після кількарічної тяжкої праці втратили надію побачити «обітованну» родючу землю й осіли по фабриках, копальнях та лишилися вічними пролетарями. Інші, що не втратили надії, а, головне, новоприбувавши з Галичини імігранти побачили, нарешті, ту землю, котрої вони прагнули. Але тільки побачили. Та земля не була вже для них. Перш за все найкращі обшари тої землі канадійський уряд роздав залізнодорожним магнатам. Одній тільки Кенедіян Пасифік К^о він подарував 25.000,000 акрів найкращої землі в трьох агрикультурних провінціях: Манітобі, Саскачевані і Алберті. 6.000,000 акрів дістала в дарунок Гудзон Бей К^о, головними пайщиками котрої є англійські князі та лорди. А ту частину здібної для оброблювання землі, яка ще залишилась, уряд в першу чергу роздавав прибувавшим імігрантам з Англії та «родимим канадійцям», які, висловлюючись петлюрівським терміном, творили «ропу канадійської нації». А українські імігранти лишилися з нічим.

НЕТРИ Й ПУЩІ ПЕРЕТВОРЮЮТЬ В ХЛІБОРОБНУ КРАЇНУ

Канадійські капіталісти й уряд (це було і є одно нероздільне тіло) знали, що роблять. Вони запропонували українським і інших націй імігрантам йти і брати землю на півночі, далеко від залізниці. Виходу не було. Многі укр. селяне ніяк не могли помирися з пролетарською долею і пішли на північ, між індіанців, в «сусідство до білих ведмедів», як це вони з гірким жартом говорили. Пішли і, закачавши рукави, почали корчувати нетри, осушувати болота і протягом 10—15 літ перетворили глухі пущі в родючу країну. Тоді вже не вони пішли до канадійських капіталістів, але, навпаки, капіталісти руками нових імігрантів почали провадити залізничні лінії в осередки українських колоній. Ріжні компанії, що мали фабрики рільничих машин, послали між українських фермерів (рільників) своїх агентів, почали відкривати там склади рільничих машин та давати їх фермерам на виплату за великий процент. Почувши наживу, пішли між фермерів різні ґешефтьєрі, спекулянти, коршмарі. Не забули про українських фермерів різні релігійні секти, якими в Канаді хоч гать гати. Підбравши свої довгі поли, першими пішли французькі та бельгійські єзуїти, або, як вони себе називають, «місіонери». За ними скоро помандрували представники «зреформованої» церкви—пресвітеріянські, методистські та баптистські попи, потім адвентисти, суботники, «дослідники» біблій, одним словом, ціла плеяда чорних духів з оберненими на північ комірцями злетіла на фермерські голови та почала очищувати фермерські душі від гріхів, а кишені від доларів.

ЕМІГРАЦІЯ ДО КАНАДИ УКРАЇНСЬКОЇ ІНТЕЛІГЕНЦІЇ.

Поки українська іміграція в Канаді жила бідно, була на положенню безсловесного раба, доти нею ніхто не інтересувався в «старому краю». А скоро лише вона піднеслася економічно, зараз же найшлись непрошені опікуни. Опікуни не тільки французькі та англійські, але такі «свої рідні». Здекласована українська інтелігенція, яка в Галичині продавала трудове українське селянство під час виборів польській шляхті за дріглі, або за локоть гнилої ковбаси, занюхала, що коло української іміграції в Канаді можна пожитися. І починається наплив до Канади вихованої на австрійському хлібі, покірної й вірної своєму панові галицької інтелігенції. В першу чергу йдуть греко-католицькі целібатники (манахи), за ними різні недоуки студенти, а далі починають проскакувати професори. Всі вони йдуть, аби заопікуватися моральним станом української іміграції, не допустити серед неї до упадку «національних культурних надбань», «традицій», оберегти її від «асиміляції» і т. д. В Канаді починають з'являтися українські газети. Нарешті, ця новітня іміграція завершується приїздом до Канади тоді ще архієпископа Шептицького. Він

приїхав на прохання французьких клерикалів, аби переконатися, скільки додаткових грекокатолицьких попів зможуть вигодувати українці в Канаді.

Вся та новоспечена іміграція пробувала нащупати для себе ґрунт не тільки серед українських фермерів, але й серед міських робітників. Однак, тут вона зустріла острій опір. Робітники почали вже тоді організуватися в соціалістичні громади. І самого архієпископа Шептицького, який хотів направити їх, як «блудних синів», вони обкидали в Венкувер гнилими яйцями. І прийшлося австрійським слугам зосередити свою роботу серед фермерів. В місті Брендоні (провінція Манітоба) було засновано українську семінарію, катедру «філософії», котру обняв «професор»—поет Карманський. Але Карманському не повезло, і він, вилаявши Канаду в своїй останній «поезії» на канадійській землі, утік з Канади.

Шептицький, об'їхавши Канаду, переконався, що українські фермери вигодують не тільки пару десятків целібатників, але навіть греко-католицького єпископа. Повернувши до Галичини, він з благословення папи римського прислав до Канади єпископа Микиту Будку, вихованця князя Сипіги.

АВСТРІЙСЬКА ПОЛІТИКА НА КАНАДІЙСЬКИЙ ЛАД АБО «ВИБОРЧІ ВЕСІЛЛЯ».

До 1919 року в Канаді було лише дві великих буржуазних політичних партій: консервативна й ліберальна. Консервативна це—галузь англійської партії торіїв, заступала в Канаді великий англійський капітал і безоглядно піддержувала англійську політику, а ліберальна заступала капітал канадійського хову і піддержувала в Канаді американський капітал, з яким вона була (і є) тісно споріднена. Ці дві партії завжди боролися між собою за владу як в домініяльній, так і в провінціальному масштабі, боролися так саме, як борються в Сполучених Штатах республіканська й демократична партії. Прийде в котрій-небудь з дев'яти провінцій Канади до влади, скажемо, ліберальна партія (кожна провінція Канади творить автономну одиницю), відбуде свій чотирьохлітній термін, її міністри прокрадуться за той час, дискредитують партію перед виборцями (якраз не перед населенням, але перед виборцями), і на слідуючий термін влада переходить до рук консерваторів.

Українська іміграція в ті часи не мала ще своїх дипломатів (не має вона їх і тепер), але уявляла собою поважну силу голосів. Прибувавши з Галичини українські «дипломати» не могли вести самостійної політики, по-перше, тому, що не були горожанами, а по-друге—не знали англійської мови. З «культурно-освітньої» праці вони серед української колонії вижити не могли. А продавшись котрій-небудь з вищезгаданих буржуазних партій, вони могли заробити куди ліпше, ніж в польській

шляхти в Галичині. Тим буржуазним партіям дуже потрібні були такі люди, які могли б підійти до українського населення на його рідній мові. І ці партії купили українську інтелігенцію з тілом і душею і під час виборів посиляли її між українське населення на фермах і містах агітувати, а то просто купувати для них голоси.

Це, звичайно, робилося і ще й тепер робиться в такий спосіб. Під час виборів відбуваються на фермах передвиборчі агітаційні мітинги. Відбуваються вони в школах. Кандидат, скажемо, ліберальної партії даної округи, їде на цей мітинг, але він не уміє по-українськи говорити. Отож він везе з собою з міста двох українських помішників. А до помочи за ними їде ще фіра з горілкою й бочками пива. Кандидат, вийшовши на платформу, скаже кілька слів, сяде й сидить, а український допомагач починає вихвалювати його перед зібраними. Тоді як один з платформи вихвалює, другий в сінях частує. Так що під кінець мітингу вся аудиторія вже буває п'яна. В другій сусідній школі те саме робить кандидат консервативної партії. Українські фермери називають такі мітинги «виборчими весіллями». Під час цих виборчих весіль фермери, не тільки українські, але й інших національностей, одним словом всі, що «ласі на дурничку», так і ходять великими гуртами навіть з жінками й дітьми від одної школи до другої. А в самий день виборів, крім помішників і горілки, працюють ще й десятки автомобілів. Трапляється, що фермери, випивши все привезене, киями гонять від себе й кандидата й його помагачів. Одним словом, українська інтелігенція продавала цим буржуазним партіям українську іміграцію гуртом і вроздріб. В тих «виборчих весіллях» брала активну участь поголовно вся українська інтелігенція: попи, учителі, студенти залишали на той час в школах свою науку і йшли на ферми для роботи, адвокати, доктори, люди «вільних професій», редактори з цілим своїм газетярським штабом, попи, навіть сам єпископ йшли теж. Вибори, а особливо всекраєві, це були жнива для української інтелігенції в Канаді.

ПРИМУСОВА ЗМІНА ФРОНТУ.—«КУЛЬТУРНО-ОСВІТНЯ ПРАЦЯ».

До того часу, власне, до часу вибуху останньої імперіалістичної війни, ніякої освітньої праці, хоч би в націоналістичному дусі, та інтелігенція не провадила серед фермерів.

В Канаді в той час виходила ціла низка Українських газет, але видавали їх для українців різні релігійні секти: французькі клерикали видавали «Канадійського Русина» (тепер «Канадійський Українець»—орган єп. Будки, друкується за французькі гроші і у французькій друкарні); пресвітеріяне видавали (і тепер видають) «Канадійський Ранок»; методисти—«Канадійця»; чех Доячек видає за гроші ліберальної партії для українців

«Канадійського Фермера» (для поляків він видає в польській мові «Час», а для німців видає німецьку газету. Виходить ще в Канаді «незалежна» «народня» газета «Український Голос», але незалежною вона зве себе тому, аби в відповідну хвилю (під час виборів) продатися одній з буржуазних партій, що вона й робить. Тепер вона є органом канадійської автокефальної церкви.

Правда, інтелігенція збирала у імігрантів долари, але не на роботу серед них, а «на рідну школу в старім краю». Яка, сума доходила з зібраних тисяч доларів до тої «рідної школи», про це жертводавці не знали. Вихована на австрійському хлібі українська інтелігенція ні на хвилину не забувала про «коронний край» і «найяснішого монарха» Франца Йосифа.

Коли вибухла велика імперіялістична війна, то єпископ М. Будка, не розуміючи міжнароднього політичного становища і не знаючи, по котрій стороні стане в цій війні Англія, зараз з проголошенням війни між Австрією й Росією видав до української іміграції «маніфеста», в якому кликав її формувати в Канаді українські баталійони для оборони «коронного краю» перед царською «навалою» (майже всі українські газети в Канаді з нагоди вбивства в Сараєві «архікнязя» Фердинанда вийшли в жалібних рямцях). На слідуючий день після Будкового маніфесту Англія розпочала війну на боці Росії й Франції. Будка злякався і видав другий маніфест, в якому кликав українську іміграцію бути вірною тій країні, яка дала їй притулок і охороняє від всякого «врага і супостата», а уряд запевняв, що коли треба буде, то канадійські рутенці (тоді в Канаді про українців не знали ще навіть самі українські «дипломати») зі зброєю в руках стануть до оборони «своєї нової прибраної вітчизни». Та цей первовий крик переляканого єпископа справи не змінив. В Канаді почали дивитися на українців як на ворогів, що походять з ворожої країни, їх инакше не називали, як *Foreign alliens*, трактували їх нарівні з німцями (гунами). Навіть німці, як народ більш тактичний, обачний, не здеморалізований так своїми проводарями, не потерпіли так, як українці. Перш за все всім українським громадянам в Канаді відобрано право голосу. Їх політична роля зійшла на нівець. Даремно деякі, що лишилися без роботи, українські політичні наганячі натягнули на себе жовнірські мундири та почали організовувати українські баталійони для оборони «прибраної вітчизни». Англійці баталійони прийняли і загнали у Францію на позафронтові роботи, але прав українським громадянам не повернули.

Українська інтелігенція опинилася перед розбитим коритом. «Виборчих весіль» нема, грошей «на рідну школу до старого краю» збирати не вільно (збирати вільно, але висилати ні). Треба найти якийсь вихід з того зачарованого кола. Навчить біда ворожити, як нема що в рот вложити,—каже поговорка. І вчорашні «політикери» починають «культурно-освітню» працю серед української іміграції в Канаді. Починають будувати «народні

доми», читальні й «просвітні інституції». Аби будувати їх, треба збирати від іміграції долари, а на чолі тих «доларових кампаній», як це їх загально звуть в Канаді, стають люди з «освітою»: доктори, адвокати, учителі, редактори й попи. Починається внутрішня гризня між представниками різних сект і т. зв. народовців. Греко-католики будують собі «інституцію просвіти», «народовці» собі, а пресвітеріяне і собі пнуться. В 1916 році закладають народовці разом з греко-католиками Інститут ім. Петра Могили в Саскатуні, осередку українських фермерів в провінції Саскачевані, а в 1917 році «народовці» викидають з того інституту Будку і весь його клір та проголошують інститут безрелігійним. При кінці 1917 року (в різдвяні свята) відбувається в Саскатуні «великий, всенародній з'їзд», який «рішає», щоб інститут (поправді, це тільки бурса, де мешкали фермерські діти, що ходили до вищих і середніх англійських шкіл в тому місті) став безрелігійним, а шість місяців пізніше проводирі цього інституту витягають на нього православний хрест. Ректор того інституту Свистун і редактор «Укр. Голосу» Кудрик їдуть в Нью-Йорк до царського черносотенного єпископа Олександра Немиловського і на колінах благають його прийняти їх під покров «батьківської» православної церкви. Царський єпископ згодився їх прийняти, але з умовою, що вони зречуться українства (мазепинства). Вони на це не згодилися і вдалися з проханням до сірійського єпископа в Америці Германоса. Той їх прийняв. Вони спровадили його на свої з'їзди, які відбулися по черзі в Вініпегу, Саскатуні і Едмонтоні, фермерських осередках. Ті з'їзди «безрелігійники» починали й кінчали вже єпископськими молебнами. Молебні ті служилися в оригінальний спосіб: Германос, не знаючи іншої мови крім сірійської, правив сірійською мовою, його перекладач перекладав на англійську, а Свистун з англійської перекладав на українську мову. Вийшов конфуз. Навіть самі правовірні (безбожників на молебні не впускали) замість молитися—сміялися. Цю нову релігію свистунівці назвали «новою греко-православною церквою». А загальна іміграція звала її просто «свистунівсько-сірійським православ'ям» (тепер це православ'є зв'язалось з петлюрівською автокефалією, а самого Петлюру зроблено патроном «Інституту ім. П. Могили»).

Єпископ Будка також не дрімав. Він приєднав собі до помочи соціал-демократа Романа Кремара (правильне ім'я Солодуха, а за його явне германофільське становище звано його в Канаді фон-Солодуха), відомого ґешефтьєра і п'яницю, хоч людину освічену й здібну. Після планів Кремара-Солодухи греко-католики зформували «народню раду» і розпочали кампанію стягання доларів «помочи сироті Івасеві» в старому краю. Разом з тим куплено на виплат в місті Едмонтоні велику кам'яницю і названо її «Інститут ім. Т. Шевченка». Кремар з Будкою вмовили цілий ряд укр. фермерів поручитися за цей будинок своїм майном. Одночасно Будка з своїм лейтенантом Кремаром-Солодухою почав

велику кампанію за доларами для будови «інституту просвіти» в Вініпегу. Цей інститут він хотів протиставити робітничій інституції—Українському Робітничому Домові, збудованому центами й працею самих робітників. Кремарові вдалося зібрати на цю ціль коло 9.000 доларів. За ті гроші викопано величезну пивницю і на тому справа заморозилась. Коли жертводавці зажадали звіту з грошей, то по книгах ніхто не міг дати ради. В рахунках виявились такі видатки, як 2.000 доларів на цвяхи, тоді як ніде не було забито ні одного цвяха. Та яма стояла так протягом чотирьох років, і аж в 1922 році французькі клерикали дали грошей, обмурували її тільки одну половину і сп'яли над нею дах. Так повсталася «яма просвіти», як це її називають в Вініпегу. А інститут ім. Т. Шевченка в Едмонтоні укр. фермері виплачували протягом п'яти років. Зложили на нього кільканадцять тисяч доларів (цілий будинок куплено за 44.000 дол.) і цього 1923 року власник судом відібрав той будинок. Виявилось, що заряд того будинку не виплатив за нього навіть процентів. Тепер власник того будинку наложив арешт на «народній католицький дім» в Едмонтоні, яким Кремар гарантував позичку, а також судовою дорогою відбирає землю в тих українських фермерів, які підписали бонди. Голова того інституту Шибя, який вів всю ту «господарку», завчасно втік до Галичини.

Для «сироти Івася» ця зброя також видурила від українських фермерів кілька тисяч доларів і не дала про них ніякого звіту. Кремар сказав, що він їздив кілька разів до Отави (столиці Канади) і там провадив за ті гроші з міністрами «високу політику». А в дійсності він їздив по місті автомобілем «з дівчатами» та справляв в першорядних отелях бенкети. Він, як то кажуть, знав вартість долларам.

«ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА».

Коли українській злодійкуватій інтелігенції відібрала влада право голосу у внутрішній політиці, то вона вдарилася у «зовнішню політику». Вона почала рятувати Україну й Галичину від ворогів. З тою «політикою» вона ніяк не могла дати собі ради, або, як робітники сміялися, не попадала в ногу. Діло в тому, що під час внутрішньої боротьби на Україні й Галичині в 1918—1920 роках до Канади доходили дуже суперечливі вісті і ті з великим запізненням. Наспіє, наприклад, вістка, що Петлюра видав маніфесту до держав антанти, в якому доказував, що Денікин є найзавзятіший ворог України—і галицька інтелігенція в Канаді починає собі велику кампанію в пресі про те, що Денікин є найзавзятіший ворог України й Галичини, скликає масові віча, укладає телеграми, чолобитні, меморіяли й посилає їх до Клемансо, Лойд-Джоржа, Вільсона, доказуючи їм на чому світ стоїть, що Денікин—це кат українського народу і кильтури. І тільки вислали телеграми, а тут наспіває вістка, що Петрушевич злучився з Денікиним. І що тут його в біса робити?

Через якийсь час наспіває вістка, що Петрушевич оголосив всіх поляків поза законом. І наші інтелігенти пишуть до Лойд-Джоржа, Вильсона, Клемансо нові меморіяли, в котрих кажуть «на гак з поляками». І тільки післали меморіяли, аж ось наспіває вістка, що Петлюра склав з поляками умову, як з приятелями України. І знову наші інтелігенти осталися в дурнях.

Коли в Версалю розпочалась «мирова» конференція, вихиляста українська «дипломатія» в Канаді рішила і від себе вислати делегатів на ту конференцію. Задля такої великої події «народовці» з греко-католиками створили один національний фронт, вибрали в Вініпегу спільний канадійсько-український горожанський комітет і почали кампанію за доларами. Треба ж делегатам на дорогу! Делегат має їхати один від греко-католиків — Шкварок, настоятель митрополичої бурси в Сент-Боніфас, і Іван Петрушевич, якийсь свояк диктатора, від «народовців». Коли зібрали щось коло 8.000 доларів, тоді «народовці» (свистунівці), які мали більшість, в горожанському комітеті, тихцем вислали своїх обох делегатів, так що греко-католики і їх кандидат нічого й не знали. Замість Шкварка свистунівці вислали Осипа Меґаса. Ті делегати посварилися між собою ще поки доїхали до Парижа, здається, за те, що дістали нерівно грошей. А прибувши до Парижа, Меґас хотів бути старшим за Панейка, а Панейко, маючи за собою «реальну силу», прогнав Меґаса зі складу делегації. Меґас плюнув на делегацію і поїхав в Кам'янець на Поділля до Петлюри. А потім через якийсь час вернув до Канади і виступив на публичному вічу в Едмонтоні проти горожанського комітету й проти цілого Петрушевичового «уряду», називаючи його збіговиськом проститутток. Виступив він також з «викриттями» й в робітничій газеті «Українських Робітничих Вістях».

На якийсь час жовтоблакитники в Канаді цілком стратили голову в своїй «зовнішній політиці», аж поки їм знов було повернено право голосу у внутрішній політиці. Тоді вони злучили «приятное с полезным» — внутрішню політику із «зовнішньою».

Консервативна партія, яка стояла в Канаді при владі під час цілої війни, так прокралась, що вона сама не мала надії прийти знову до влади. А всекраєві вибори наближалися. Українські «дипломати» стало оббивали міністерські пороги в Отаві, обіцяючи консерваторам 300.000 українських голосів, коли ті закинуть слово в Лізі Націй про Галичину (Канада має в Лізі Націй двох своїх представників). Однак, консерватори не хотіли нічого мати безпосередно з українськими «дипломатами», знаючи їх глупоту, але українські голоси їх все ж таки манили. І консерватори вжили такої тактики: вони порозумілися в Монтреалі з шифкартовим агентом, спритним шарлатаном, жидом Боєром, і підіслали його до українців. Боєр, ігноруючи на перших порах українську «дипломатію» в Канаді, навіть

Петрушевичового представника в Вініпегу проф. Боберського, вдався просто до Нью-Йорку до Цегельського, що сидів в Нью-Йорку після того, як українські робітники побили йому в Клівленді голову. Там вони обидва вложили план і оголосили в Канаді позичку для «уряду» Петрушевича в сумі 1.000.000 доларів.

Після цього Боєр приїхав до Вініпегу з двома злодюжками—Грицьком Курдидиком і Ткачуком,—скликав до найбагатшого в місті отелю конференцію, на яку запросив кількох насобачених канадійською політикою українських редакторів і там спільно уложено план переведення мільйонної позички для Петрушевича, яку мали зложити українські імігранти. Петрушевичового представника в Вініпегу, Боберського, на ту конференцію не впустили, бо він, мовляв, на канадійській політиці не розуміється.

Цією «політикою» мали на увазі убити зразу кількох зайців: канадійські представники в Лізі націй мали бути поставити на порядок дня питання про Східню Галичину; за це всі українці в Канаді мали віддати всі свої голоси за консервативну партію; консервативний уряд за ці майбутні українські голоси дозволив ґешефтярам здерти всяким обманчим способом 1.000,000 доларів з української іміграції; з того мільйона доларів частину мав дістати Петрушевич, частину Боєр, частину Цегельський, а частину дрібна вініпегська українська вошва. За свої послуги Боєр, крім нагородження його титулом найбільшого українського патріота, мав одержати від Петрушевича тютюнові концесії в Галичині, розуміється, тоді, як Петрушевич прийде до влади (але контракт Петрушевич мав підписати тепер); від консервативної партії Боєр дістав за свої послуги (за забезпечення за нею 300,000 українських голосів) кількадесят тисяч доларів готівкою.

І почалася робота. Почалася з великим патосом, але закінчилася повним фіяско. Перш за все, «Українські Робітничі Вісти», орган робітничої організації «Стоваришення Український Робітничий Дім», були цілком в курсі діла і безмилосердно викривали всю ту крутарську роботу, а по-друге—ліберальна партія, яка готувала в майбутніх виборах удар консервативній, також пронюхала про цю угоду і справа ледве не опинилася в суді. Розуміється, це було б повною дискредитацією консервативної партії. І от раптом Боєр зникає з канадійської землі, а його агента (також народного діяча) Курдидика поліція арештує в Вініпегу на вокзалі за якісь шахрайства в Дауфін, недалеко Вініпегу. Петрушевич, пронюхавши про це все, «зрікається» позички.

ГАСТРОЛІ ОСИПА НАЗРУКА ПО КАНАДІ.

Зрікається, але ненадовго. Через рік він присилає до Канади свою «найтяжчу гармату», Осипа Назарука, міністра преси й пропаганди за часів Директорії в Києві. Ось вже скоро

рік тому, як ця Петрушевичова потвора лазить в Канаді між українських фермерів і збирає долари. Збирає ріжним шарлатанським способом. В містах між робітниками він не має ніякого успіху. Навпаки, як що й скликає де мітинги, то там для його охорони жовтоблакитники спроваджають відділи поліції. А між фермерів то він ще йде. Він звязався в Канаді з клерикалами, а його найближчими лейтенантами є проф. Боберський і др. Олександр Сушко. Перший, перед тим як Назарук має їхати між фермерів в дану місцевість, висилає між тих фермерів брошулку, написану самим Назаруком п. н. «Христос в Канаді», а другий співає Назарукові дифірамби в «Кан. Українцеві», яку він (Сушко) редагує.

Ось уривок з одного такого листа, яких тисячі Боберський розсилає між фермерів:

«Поважний Пане!

Як ми маємо поступати з поляками, щоби їх позбутися? Скажіть! Що ми маємо робити з москалями? Чи знаєте? Як ми маємо поводитись до румунів, литовців, чехів, німців?»

А далі пише, що «потрібна нарада, або віче», «в котрій хаті можна скликати», «котрий день в тижні найліпший», «порадьтеся з другими і відпишіть зараз, бо з промовою прийде др. Назарук, один з найліпших бесідників зі старого краю».

І тут же дві летючки: «Христос в Канаді» і «Український жид в Канаді про нашу справу». В брошурці «Христос в Канаді» Назаруків Христос каже до людей:

«Пошлю вам мужів сильних, які попровадять нарід ваш. І в силі великій осядете на землях ворогів своїх... І до семого покоління, відімщу кривду вашу тим, що гноблять вас».

Таке говорить Назарук, безбожний радикал (галицький) до людей, аби тільки виманити доларів. Однак, долари напливають дуже помалу, і приближні Назарука кажуть, що він сам признається, що почуває себе як прибита мокра курка.

А найбільша лють бере його на робітничі організації та на «Українські Робітничі Вісти» за їх негативне становище до його «позички».

ФЕРМЕРСЬКІ ОРГАНІЗАЦІЇ.

За останніх кілька років, починаючи від 1919 року, фермері почали організовуватись в свою партію. В кожній агрикультурній провінції є тепер сильна фермерська організація («United Farmers»). До цього їх примусило тяжке економічне становище, що витворилося після війни.

Під час війни ціни на фермерські продукти дуже зросли. Фермері (не лише українські, але всі загально) побачили нагоду розбагатіти і почали купувати в компаній землю. Всі вони хотіли мати більше землі. Компанія продавала землю на виплат,

але фермері гарантували виплату цього боргу своєю власною фермою, а навіть худобою і будинками. Аби обробляти набуту в компанії землю, вони почали брати також на виплат рільничі машини в компанії. Та два роки не вродило, а потім і війна перестала. Ціни на фермерські продукти зразу понизилися вдвоє, а платити за землю треба. Компанії за борг тиснуть. Засіє, збере і змолотить фермер збіжжя, ще й завезе до елеватора, а там не дістане ані цента. Фермері попали просто в розпачливе положення і почали думати про організацію. Однак, та сама компанія, що купує в фермерів продукти їх праці, відгадала думку фермерів і підслала до них своїх агентів, які почали фермерів організовувати. Протягом 1920—1922 рр. фермерська організація виросла в велику силу. Вона взяла владу в свої руки в трьох провінціях: Онтерію, Альберті і Манітобі і має велике представництво у всекраєвому парламенті.

Зраділи фермері. Тепер, думали вони, зробимо ми те, що схочемо. Вони були остільки сліпі, що не бачили того, що на чолі їх організації стоїть їх найбільший ворог. Але тепер вони прозрівають. Прозрівають після того, як побачили, яку комедію з ними відіграно. На початку липня ц. р. відбулися провінційальні вибори в Онтерію і фермері провалилися. В Алберті, де фермерська організація мала 30.000 членів (на 688.000 загального населення), за 1922 рік втратила цілих 15.000 членів. Це після того, як фермері побачили господарку «свого» уряду. Українські фермері також масово вступали до тої організації. Збіжева компанія має своїх агентів і серед української інтелігенції, які дуже щиро вербували українських фермерів до неї. В Алберті українці мають в парламенті (провінційальному) два своїх депутати, а в Манітобі аж є п'ять. Але ці «українські послы»—це таке нужденне сотворіння, що не тільки не вміють і бояться боронити, ну, скажемо, хоч би інтересів українського фермерства, але вони, як нужденні раби, присмикаються перед владою. Це є копія галицької репрезентації в віденському парламенті. Ось примір:

Минувшої весни розбиралася в манітобському парламенті справа про виплату бідним жінкам-вдовам, що лишилися з дітьми, 30-доларової місячної пенсії. Більшість послів була за виплатою. Тоді встав український посол Якимішак і сказав:

«Коли ми ухвалимо для вдовів таку пенсію, то жінки будуть троїти своїх чоловіків, бо будуть знати, що їм не доведеться бідувати, будучи вдовицею».

Навіть декотрі англійські депутати закричали: «стидно»!—на цей випад «українського посла».

Як що фермері в Канаді знаходяться тепер в тяжкому положенні, то це значить, що українські (головно. незаможні) є просто в розпачливому положенні. Минувшої зими фермерські

представники перший раз в історії прислали на з'їзди «Стоваришення Український Робітничий Дім» (української робітничої організації в Канаді) своїх представників. Прислали і на всекраєвий і наї провінційальні, що відбулися в Вініпегу, Саскатуні і Едмонтон. Вони із сльозами на очах оповідали про своє положення. Люди, які працюють коло рільництва і яким навіть гарно вродило, сидять в зимі, вони і їх діти без хліба, бо компанія забрала весь хліб, лишивши тільки на насіння. Фермерська молодь утікає до міста і там, як довірлива й наївна, скоро деморалізується. Особливо дівчата, які в більшості йдуть працювати в ресторани й отелі, а в тих підприємствах публіка, звичайно, нахальна.

Незаможні фермері почали організовувати тепер свою організацію, на чолі якої стоять українські фермері. В своєму статуті вони вже виразно говорять про класову боротьбу з капіталом. Вони знають вже, що то значить слово «експлоатація». А українські фермері дуже працюваті. Вони в суворому канадійському кліматі вирощують не тільки гарну пшеницю, ячмінь, овес і т. д., але красну городовину, тоді як англійський фермер купує городовину в місті, купує її в українського фермера. Жінка українського фермера уміє виплекати капусту, огірки, цибулю, одним словом, все необхідне не тільки для власного вжитку, але й для ринку. В цьому велика перевага українського фермера перед англійським і перед фермером іншої національності за виїмком німців.

Це знає і канадійська влада. Обговорюючи на початку червня цього року справу іміграції до Канади в парламенті, говорено там, аби галицьким селянам, які хотіли б осісти на землі, дати легший доступ до Канади. Але горе й розчарування чекає того селянина, який приїде тепер до Канади на землю. Коли 20 літ тому назад годі було дістати відповідну землю, то тепер тим більше. Дістати добру землю в Канаді тепер може тільки той, що приїде з тисячами доларів в кишені. Той може купити в приватніх капіталістів землю, які мають ще до продажу мільйони акрів. Але це не для звичайного імігранта, який іде з порожніми кишенями.

Відносини між українськими фермерами і жовтоблакитною інтелігенцією тепер що-раз прибирають більш ворожого характеру. За останній час чотири бувших патріотичних фермерських організації зірвали з жовтоблакитниками й злучились з робітничою організацією, записавши свої доми-читальні на «Стоваришення Укр. Роб. Дім». Фермері пишуть тепер дуже багато листів до робітничої організації і просять поради, просять рятунку.

Бо коли говорити про організаційне й культурне життя українців в Канаді, то це треба говорити лише про робітничі організації: про «Стоваришення Укр. Роб. Дім» і про «Українську Секцію Робітничої Партії Канади». Перша з них має свої інституції по цілій Канаді (під статутом «Стов. УРД» є 30 будинків,

а всіх відділів «СУРД» має 57 з 3.000 членів). При всіх тих інституціях є вечірні діточі школи, в яких учаться 1.200 дітей українських робітників. При «СУРД» є жіноча організація, яка числить 550 членкинь і видає свій орган (місячник) «Голос Робітниці». Там же є Робітниче Запомогове Товариство, видавництво «Пролеткульт». Це є одинока українська організація в Канаді, яка не далася нікому звести себе на манівці. До неї жовтоблакитна інтелігенція не посміла підійти, хоч часто пробувала. Її преса «Українські Робітничі Вісти», «Голос Праці» і «Голос Робітниці» не запродувалися ніяким буржуазним партіям або сектам, хоч не раз переживали тяжке матеріальне положення. Жовтоблакитники знають силу тієї організації, бо не один раз вона залила їм гарячого смальцю за шкіру, викриваючи перед масами їхні злодійства. Навіть коли Осип Назарук приїхав до Вініпегу, то зараз же на другий день прийшов з Боберським до Укр. Роб. Дому і просив, аби не перешкоджати йому обдурювати фермерів та збирати долари, за що одержав належну відправу. «Стоваришення Український Робітничий Дім» є світлим промінням на темному фоні Української іміграції у Канаді.

Г. Піддубний.

Біржева вакханалія.

(Від нашого власного кореспондента).

Завал Австрії, падіння австрійської корони перелякали капіталістів, нагнали паніку на біржевиків, вигнали з кордонів країни грошовий капітал на міжнародні ринки, до країв з твердою валютою. Промисловість не жила, а жевріла. Фабрики не працювали, а блимали. Банки не спекулювали, а обертались в угарі незвісності. Робітники не «вкладали душу в роботу», але огиналися. Усе йшло сяк так і аби як. Все перебувало в зневір'ї в теперішнє і жило зневір'ям майбутнього. Все застигло в сподіванні подиху вітрів з країн твердих політичних курсів і непохитних валют.

Чаявші руху вод не дурно чекали. Похитнувшись у першу хвилину, капіталістичний лад в Австрії знову знаходить свою рівновагу — тимчасову чи сталу, але рівновагу таки.

Гарантії великих держав, реалізація позички, диктатура Ліги Націй змінили економічне становище.

В чому виявились ці зміни? Кому добре повелося від цих змін? Чи відродження господарства буржуазного відроджує благоденствіє робітничої класи? Сорок відсотків довійськової зарібної платні чи йде в напрямі рівнобіжної зміни по лінії піднесення цінних паперів на біржі? Процвітання економічного життя країни чи яскравий червень сухітника—що маємо перед нами?

Ще Карло Маркс в своєму капіталі в блискучих аналізах змалював, як накопичування капіталу йшло в супроводі безмежного визиску робітників. Нова історія, історія наших днів, історія азійських і європейських колоній тисячу і перший раз підкреслює це явище. Австрія після війни, Австрія колонія,— Австрія сьогодні дає до цього ілюстрацію, малюнок.

Ледве обіцянки позички почали одягатись в реальні одяги, корона перестала падати. Ледве парламенти підтвердили обіцяні банкам державами гарантії позички для Австрії, капітали поперли в Австрію. Ледве народилась певність, капітали зринули зливою в Наддунайську державу.

Щеб пак! Є гарантія і вісім відсотків на біжучий рахунок в австрійських банках. Є своя влада і влада банкірів, і дев'ять відсотків на книжку вкладчика, на довготермінові рахунки. В Швейцарії три-чотирі, в Англії п'ять-шість, а тут вісім-десять. Двічі вище.

Але дивна річ. В той час коли позичка Ліги Націй, яка дає десять відсотків, знаходить покупців головним робом в Лондоні, Римі і Парижі, у Відні на неї немає покупців. Закордоном купують, а тут обходять. Чому?

Віденська біржа живе в казані несамовитого спекулянського кипіння. Закордон надав грошей, відродив віру, окрилив надії на казкові прибутки, на золоте Ельдорадо. Ось що ми бачимо. Як наслідок того промисловість окрилюється, банки dokonують що раз вищі злети, а цінні папери погнали вгору. Слава про економію, чутки про звільнення «зайвих» робітників, вістки про систему поту і про плани найвищого визиску, витискання соків з австрійського робітника піднесло ціну на папери в очах покупців акцій.

Ось тому ж то в країні не хочуть нічого чути про позичку в десять процентів річних, але у всіх розпалені апетити на 100 відсотків. Традиційне карбованець на карбованець стало жагучим бажанням великих і малих шиберів.

Розпочалась найсправжніша біржева вакханалія. Біржа набита вщерть, до переповнення. Австрійська корона стоїть в Цюриху дуже високо, вище як три місяці назад, але цінності паперові не падають. Де там падати!

Протягом одного місяця акції Кредитанштальтбанку з 300.000 піднеслися до 420.000 корон, Лендербанку—з 280.000 на 427.000, Уніонбанку з 290.000 на 500.000, Депозитенбанку—з 72.000 на 124.000.

Що більше службовців викинуто на вулицю, тим вище акції. Що дужче визиск не викинутих на вулицю урядовців банків, тим певніше ріст цінностей. Ось така природа австрійських економічних відносин.

Здавалось би, що безробіття є перша ознака «нездоровля організму». Але тут ми маємо цілком відворотне явище. Монтана гезельшафт—це велике підприємство Штинеса і Кастігліоні—цілий час викидає робітників з фабрики і на днях спинило «Вальцверк», але її акції піднеслися з 639.000 до 870.000. Замеринзький завод вагонний домагається від повітової промислової комісії дозволу на звільнення соток робітників, але його акції скакають з 260.000 на 335.000. Але інші підприємства досягли ще більших успіхів: паровозобудівельна фабрика Зігль—з 275.000 на 750.000 корон. А Файчер—магnezитна фабрика з 25.000.000 піднесла акції до 40.000.000.

Скажені перегони на біржі в цю літню годину прикували урядовців банків до понадтермінових праць, до конторських столів. Не можуть упоратись з роботою. Банки завалені операціями—купівля й продаж паперів стали хоробою.

В той час коли криза збуту нагнала робітників з фабрики, в той час коли промисловість не вийшла зі стадії стагнації, банки процвітають. Промисловий капітал кричить «рятуйте» і протестує проти високих податків, банковий капітал розбухає

від казочних прибутків. Сто шістдесят тисяч безробітних, але уряд д-ра Цимермана від Ліги Націй і прелата Зейпеля від християнських «соціалів» похваляється біржевою спекуляцією, як радісною ознакою видужання господарства.

Кількість неповно працюючих з весни ані трохи не зменшилась і стоїть в межах понад двіста тисяч людей, а міністер фінансів Кінбек дає полекшання банкам. Його фінансові маніпуляції одними банками коштують державі разом 1500 мільярдів корон.

Школи обтяті в бюджетах, на пенсіях старим робиться ощадження, на безробітних будується добробут, шпиталі взято в обценьки економії. Але натомісць подивіться, яка полекша иншим бідакам: заведений попереднім міністром фінансів Гюртлером закон про податок на учасників в біржі одвідувачів тепер скасований.

Державні пенсіонери, інваліди війни, покалічені одержують заплату від держави коронами сумнівної вартости, що не має нічого спільного з її теперішнього вартістю, або ж суми, які не можуть іти в порівняння з падінням корони, але зате заведено закона, що гарантує закордонним акціонерам Національного Банку дивіденди в золоті. Це коштує державі тільки 70 мільярдів корон. Щоб було довір'я закордоном!

Податок на сіль піднесено на 80 відсотків, залізничні тарифи знову підносяться, пошта подорожчала на 50 відсотків від першого серпня, робітників обкладено податками й навіть особистим податком, але натомісць уряд дає подарунки.

Від податків звільнено спадщини, лісові й земельні маєтки при купівлі та продажу.

Це політика християнських «соціалів» і всенімецьких «націоналів» перед виборами до парламенту, що мають відбутися 21 жовтня. Це реакція економічна, це один бік медалі.

Другий бік—це нестримна прогресія гарячкової політичної реакції: бенкет фашистів і фронтовиків, дітей двох буржуазних партій.

Під ударами двох тих бичів тягне австрійський робітник сьогодні колесницю австрійської колонії.

30 липня 1923 року.

ЙОГАН ВЕРТГЕЙМ.

Австрія, яко республіка.

I. ЗАНЕПАД БЕЗ ВІДРОДЖЕННЯ.

Бурхливі дні падолиста 1918 р. і в Австрії схитнули все гниле до найглибших підвалин. Стара подвійна монархія, що «мала стояти вічно», распалась на свої національні частини. Теперішня Австрійська республіка є тільки маленька решта колишньої держави, та решта, де австрійці, що говорять німецькою мовою, живуть спільно, густими масами. Всі інші країни почасти установились яко самостійні держави, почасти їх жадібно проковтнули держави, що існували раніш. Так, по-перше, повсталала Угорщина, яко самостійна держава, далі Чехо-Словакія, що заявила права на великі шматки країн з німецькою мовою населення й одержала їх від Антанти. Південні провінції припали почасти Італії, почасти Південно-Славії. Республіка Австрія почала своє існування вже яко уламок, що лишився після цієї катастрофи¹⁾. Без плану й мети так носився цей уламок де-який час по відкритому морю політичного життя.

Буря падолисту розбила гнилу будівлю. Не було будівничих, щоб збудувати нові риштунки. Буржуазна класа, що в Австрії запродала себе Габсбургам на життя й смерть, виявила себе нездатною керувати владою без кубла монарха. Перевага німецької буржуазії в старій Австрії була забезпечена захистом династії. З вимогами та сподіваннями виступила після перевероту наперед і австрійська робітничка класа. Але ці австрійські робітники давно відвикли від важких боїв. Останній великий бій вони провели в 1905 році за загальне виборче право; отже з того часу проминула доба мало не цілого людського покоління. Війна та гидкі імперіялістичні злочини здобули в австрійському робітництві лише слабкий опір. Через загальну національну та культурну розрізненність в габсбургській монархії й австрійське робітництво відстало від своїх братів у Германії. Виявом цієї відсталости широких шарів німецького, австрійського пролетаріату була австрійська соціал-демократія. Вона приспала

¹⁾ Монархія нараховувала 53 мільйони населення, республіка Австрія 6.131.445.

вимоги пролетаріату різного роду обіцянками й сіла до державного корма, щоб забезпечити нездатній та цілком безпорадній буржуазії певність панування. Австрійські ж робітники довго сподівались, що завдяки їхнім провідникам в державному уряді все повернеться на краще. Коаліція австрійської соціал-демократії з реакційним крилом буржуазії, з консервативним австрійським католицьким духівництвом тяглася від 11 падолисту 1918 р. до жовтня 1920 р.¹⁾

Однак австрійські соціал-демократи не були Шейдеман-Еберт'ами. Вони вміли уникати методів Носке та їхніх наслідків. Але й на них падає вина кривавої бані у Відні 15-го червня 1919 року.

Про другий інтернаціонал також і австрійські робітники не хотіли нічого знати. Націоналізм зовсім далекий австрійським робітникам, що живуть як раз в середині національної плутанини. Як що за часу війни вони виплачували Габсбургам свою данину кров'ю, то це не стільки через патріотизм, скільки через брак думок та енергії. В протилежність германському робітникові австрійський пролетар дуже швидко відчув, що він захищає не свої інтереси й не свою батьківщину, але в протилежність до германського робітника він робив з цього пізнання далеко не такі гострі висновки. Це є корінь австрійської демократії та причина її впливу в інтернаціоналі. Адлери та Бауери намагались свій досвід в Австрії передати й реформістам інших країн.

Заснування віденського інтернаціоналу (в лютому 1921 р.), до якого зараз приложили для сміху назву інтернаціоналу 2^{1/2}, було наслідком цього змагання. Як віденському інтернаціоналові, так і всьому в цілому австрійському робітничому рухові властива якась половинність. Коли революційні хвилі здіймались високо, тоді й австрійська робітнича класа була готова натягати свої вітрила. Занепад революційної хвилі призводив тутешнє робітництво до мізерного скиглення.

За падолистом 1918 р. прийшли бурі 1919 р. Скрізь піднялись маси пригнічених. Героїчний приклад російських робітників, хоч пізно, але все ж таки запалив європейський пролетаріат. 1919 р. був повний важких боїв, та гарячих надій, спартаківський тиждень в Берліні, бойовий наступ на фортецю контр-революції в німецькому Національному Зібранні в Ваймарі, Мюнхен та Будапешт—два червоних міста, Відень був схвильований. Австрія повинна була на щось зважитись.

Мов очерет з вітру, хилились австрійські соціал-демократи. Вони не наважувались рішуче подати свій голос за контр-революцію—але серце їхнє знати нічого не хотіло про революцію.

¹⁾ Величезна більшість робітників належить в Австрії до соціал-демократичної партії. Число її членів 200 000, число її голосів на виборах до Національної Ради в жовтні 1920 р. перевищувало мільйон. Вона є друга по величині партія в австрійському парламенті.

Так на протязі кількох тижнів німецька Австрія була більш островом серед бурхливого червоного моря. Отто Бауер, що тоді керував австрійською зовнішньою політикою, відмовився допомогти угорським братам робітникам, але й ворогам угорської робітничої класи, чеським легіонам та південнослов'янським мобілізованим військам, австрійський уряд так само допомагати не міг. Задля цього пролетарі були занадто сторожкими. Але провокація швидко розклала австрійську соціал-демократію. В своїй мудрій самообмеженості вони лише сприяли контр-революції¹⁾. Мюнхен незабаром зробився жертвою білої гвардії, червоний Будапешт був взятий. Австрія, що так ні на що й не зважилась, могла тепер поспробувати «прихильності Антанти».

На угорський та баварський пролетаріят нацькували звір'я. Контр-революційний інтернаціонал ніде так яскраво себе не виявив, як у Відні, цьому центрі балканської мішанини народів.

Разом з політичною реакцією й злидні австрійського пролетаріату та народніх мас по сусідніх країнах все збільшувались.

2. ЗАНЕПАД ГРОШЕВОГО КУРСУ ТА ГОЛОД.

Австрійські гроші впали зараз же після занепаду австрійської монархії. Австрійська корона зовсім втратила ціну. Державні спадкоємці створили собі свою власну валюту, що незабаром опинилась у кращому стані (чеська, угорська, південнослов'янська валюта). Для покаліченої Австрії збереглося тільки одно—обов'язок виплачувати борги старої монархії. Відень та його діти зробились для світу символом злиднів. Але не всі діти у Відні голодували та мерзли, не всі жінки бігали з блідими щоками по базарях та вулицях. В той час, як голод провадив свою гостру діяльність по шлунках робітників, провадилось у всю безсоромне шахрайство. Старі й нові багатії наввипередки пишались нечуваними розкошами. Відень, місто пісень, ніколи ще не був так повний музикою та танками, як у той час, коли по бідних кварталах смерть награвала свій танок дітям робітничої класи. Вся вага розпаду валюти впала на плечі пригнічених. Фінансисти та банкіри здобули з цього народнього лиха величезні прибутки кожне нове зниження австрійської крони вітали на біржі з радістю. Воно наповнювало кишені крамарів та шахраїв, опорожнюючи остаточно шлунки вбогих.

Врешті й буржуазія зрозуміла, що вона танцює на вулкані. Спокій, з яким робітники дивились на шахрайство та безсоромні танки, здався багатьом представникам пануючої класи зловісним. Буржуазія почувала себе непевною через те, що вона тепер

¹⁾ Відень зробився осередком монархичних зібрань. В Відні плелись інтриги проти Угорської радянської республіки, на австрійській території збирались баварські білогвардійці.

стримувала пролетаріят, хоча й за допомогою соціал-демократії, але більше через власну озброєну силу.

Народня, або державна міліція, як її згодом перейменували, набиралась спершу майже виключно з безробітних індустріальних робітників. Селянські хлопці, після того, як спробували, що то є війна, не хотіли нічого й знати про салдатські забавки (про те ж, щоб вступити до війська для охорони своїх власних інтересів, вони тоді ще не думали). Не зважаючи на мізерні умовини, валили робітничі сили пролетаріату до народньої міліції, до того їх змушували злидні, але також вони зрозуміли раніш, ніж інші класи, важне значіння пролетарської озброєної сили. Соціал-демократичні та паціфістські робітники йшли в великому числі до військової служби не для того, щоб повстати проти буржуазії, але щоб стати на перешкоді утворенню реакційного війська для нападу на робітників.

Довго клопоталась буржуазія біля того, щоб перетворити міліцію. З цією метою повільно заміняли салдатів-робітників класово-несвідомими елементами з сільського пролетаріату, зменшували силу армії, скасували салдатські ради. Робітничі журнали вже в Австрійській республіці не могли більш проходити до кесарень. «Червоний Салдат» — орган комуністичних салдатів, переслідують, але також і «Вільного Салдата» — соціал-демократичну салдатську газету, офіцери бачуть з незадоволенням. Так пильною працею пощастило реакції майже зовсім захопити важливу позицію, що створив собі австрійський пролетаріят у міліції.

Поруч зі скороченням міліції провадилось будівництво інших збройних організацій. Поповнили міліцію, яка за часів президента Шобера лишалась захисним військом контр-революції, та жандармерію, що рекрутувалась з селянства. При демонстраціях де-який час державна міліція була завжди на боці робітників і навіть нападала на поліцію. Тепер картина змінюється й буржуазія набирається нового духу.

Але пануюча класа Австрії ледве чи змогла б сама провести справу приборкання пролетаріату. Поруч з нею проти австрійської робітничої класи стояла пануюча класа Антанти, владаря над Австрією.

«Орієнтація на захід» було гаслом вже соціал-демократичного коаліційного уряду. Дрібнобуржуазний уряд, спадкоємець попереднього, вірно тримався за це гасло соціал-демократичного запобігання та за Пуанкаре. Австрійський пролетаріят голодував. Що-разу, коли з'являлось незадоволення, що-разу, коли пролетарі наважувались тільки писнути проти пригнічення, згори їм заявляли: Антанта не надішле життєвих засобів. Спокій, порядок, щоб з закордону прийшов хліб! Соціал-демократи хором повторювали ці слова: робітники не можуть, не повинні підніматись, бо інакше Америка припинить свою діяльність по постачанню продуктів, бо інакше навантажені борошном

потяги в Трієсті та по інших місцях не прибудуть. І дійсно, комісійні органи Антанти працювали рука в руку з австрійською класою гнобителів. Пролетаріят лишався спокійним, приймав на свою голову голод та холод, дивився на створення війська для захисту реакції, поглядав на питання буржуазії, спокій та порядок підтримувався. А Антанта надсилала продукти, надсилала борошно та сало. Але робила вона це зовсім не для того, щоб з чистої «людської» любови втишити голод віденських дітей. Вона діставала за це золото та інші цінності, що збідніла держава мусила викидати з рук їхніх власників. Потяг приходив за потягом. Все, що мало цінність, переходило до рук могутніх панів Європи. Австрійська корона падала все нижче та нижче. Занепад валюти мов батогом бив як раз по найбільш бідних, для тих, що жили з власної платні: для робітників, службовців, урядовців, лікарів та інших інтелігентів. Вони збідніли остаточно. Для чужоземця ж усе здавалось до сміху дешевим. Ціла зграя крамарів та шахраїв з усіх пануючих держав розсипалась по австрійській республіці. Закупка почалась. Всі цінності переходили до рук чужоземного капіталу, навіть місцеві капіталісти шукали порятунку у вивозі. Завдяки цьому валюта втратила останню цінність, зубожіння широких мас росло безмежно. Де-не-де робітники з погрозами повставали. У Відні 1-го грудня 1921 р. дійшло до демонстрацій проти голоду і тоді пограбовано де-кілька вулиць. Тоді соціал-демократія, завжди готова до різного роду проектів порятунку, вигала нове гасло: «стабілізація валюти», оздоровлення державного господарства. Спокій та порядок знову були першим словом, далі: скасування папірового грошового господарства, коротко кажучи—оздоровлення валюти. Мов зачаровані дивились дрібні буржуа та частина робітників на цю вивіску: «оздоровлення та стабілізація».

Але з нічого й соціал-демократія 2^{1,2} інтернаціоналу нічого не може зробити. Державі бракувало всіх засобів. Все, що мало цінність, перейшло закордон, бо ця буржуазна держава змушена була довгий час одержувати хліб з закордону й дорого за це платити, аби в самій країні позбулися хоч найгострішого голоду. Аджеж і володарі Австрії знали, що скажений голод у шлункові є прокляттям для спокою та порядку.

3. ОЗДОРОВЛЕННЯ ТА КОЛОНІЗАЦІЯ.

«Оздоровлення» Австрії розпочалось з переговорів. Австрійський канцлер, прелат Зейпель, мандрував з міста на місто. В Парижі та Римі, в Берліні та Празі він пропонував Австрію, як об'єкт торгівлі,—тому, хто більше дасть. Нам треба кредитів, ось «що», й «працю»—думав австрійський уряд. Клерикальна партія, що тепер майже керувала державою, прогала таким

чином останній моральний кредит, що Австрія ще мала закордоном. Сусіди почали споряджатися. Горті клацав шаблею на східньому кордоні, Південно-Славія мобілізувалась на півдні.

Італія, що вже цілком зжилась з думкою проковтнути, принаймні, найбільшу частину Австрії, обмірковувала справу. Бідна колонія здавалась вже ж не вартою збройної сутички з Південно-Славією. Так само й пражські крамарі не наважувались хапнути. Угорщина загрожувала нападом, і війна за поділ Австрії може викликала б другу балканську, а може й всесвітню війну. Не через любов до згоди відмовились володарі Італії та Чехії від свого шматка, але через те, що ці капіталістичні держави почували себе ще недосить готовими. Також в обох державах не зважувались на війну з огляду на зрост комуністичного руху.

Антанта спокійно дивилась на переговори, що провадила Австрія з меншими державами. Правда, коли становище ставало критичним, вона допомагала обіцянками. Але в цілому вона не боялась наслідків об'їзду Зейпеля. Вона добре знала, що її васали не зроблять першого кроку без згоди великих панів у Парижі та Лондоні. Справа зараз же змінилась, як тільки австрійський канцлер поїхав до Берліну. Приєднання Австрії до Германії було загрозою для Антанти. Маленькі Європейські держави були цілком грашкою панів з Версалю. Польща та Угорщина, Чехо-Словакія, Південно-Славія та Румунія не мали ніякої самостійної зовнішньої політики, принаймні, оскільки це торкалось Антанти. Для того, щоб гратись поміж себе, старший брат ще лишив їм де-яку свободу,—йому було корисно, коли ці держави цькувались одна на одну. Ніщо не було б більш небезпечним для Антанти, як справжній союз держав, що займають Балкан та берег Дунаю. Але такої небезпеки в капіталістичному світі бути не може. Війна її перше, війна лишиться й її останнім словом.

Але переговори з Берліном були для Антанти більш неприємні, бо вони морально підтримували Германію, Германію, що тільки одна не була в їхніх руках. Вони загрожували також збільшенням Германії через приєднання спільної з нею по мові й культурі Австрії. Версаль міг краще зважитись на все, що бажано, аніж на з'єднання з розбитим ворогом. Незавдоволення в Парижі незабаром зробилось помітним у Відні. Сусідні держави почали загрожувати Австрії війною. Один час все мало такий вигляд, що Австрійська республіка зробиться театром військових операцій для Угорщини та Чехії, як навіть для італійців та південнослов'ян. Навіщо великій Антанті салдати, коли їй щастить призводити своїх маріонеток до того, що вони сами пробивають одно одному голову. В усій цій справі Австрія була не суб'єктом, але тільки о б'є к т о м. Проте, австрійський уряд мусив би складатись не з прелатів та інших представників реакційної буржуазії, як що він поважно б ставився

переговорів з Берліном. Це був випад проти Парижу, погроза осиковим кійком. І от Антанта також поспішила оздоровленням.

Що розуміли уряд та Антанта під оздоровленням, буде ясно з дальших подій. Австрія політично зробилась колонією. Але її господарські сили ще не зовсім були виснажені. Розрив колишніх господарських зв'язків гірко мстився за себе. Колись існувало одно суцільне господарство між Австрією та Угорщиною, між країною індустріальною та хліборобською. Необхідні для міста Відня справи та індустріальні продукти йшли з земель, що тепер належать Польщі та Чехії. Австрія майже зовсім не має кам'яного вугілля, не виробляє цукру й т. и. Таким чином австрійська індустрія почасти спинилась не тільки через брак вугілля, але й через більшу частину місць свого збуту. Повинно було відбутись повне перетворення в усьому господарстві, що, звичайно, пройшло з перешкодами та кризами.

Віденські газові електричні установи розраховані на вугілля. Широке використання (електрофікація) водяних сил Австрії розбивається коло жадливості капіталістів до прибутків.

Робітництво концентрувалось в Австрії головним чином у Відні та його околицях; цій скупченості треба завдячувати, що досі не було можливості гоїти Австрію угорськими методами. Окрugi, де реакція має перевагу (Тироль, Зальцбург, почасти горішня Австрія), лежать занадто далеко від центру робітничого руху. Реакційні селянські хлопці не можуть в такій же масі затопити Відень, як горішньо-баварські затопили Мюнхен. Сила робітничого і у першу чергу професійного руху довгий час робила неможливим перевести австрійське робітництво на голодний стан колоніальної держави. До цієї мети керувала Антанта разом з урядом австрійської буржуазії.

І от, чого досі не пощастило зробити урядові, то мусив зробити Женевський договір, що остаточно довершив колонізацію Австрії.

Балансування (зведення рахунків) господарства означало для населення величезні збільшення цін. Залізниця, пошта, телефон зробились річчями недосяжного комфорту. Але й усі продукти пішли за скаженим вихрем цін. В Женеві, Австрії офіційно забороняють розмови про приєднання до Германії. Тепер Австрія вже більше не веде великої політики. Генеральний комісар Союзу Націй має контролювати Австрію. Парламент робиться іграшкою комітету. Парламент ухвалює накази цих кураторів. Балансування Австрії пощастило довести через те, що ще з вересня 1922 року Австрія жила зі стабілізацією валюти. Але які жахливі наслідки були від такого «оздоровлення»!

Як що післявійськовий час бив австрійське робітництво батогами, то тепер його б'ють скорпійонами. Австрійська індустрія, що тільки завдяки зниженню валюти могла витримати

конкуренцію з сусідніми державами, тепер раптом опинилась у найглибшій кризі. Фабрики та заводи спинились. Безробіття зробилось таким, якого Австрія не знала навіть за часів мобілізаційної кризи. Сотні тисяч робітників вилетіли на вулицю. Голод та голодні хвороби лютували. До цього ж одним з пунктів оздоровлення було скорочення та почасти скасування допомоги безробітним. Завдяки оздоровленню хліб для найбільш зроби́вся ледве досяжним. Як що раніш держава давала додатки до дорогого американського борошна, то це вже більш не відповідало оздоровленню. Хай подохнуть робітники, аби «оздоровити» Австрію.

Але що ж така за Австрія, що має бути оздоровлена через це наше й наших дітей голодне лихо?—почали багато де-хто питати. Маленька Австрія з приблизно 6 міліонами населення мала по де-яких місцях до 150.000 безробітних. З них більш третини лишалось без жадної допомоги. Ремісники, інтелігенти, лікарі, адвокати, письменники, прикащики, урядовці не тільки зубожіли, для цих шарів часто було неможливо здобути державної допомоги навіть на короткий час.

Але й ті щасливі, що діставали допомогу для безробітних, гинули з голоду та злиднів. Чим довше тяглось безробіття, тим жахливіша була доля таких сімей. Багато гинуло в злиднях, ставало байдужими до своєї класи та до долі цілого світу, тоді на них, розбитих та зламаних, кинувся новий ворог—фашизм.

Разом з тим велике безробіття давить і на ті шари, що ще працюють на посадах. Платня скорочується. Фактична виплата після оздоровлення важить приблизно половину платні перед жене́вськими переговорами. Отже й робітнича класа доходить до злиднів і під щоденною загрозою втратити працю стає покірною до наказів панів фабрикантів. Так одна лінія веде від половинної революції в падолисті 1918 р. через урятування буржуазного суспільства через соціал-демократію до австрійського голоду та злиднів, що зробились приказкою.

4. ФАШИЗМ ПІДВОДИТЬ ГОЛОВУ.

Фашизм не австрійське, але італійське явище. Скрізь, де буржуазія починає не довіряти своєму державному апаратові та своїм органам, утворюються поруч і над державними засобами пригнічення мас позалеґальні установи, що мають те ж саме завдання. Однак й австрійський фашизм має свої особливості; він зростає з господарської кризи, з розкладу класових сил пролетаріату й використовує їх для своїх завдань.

Вже давно, ще за часів коаліційного уряду утворились перші банди білого терору. Вони складались майже виключно з колишніх офіцерів, що слізно плакали за своїми розправами над салдатами

під чорножовтим прапором Габсбургів. До них приєдналися молоді студенти, та ще більше учні середніх шкіл. Перші демонстрації легітимістів виявляли виключно буржуазні елементи. Робітників в їхніх лавах не можна було знайти. Задля цього робітнича класа мусила скутувати увесь гіркий шлях після-військового часу, Австрія ще мусила зробитись країною голоду, аж поки вона дійшла до стану реакційної держави. Тепер агенти монархистів забили в довбиші, закликаючи до себе найголодніших. Де-хто починає до них прислухатись з відчаю чи з надії, хоч гірше та інше.

Фашисти, що виступають під різними прикриттями, зробились в Австрії нахабними. Але їхня сила зросла не з сьогоднішнього та вчорашнього дня. Вона зростала в затишку, напів-захована. Її бачили, їй давали розвинутись. І от вони стоять, як завзятий ворог перед класово-свідомим робітництвом Австрії.

Коаліційний уряд був безсилим проти реакційних замахів, бо ж серед нього сиділи вчорашні представники реакції, клерикальна урядова партія. Слідуючий після цього уряд Шобера та Зейпеля неофіційно підтримував протизаконні змагання фашистів. Антанта, що даремно чекала на людину з дужою рукою, що остаточно приборкала б австрійський пролетаріят, не неприхильно поглядала на змагання реакційних банд. Правда, і в цьому питанні, як і в багатьох інших, Антанта розпалась на різні зграї, що тримались протилежних поглядів. Але як що англійські інтригани призывали в Угорщині до керування Горті, то вони хотіли б з охотою зробити тут спробу і в Австрії. Двічі виправляли вони втікача австрійського регента Карла Габсбурга через Відень до Угорщини. Перший раз він подорожував сам, другий раз зі своєю енергійною жінкою Цітою, в третій раз, як би його тим часом не забрав біс, він з'явився б зі своєю тещею. Не можна здумати, що ці мандрівки відбувались без згоди керуючих фракцій антантського уряду. Час цих мандрівок служив тижнем монархичної пропаганди. В решті решт навіть смерть останнього правлячого Габсбурга Карла Втікача зробилась корисною для агітації легітимістів. Аджеж легше пропонувати реставрацію, ніж самого колишнього імператора, що його слабості, та чудернацтва відомі кожному.

Не звертаючи на це, монархична пропаганда досі знаходила тільки невеличкий ґрунт. Через це фашисти, що звертаються під різними облудними назвискими до широких мас незадоволених дрібних буржуа та робітників, бережуться також зараз же показувати своє копито. Як скрізь, і тут вони нацьковують проти жидів, товкмахчуть про чисту расу та арійську кров,— все, що німецьке, треба знищити або, принаймні, вигнати поза межі країни. Фашизм зростає в Австрії й уже почав вимагати своїх кривавих жертв. Але разом з тим падають демократичні ілюзії, якими соціал-демократія присипляла робітництво Австрії.

Класово-свідомі робітники починають пізнавати небезпеку, вони об'єднуються проти ворога, що зрадливо хоче на них кинутись.

Баталійони риштуються обох боків: одного боку -- класово-свідомі робітники, з другого -- офіцери, буржуазна молодь, яко маріонетки в їхніх руках, декласований елемент; рано чи пізно станеться бойовище. Хай воно приведе до іншого оздоровлення, до оздоровлення через мозолястий кулак пролетарського бойця.

elib.prlu.org

НА РАДЯНСЬКІЙ УКРАЇНІ.

ПЕРША ВСЕУКРАЇНСЬКА ВИСТАВКА ДРУКОВАНОГО СЛОВА В КИЇВІ.

Три місяці пройшло з того часу, як закрилася Перша Всеукраїнська Виставка Друку в Києві. Значіння виставки, результати праці та досягнення культурні її остільки великі, що про них слід було б поговорити докладно.

Виставка являється тим пунктом, від якого історик української культури може робити підрахунки, висновки про прогрес чи регрес, про боротьбу за існування національної культури, про характер цієї боротьби й прагнення тих груп та класів, які користувалися друкованим словом, як засобом для переведення своїх змагань в життя, як засобом поширення та піднесення освітнього рівня мас, як засобом для розбуркання в цих масах самоповаги та почуття горожанської гідності.

Друковане слово то є дзеркало, яке ніколи не тускніє, в якому цілі століття, тисячоліття зберігається той образ, що його написано, ті форми устрою та взаємовідносин, що їх зафіксовано на багато тисячоліть друкованим словом.

Вивчаючи документи друкованого слова в формі книжки, газети, журналу, плакату, відозви то-що, ми вивчаємо історію. Вивчаючи історію—вивчаємо боротьбу суспільних груп та класів. Порівнюючи факти, ми можемо зробити висновки, поставити діагноз на майбутнє, а порівнюючи сучасність, можемо сказати, чи ми йдемо вперед, чи топчемося на місці, і чому це так?

Отже, вивчаючи той матеріал, що дала Перша Всеукраїнська Виставка Друку, маємо поробити висновки до розвитку української культурної справи і, проаналізувавши причини його на основі фактів, мусимо визначити роль революції в цьому розвитку.

Перша Всеукраїнська Виставка Друку дала матеріали, розбиті на такі основні відділи: 1. Книжковий, 2. Преси, 3. Нотодруки, 4. Прокламаційний та 5. Плакатний.

По цих 5 основних відділах і можна вивчати та робити висновки.

Але, oprіч цього, треба взяти на увагу той період, ту епоху, яку охоплює виставка.

Ця епоха для різного роду друків—різна.

Для книжок ця епоха починається від «Енеїди» через «Кобзарь» (1840 р.) до сучасного моменту (1922 рік включно).

Для преси ця епоха є 1834—1922 рік.

Для нотодруків, прокламацій, плакатів ця епоха захоплює тільки роки 1917—1922. Та й об'єкти дослідження є різні.

В період від «Енеїди» (по книжковому відділу) та від 1834 року (по пресі) до 1917 року об'єктом дослідження є тільки продукція друкованого слова виключно українською мовою.

В другий період з 1917 по 1922 роки і книжка, і преса, і нотодруки, й прокламації та плакати досліджуються на всіх мовах на території України.

Через те, що в різні періоди по різних відділах оперується з різними об'єктами, найкраще дослідити та поробити висновки по кожному відділу зокрема, аби потім поробити загальні висновки. Переходячи до книжкового відділу, мусимо зазначити, що багатство матеріалів, різнобарвність цих матеріалів дають змогу поробити висновки й досягти найкращих результатів.

В голих цифрах, підсумках та висновках по книжному відділу бачимо ми всю історію книги української, а разом з тим і народніх мас.

Розвиток української книги на Україні, що була підлегла Росії, треба розділити на 4 періоди: 1-й період тягнеться від «Енеїди» до «Кобзаря» (1798—1840 р.), 2-й період від 1840—1904 року, 3-й період від 1905 по 1917 рік (до революції) і, врешті, 4-й період від 1917 по 1922 рік включно. В межах цих періодів цікаво простежити розвиток української книжки, його характер, територіяльність та проаналізувати ті причини, що сприяли її розцвіту, а також і ті, що не давали нормально розвиватись і творити з українських народніх мас культурних і політично розвинених громадян.

Числовий розвиток книжної продукції за 3 перших періоди (1878—1916 р.р.) характеризує ось ця таблиця:

ТАБЛИЦЯ 1.

Числовий розвиток української книжки на території України¹⁾ та Росії з 1798 до 1916 року включно.

Періоди	Число назв	Україна	Росія
1798—1840 .	44	17	27
1841—1904 .	1250	919	331
1905—1916 .	1920	1595	325
За 1798—1916 р.р.	3214	2531	683

На жаль, ми не маємо можливості навести числа тиражу за ці періоди, але й з наведених цифр уже ясно, що на 25—30 мільйонів українського населення за період 1798—1916 роки (118 років) 3214 назв книжок видати—це надзвичайно мізерна продукція, ненормальний розвиток та зріст книжки, як чинника культури, а, значить, і ненормальний, хворобливий розвиток всього культурного й громадського організму на Україні. 27 назв на рік на 25—30 мільйонів?! Хіба не вопіюща цифра!

Хіба не свідчить вона про хворобу всього організму?!

Свідчить і свідчить надзвичайно яскраво.

Але розділ діаграми: «Україна», «Росія» свідчить нам і про інші цікаві факти, від спостереження яких маємо не менш цікаві висновки.

В період 1798—1840 р.р. українська книжка друкувалася переважно в Росії (Петербурзі, Москві—27 назв) і тільки 17 назв на території України.

Цей факт свідчить, що на Україні із якихсь міркувань не було змоги видавати книжки українською мовою.

¹⁾ Скрізь Україна тут взята та, яка була під російською владою. Українські землі під Австрією—виключені.

А міркування ці досить прості: російський уряд не дозволяв цього робити, і треба було додати великої енергії та праці, щоби перепони ці побороти.

Побороти ці політичні перепони далеко легше було українській книжці в Москві, Петербурзі (в Росії взагалі), аніж в Києві, Харкові, Одесі (на Україні). Тому то й маємо таке явище. З 17 назв, що вийшли на території України за перший період, вся майже продукція припадає на Харків (14 назв), одна назва на Одесу, 2 на інші міста. Київ за цей період не спродукував ні одної української книжки.

І то не через те, що не було інтелектуальних сил чи організаційного хисту та твердої волі.

Причиною були заборони.

Не менш цікавим є питання про зміст тих 44 назв, що вийшли за цей період

З цих 44 назв було випущено—1 назву по філології, 8 назв по етнографії та 35 назв з поля літературного (красне письменство—белетристика).

Книжок іншого змісту царська цензура того періоду не пропускала і вони створювали з себе «могилки рукописів» в цензурних комітетах Петербургу, Москви та інших міст.

Другий період розвитку української книжки тягнеться 53 роки від 1841 до 1904 р. включно. Це період страшних заборон та утисків на українське слово з боку царського уряду, але все ж ми бачимо величезний числовий зріст, а також і різнобарвність по змісту.

Цей період можна поділити на 3 підперіоди (I—1841—1863 р.р., II—1863—1900 р.р., III—1900—1904 р.р.), які характеризуються такими явищами: I—повільний розвиток і уперта боротьба за українське слово; II—уперта боротьба, не зважаючи на цілковиту заборону українського друкованого слова; III—(1900—1904 р.р.) полєкшення українському слову і повільний розвиток його.

За другий період числовий зріст книжної продукції досяг таких розмірів:

ТАБЛИЦЯ 2.

Числовий розвиток української книжки на території України та Росії з 1841 до 1904 року.

	Місто видання	Число назв	Заг. кільк.	Територія
1	Київ	508	919	Україна
2	Харків	117		
3	Одеса	89		
4	Інші міста	210		
5	Петербург	213	331	Росія
6	Москва	118		
	Разом	1250	назв	

З цієї таблиці бачимо, що продукція по кількості назв за другий період збільшилась в 28 раз супроти продукції за перший період. Росія потроху перестає грати ролю постачальника українських книжок, значну ролю починає грати в продукції книжки Київ, Харків, Одеса.

З'являються на кін інші міста України.

І хоча уряд Росії вживав колосальних зусиль, аби придушити культурно-національний рух мас, боротьба за українську культуру набірала все більших та більших розмірів; все глибше та глибше проходила в маси. Значно збагатилася книжка за 2-ий період свого розвитку і по змісту.

Коли в перший період обмежуємося трьома розділами по змісту, то в 2-ий період маємо уже 12 розділів (коли брати децимальну систему).

Книжки 2-го періоду поділяються по змісту так: 1) загальні (справ. та інші)—1, 2) філософія—1, 3) релігія—14, 4) соціальні знання та економіка—14, 5) етнографія—78, 6) філологія—22, 7) точні знання—16, 8) прикладні знання—55, 9) література (белетр. красне письм.)—1019, 10) історія України—15, 11) географія—6, 12) біографії—9.

От як розвивається і збагачується український книжковий ринок.

Але серед цієї різноманітності і багатства ми все ж не маємо книжок, які ставили би нас на щабель культурного розвитку з іншими націями, хоча би в межах тої самої Росії, от як з росіянами, поляками. Не дивлячись на числовий зріст, на різнобарвність, книжки як першого, так і другого періоду несуть на собі відбиток популярної, а іноді популярно-наукової літератури брошурочного характеру.

Але розвиток йшов і при умовах утисків та пригноблення йшов поволі, помалу.

Револуція 1905 року змінює шляхи розвитку українського слова взагалі, а української книжки зокрема.

Україна пробуджується, скидає з себе пута і йде швидким темпом культурного розвитку.

І 3-ій період розвитку української книжки носить на собі всі відбитки революції.

Коли в першому періоді на рік видається 1 назва, в другому—23, то в 3-ому періоді на рік видається уже 174—175 книжок, себ-то в 175 раз більше проти першого і в 7,5 раз більше проти другого періоду.

Україна тепер береться сама за працю дружньо, і Росія майже відпадає, як терен продукції Української книжки, а Київ стає гегемоном по продукції Української книжки. Ось ця таблиця дає характеристику розвитку української книжки за 3 період.

ТАБЛИЦЯ 3.

Числовий розвиток української книжки на території України і Росії з 1904 до 1916 р. включно:

№№	МІСТО ВИДАННЯ	Число назв	Загальна кількість назв
1	Київ	1132	
2	Харків	86	
3	Одеса .	51	
4	Інші міста	326	
	Україна	—	1595
5	Петербург	181	
6	Москва	144	325
	Росія	—	
	Всього .	---	
			1920

По змісту книжки поділяються так: 1) заг. відділ (справ., бібліогр.)—78, 2) філософія—6, 3) релігія—47, 4) соціальні знання та економіка—185, 5) етнографія—64, 6) філологія—46, 7) точні знання—26, 8) прикладні

знання—115, 9) мистецтво—20, 10) література, белетристика—1213, 11) історія—58, 12) географія—17, 13) біографії—15.

Але до числового зросту книжок треба додати, що в цей період Українська книжка починає набирати соліднішого вигляду як боку науковості, так і з боку тої різноманітності тем, що трактуються в цих книжках.

Період популярної брошури закінчився, наступив період популярно-наукової та наукової книжки в сфері наук, мистецтв та техніки і великих оповідань, повістей, п'єс, навіть романів в сфері красного письменства.

Товсті томи белетристики та наукових і популярно-наукових праць могли закрасити книгозбірню. Але перша революція була тільки першим ступнем до повного розцвіту української книжкової продукції.

Перша революція тільки викликала до творчості ті сили, які на протязі періоду в одинадцять років уперто працювали й готувалися до перемоги.

І друга революція принесла перемогу на культурному та політичному полі.

Аби закінчити розвиток книжкової продукції за 3-й період, мусимо покористати з даних про тираж¹⁾, щоб доповнити картину числового зросту й дати картину боротьби з українським друкованим словом російського уряду, який переміг першу революцію.

ТАБЛИЦЯ 4.

Тираж українських книжок з 1907 до 1916 р. включно на території України та Росії.

Рік	Число назв	Тираж	Рік	Число назв	Тираж
1907	166	385.949	1912	198	741.855
1908	219	637.095	1913	201	720.385
1909	160	406.855	1914	216	897.050
1910	183	505.012	1915	73	384.070
1911	244	840.781	1916	79	208.980
Разом 1739 назв--тираж—5.728.032.					

Але все ж таки, як скласти всю продукцію українською мовою за 3 перших періоди (від 1798 до 1916 р. вкл.), то вона надзвичайно мізерна, порівнюючи з тими потребами, що виявляли українські маси.

За 3 періоди з 1798 до 1916 року було видано 3.214 назв для цілої України. Зате зовсім різниться і є одмінним період революції 1917—1922 років. Цей період остаточно закріпив за українською книжкою народні маси. Цей період одріжняється буйним розвитком і духовним збагаченням. Але він сам по собі розпадається на де-кілька частин остільки цікавих, що варто розібратися в ньому детальніше.

Та, на жаль, цифри, які будуть тут подані, не є 100%-ми того, що продукувалося українською мовою за цей період. Вони є тільки 85%-ми продукції.

Період 1917—1922 років характеризується надзвичайним числовим зростом української книжки як по назвах, так і по тиражу.

Але, опріч того, українська книжка набирає поважного змісту в трактовці тих чи інших питань.

Ось ця таблиця дає картину розвитку продукції книжкової за період 1917—1922 р.р.:

¹⁾ Тираж, наведений в таблиці, можна вважати за 60% української книжкової продукції України та Росії.

ТАБЛИЦЯ 5.

Числовий розвиток української книжки на території України з 1917 до 1922 р. включно.

Р і к	Число назв	Тираж
1917	747	7.794.225
1918	1084	8.403.521
1919	665	5.512.186
1920	457	3.941.075
1921	214	2.239.529
На 1/VI 1922	186	1.896.650
Разом	3.353	29.787.186

З цієї таблиці бачимо, що за 5½ років революції видано на 139 назв більше, ніж за 118 років життя під владою імператорів Росії.

А по тиражу це недосяжна різниця. Коли за період в 10 років між першою та другою революцією вийшло 1739 назв в кількості 5.728.032, то за період в 5 років (з 1/III 1917 по 1/VI 1922) вийшло 3.353 назви в кількості 29.787.186

Швидкість продукції збільшилася в період 2-ої революції в 5 раз супроти періоду першої революції.

Які ж причини збільшення цього темпу? А причина одна: друга революція подолала царат і принесла визволення, а першу революцію подолав царат і приніс українському слову нові обмеження й поневолення. Та революція 1917 року цікава ще й тим, що вона дала змогу показати, яку велику творчу силу таїли в собі маси українського робітництва та селянства.

Продукція книжок укр. мовою за ці роки, коли порівняти її з продукцією книжок на інших мовах, переконує, що українська книжка стала потребою широких мас, стала перемагати впливи чужі, асиміляторські.

Цифри книжкового відділу яскраво свідчать про це. Ось вони:

1917 р.	вийшло 1.373 назви	12.448.316 прим.
1918 »	» 1.526 »	10.260.374 »
1919	1.414	13.022.915
1920	» 860	6.999.455
1921	» 667	3.606.469
1922 » перш. полов.	» 680 »	3.120.380

Разом 6.520 назв 49.457.979 прим.

По мові ці видання дають таку картину:

	Укр мов.	Рос. мов.	Інші, крім євр.	Разом
1917	747	452	174	1.373
1918	1.084	386	56	1.526
1919	665	726	23	1.414
1920	457	369	34	860
1921	214	448	5	667
1 I—1/VI 1922	186	491	3	680
Разом	3.353	2.872	295	6.520

Коли проаналізувати цю таблицю, то побачимо, що 1921 та 1922 рік дають значне пониження числа назв українських книжок супроти книжок російською мовою.

Але це тільки пониження числа назв. Коли ж ми порівняємо кількість виданих примірників (тираж), то будемо мати загальну картину, яку малює вищенаведена таблиця.

Українська книжка має перемогу над книжками іншими мовами й зокрема над книжкою російською. Для певности наводжу порівнюючі цифри тиражу за 1921 та 1922 роки.

	Укр.	Рос.
1921	2.239.529	1.344.940
1922	1.896.650	1.163.730

Ріжниця очевидна.

Кінчаючи розгляд продукції української книжки, мусимо зробити один твердий на основі фактів висновок: революція 1917 року визволила українську книжку з-під гніту, українська книжка завдяки революції й визволенню має весь час розвивається й становиться першорядним чинником в піднесенні цих мас на височинь громадсько-діючої сили. Без революції не могло бути визволення української культури.

Це висновки, які можна зробити на основі дослідження книжкової продукції.

Тільки ж чи підтвердить ці висновки вся українська продукція (преса, нотодруки, плакати, прокламації)?

Безперечно, підтвердить.

Розвиток преси українською мовою цілком стверджує цей висновок.

Але нам варто простежити все-таки всі етапи розвитку преси для того, аби схарактеризувати її саму і те оточення, в якому вона розвивалася.

Преси українською мовою на території України, що підлягала російським царям, не було аж до 1905 року, до 1-ої революції.

На всі спроби видавати часопис була одна відповідь: не дозволяємо.

До 1905 року преса українською мовою виходила на Україні Наддністрянській та по-за межами української етнографічної території.

Розвиток же преси української можна поділити на 3 періоди, а саме: 1834—1905 р.р.—перший період; 1905—1917 р.р.—другий період та 1917—1922 р.р.—третій період.

Розвиток преси за перший період характеризують цифри по п'яти-літтях в оцій таблиці:

ТАБЛИЦЯ 6.

Розвиток преси українською мовою (роки 1834—1904 р. включно).

Роки	Число назв	На Україні	По-за Україною
1834—1849	8	7	1
1850—1854	46	22	24
1855—1859	34	10	34
1860—1864	32	21	11
1865—1869	65	55	10
1870—1874	68	57	11
1875—1879	81	72	9
1880—1884	114	102	12
1885—1889	137	124	13
1890—1894	159	134	25
1895—1899	88	64	24
1900—1904	114	100	14

Як бачимо, преса українською мовою по-за межами Наддніпрянської України на протязі 70 років неухильно зростає, переживаючи кризу, то знову з новою силою розвиваючись.

І чим ближче до 1905 року, тим преса стає різноманітнішою що до напрямків та завдань, багатшою на зміст і соліднішою на зовнішній вигляд. З'являються наприкінці першого періоду великі щоденні газети,

що нараховують десятки років існування («Діло» та інші), народжуються солідні журнали («Правда», «Літ.-Наук. Вістник» та інші).

Але, безперечно, найцікавішими етапами розвитку української преси є періоди 1905—1917 та 1917—1922 років.

Період від першої до другої революції відрізняється в основі своїй від першого періоду тим, що народжується численна преса на Україні Наддністрянській.

І цей новий фактор надзвичайно впливає як на числові збільшення преси, так і на якість її.

Преса починає диференціацію по групах, а то, можна сказати, по партіях. Народжуються органи лівого крила соціалістів (ліві соц.-демократи—«Дзвін», ліві соц.-революціонери—«Боротьба»), і через угодовську есерівську «Раду», «Нову Громаду», «Літерат.-Наук. Вістник» переходять до органів українських самостійників того часу («Українська Хата»).

Числовий розвиток преси за цей період можна бачити з слідуєчої таблиці:

ТАБЛИЦЯ 7.

Розвиток преси українською мовою (роки 1905—1916 включно).

Роки	Число назв	Наддніпрянська Україна	Наддністрянська Україна	По-за межами України
1905	34	7	23	4
1906	63	27	30	6
1907	40	9	25	6
1908	40	8	27	5
1909	49	11	28	10
1910	73	13	39	21
1911	91	15	47	29
1912	83	13	41	28
1913	30	15	11	4
1914	21	14	6	1
1915	10	2	2	6
1916	20	3	10	7

Коли порівняти два перших періоди, то побачимо, що розвиток преси за другий період ішов надзвичайно швидким темпом, як по кількості, так і по якості.

Але справжню революцію в розвитку преси зробила революція друга.

Нікому й не снився такий буйний розцвіт преси, нікому й в голову не приходила така різнобарвність напрямків, такий широкий розмах.

Ось цифри, що ілюструють розвиток преси українською мовою за останній період (1917—1922 р.р.).

Рік	Число назв
1917	163
1918	247
1919	240
1920	135
1921	169
1922	86

За 6 років—824 назви.

По 137 назв в середньому на рік!

Тоді, коли в перший період таке число назв припадає тільки на найкращі п'ятиліття (1885-1889—137 назв, 1890-1894—159 назв).

Але це ж виключення.

А в другому періоді це цифра трьохліття.

Отже, бачимо, що в останній період, період другої революції, преса українською мовою розвивається в 5 раз швидче, аніж в 1-ому, та в 3 рази швидче проти другого періоду.

По різноманітності напрямків, солідності змісту приблизно такий же прогрес. В останній період розвивається партійна преса.

На початку революції (роки 1917, 18 і половина 1919) серед партійної преси переважає преса укр. соц.-демократів, укр. соціал-революціонерів, а з 2-ої половини 1919 аж до 1922 року буйно розвивається преса комуністична.

Розвіток її характеризують ось ці цифри:

В 1917 році українською мовою не було ніодного органу комуністичної думки.

В 1918 народжується 1, в 1919 ми бачимо уже 21, в 1920—63, в 1921—75 і, врешті, в 1922—43 органи.

Загальний підупад партійної преси в 1922 році треба віднести на карб тяжких економічних умов і переходу до НЕП'а.

В період революції 1917—1922 роки преса так густо вкрила Україну, що газети (тижневі, трьохденні, щоденні) видавалися не тільки по великих містах, як от Київ, Харків, Полтава, Одеса, а й по таких містах та містечках, як Тараща, Біла Церква, Умань, Звенигородка, Ніжин, Лубні, Ромен, Суми, м. Широке на Катеринославщині та інші міста.

Ці факти свідчать, що в розвитку української преси революція зробила революцію.

Більше того, в де-які роки преса українською мовою на Україні переважала по числу назв пресу іншими мовами, чого раніше не помічалося.

Для характеристики цього положення наведу цифри розвитку преси українською та російською мовами:

ТАБЛИЦЯ 8.

Числовий розвиток преси українською та російською мовами на території України (1917—1922 р.р.).

Р і к	Число назв укр. мов.	Число назв рос. мов.
1917	158	695
1918	239	319
1919	237	221
1920	125	149
1921	123	182
1922	53	168

Як бачимо, роки: 1918, 1920 та 1921 по кількості назв мало різняться, а в 1919 році число назв українською мовою перевищує число назв російською мовою.

Закінчуючи огляд розвитку української преси, мусимо ще раз констатувати велике прогресивне та творче значіння для українського друкованого слова, а значить і для розвитку української культури—революції.

До цих же самих висновків приводить нас і розгляд нотоdrukів та плакатів і прокламацій.

Аби в коротких рисах схарактеризувати це, наведу тільки розвиток нотоdrukів за цей період.

ТАБЛИЦЯ 9.

Розвиток нотодруків на Україні за період 1917—1922 роки.

Р о к и	Укр. мова, число назв	Рос. мова, число назв	Євр. мова, число назв
1917	44	47	—
1918	17	—	—
1919	16	67	—
1920	25	3	6
1921	118	—	2
1922	44	7	—
Разом	264	124	8

Як бачимо, за період революції українська нотна продукція більша вдвічі супроти російської і в 33 рази супроти єврейської.

Але абсолютні цифри української нотної продукції вказують на неухильний розвиток української музичної культури в той час, як інші підупадають.

Закінчуючи наш начерк про Першу Всеукраїнську Виставку Друку в Києві, мусимо сказати, що: 1) виставка підрахувала в цифрах вплив революції на розвиток української культури і показує всім, що без революції не було б буйного розцвіту її, 2) що по-за революцією (в повороті до старих форм царських, денікинських та інших контр революційних часів) життя криє в собі смерть не тільки політичному існуванню України, але смерть і для її національної культури.

В цьому велике значіння і заслуга Першої Всеукраїнської Виставки Друку.

Покажчик статтів та заміток про Всеукраїнську Виставку Друку в Києві

(уложено в хронологичному порядку).

- 1) 1922. 15/IX—В. І. «Виставка Українського Друку»—«Правобережний Кооператор», Київ.
- 2) 15/IX — «Всеукраинская Выставка Печати»—«Пролетарская Правда», Київ.
- 3) 25/IX — Я. Р. «Всеукраинская Выставка Печати»—«Понедельник», Київ.
- 4) 1923. 25 IX — «Духовне життя. Велика Виставка Книжкової Палати в Києві»—«Земля і Воля», Львів.
- 5) 28/I — «Перша Всеукраїнська Виставка Друку» — «Більшовик», Київ.
- 6) 31/I — Комітет. «Всеукраїнська Виставка Друку»— «Вісти ВУЦВК», ч. 21, Харків.
- 7) 4/II — «Відозва Комісії по влаштуванню Першої Всеукраїнської Виставки Друку» «Більшовик», ч. 27, Київ.
- 8) 4/II — «Від Комісії по влаштуванню Першої Всеукраїнської Виставки Друку»—«Більшовик», ч. 27, Київ.

- 9) 6/II — Меженко Юр — «До першої Всеукраїнської Виставки Друку» — «Більшовик», ч. 28, Київ.
- 10) 1923. 9/II — «От комиссии по устройству первой Всеукраинской Виставки Печатного Слова в Киеве» — «Пролетарская Правда», Киев.
- 11) 15/II — «К открытию первой Всеукраинской Выставки Печатного Слова» — «Пролетарская Правда», Киев.
- 12) 17/II — «До відкриття першої Всеукраїнської Виставки Друку» — «Більшовик», Київ.
- 13) » 21/II — «В виставкомісії друку» — «Більшовик», Київ.
- 14) 21/II — «До Всеукраїнської Виставки Друку» — «Вісти ВУЦВК», ч. 39, Харків.
- 15) » 22/II — Ю. «Виставка Печати» — «Пролетарская Правда», Киев.
- 16) » 24/II — «Відсунення відкриття Виставки Друку» — «Більшовик», Київ.
- 17) 25/II — «До відкриття Виставки Друку» — «Більшовик», Київ.
- 18) 25/II — «Od Komisji organizacyjnej Pierwszej Wszechukrainsk. Wystawy Druków» — «Серп», Київ.
- 19) 28/II — «Перша Всеукраїнська Виставка Друку» — «Більшовик», Київ.
- 20) — «Всеукраїнська Виставка Друку» — «Книга» січень-лютий, ч. 1, 1923 р., Харків.
- 21) 1/III — «Всеукраинская Виставка Печати. Открытие выставки» — «Пролетарская Правда», Киев.
- 22) 1/III — «Відкриття Виставки Друку» — «Більшовик», Київ.
- 23) 2/III — «Открытие Выставки Печати» — «Пролетарская Правда», Киев.
- 24) 4/III — «Wszechukrainska wystawa druków w Kijowie» — «Серп», Київ.
- 25) 4/III — «Відкриття Виставки Друку» — «Більшовик», Київ.
- 26) 4/III — «Открытие Выставки Печати» — «Пролетарская Правда», Киев.
- 27) 6/III — Я. Ч. «Всеукраїнська Виставка Друку» (вражіння) — «Більшовик», Київ.
- 28) 6/III — «Відкриття Всеукраїнської Виставки Друку» — «Більшовик», Київ.
- 29) 6/III — «Открытие Всеукраинской Выставки Печати» — «Пролетарская Правда», Киев.
- 30) 8/III — «На виставці друку» — «Більшовик», Київ.
- 31) 8/III — «На виставке печати» — «Пролетарская Правда», Киев.
- 32) 8/III — «Перша Всеукраїнська Виставка Друку» — «Комуністиче фон», Київ.
- 33) 10/III — Ф. «Всеукраїнська Виставка Друку» (від нашого київськ. кореспондента) — «Вісти ВУЦВК», ч. 53, Харків.
- 34) 25/III — S. H. Wszechukrainska wystawa druków w Kijowie» — «Серп», Київ, ч. 11.
- 35) » 25/IV — М. І. «Перша Всеукраїнська Виставка Друку» (допис з Київа) — «Книга», Харків, ч. 2.
- 36) » 25/IV — «Книжкова продукція на Україні в 1917—1922 р.р.» (про виставку друку) — «Книга», Харків, ч. 2.
- 37) » 25/IV — «Перша Всеукраїнська Виставка Друку» — «Червоний Шлях» Харків, ч. 1, 264 стор.
- 38) 25/IV — Кулик І. «Українська пролетарська преса» (історична справка) — «Вісти ВУЦВК», Харків, 496, 2 стор.
- 39) » 25/IV — Піддубний Г. «Книжка на Україні за часів революції» — «Українські Щоденні Вісти», Нью-Йорк, ч. 113, 3 стор.
- 40) » 25/IV — Пилипенко С. «Велика грань» — «Вісти ВУЦВК», Харків, ч. 96, 1 стор.

22-VI. 1923 р.

В. Озернянський.

ПОЛІТПЕРЕПІДГОТОВКА ВЧИТЕЛЬСТВА.

В настроях нашого вчительства, яке здебільшого стояло осторонь від революційної боротьби,—наспів великий перелом.

Здорові елементи його нарешті стали свідомі своїх попередніх помилок і всією душею «приймають» революцію. Зараз вони шукають шляхів, аби прикласти свої сили і вміння. Однак, при всіх своїх бажаннях, вчительство в цей мент дуже мало здатне до культурно-просвітньої роботи.

Протягом військового часу воно розгубило значну частину свого основного знання. Через те, що вчительство не брало ніякої участі в революційній боротьбі, воно політично стало малограмотним.

В сучасних умовах сільський учитель не може обмежитись роботою виключною в мурах своєї школи. Це ясно розуміють широкі маси вчительства і цим пояснюється той колосальний інтерес (до поповнення своїх знань), який ми спостерігаємо тепер.

Життя витворило слово, яке цілком правдиво відбиває це нове поривання вчительства—«політперепідготовка».

Тисячі учителів заповнюють курси, беруть участь у конференціях, організують гуртки, клуби, будинки освіти, де готуються нові кадри вчителів.

Ос де-які цифри, що ілюструють це грандіозне прагнення вчителів.

В Полтаві переведено курси політграмоти на 250 чоловіка. По всіх округах регулярно функціонують 16 гуртків, які охоплюють 320 учителів. В Херсонській, Прилуцькій та Полтавській округах скінчило курси понад 300 вчителів.

В Новгород-Сіверському, Шостці, Городні, Глухові (Чернигівщина) проведено двохтижневі курси, з'їзди сільських учителів.

На Поділля в Тульчинській та Кам'янецькій округах регулярно функціонують курси політграмоти на 400 чоловіка. В одній лише Катеринославщині протягом 2-х місяців через політкурси пропущено 1714 сільських учителів.

В найбільших міських центрах, як от Харків, Київ, Одеса та інші, відкрито будинки освіти, спеціальні клуби, в яких працюють цілі низки секцій по наукових та педагогічних питаннях.

Без сумніву, цих курсів і гуртків дуже замало, аби заповнити всі прогалини в знаннях наших учителів. Але їх цілком досить для того, аби зворушити та допомогти вчителю взятися до ремонту своїх знань. А все останнє мусить поповнити безупинна праця над самим собою, ознайомлення з новою педагогічною літературою шляхом передплати журналів, газет, активної участі в радянському суспільному житті й т. ин.

Х А Р К І В

ПЕРШИЙ ДЕРЖАВНИЙ СІЛЬСЬКО-ГОСПОДАРСЬКИЙ ЗАВОД
«СЕРП ТА МОЛОТ».

1-й Державний Сільсько-господарський Завод «Серп та Молот» (б. Гелферіх-Саде) це один з давніх заводів на Україні. За старих часів він мав за собою добре ім'я. Його продукція була відомою в далеких закутках села... Зараз завод, головним чином, виробляє: кінні молотілки «Господарка», ручні молотілки, сортировки типу Клейтона, ручні соломорізки, кінні сінні преси, борони «Зігзаг» № 3, 4 та 5, кукурузяні—1, 2 та 3-рядні сіялки.

Підсобним допомагаючим виробництвом є соняшні молотілки, кукурузяні молотілки просорушки № 2, корнерізки Н5, Х2, млини 41' та 42', жмихоброїлки, культиватори та інше. Така різноманітність виробництва примусила дирекцію заводу при реорганізації його (під час вступу до с.-г. тресту) дати якусь систему, аби перейти до максимальної продукції, до кращого вироблення с.-г. знаряддя найудосконалішими засобами оброблення матеріалів.

Заводською дирекцією та сільмаштрестом було поставлено питання про перевід заводу на масове виробництво. Задля цього де-які виробництва, як, наприклад, в-цтво сіялок всіх систем було припинено й переведено на другий завод сільмаштресту «Ельворті» в Єлисаветі, де воно обходиться значно дешевше й де завод для такої продукції далеко краще поставлений. Замість усіх припинених виробництв сільмаштрестом було запропоновано дирекції заводу приступити до виробництва тріярів— для сортування та очистки зерна. Виробництво тріярів розпочато на цьому заводі уперше— не тільки на Україні, а й по всій Федерації. Зараз уже помічається величезний попит на тріяри, як з боку державних інституцій, так і з боку селян. Перша партія тріярів геть вся за продана. Навіть більш того. Наркомзем закупив уже й другу партію в кількості 1000 екземплярів, партію, яку ще не виготовував завод. Налагодження виробництва тріярів, на думку директора заводу, може відіграти величезну роль в справі експорту українського зерна закордон.

Вартість продукції заводу з початку року й по сьогоднішній день виглядає приблизно так:

1922 рік, жовтень.	33853 карб.
» » листопад.	57873 »
» » грудень	29965
1923 рік, січень	11000
» » лютий	33446
» березень	47000
» квітень	73000
» травень	68000
» червень	26000
» » липень	110000

На такий нерівний стан продукції заводу з початку року вплинула, головним чином, та реорганізація заводу, яка розпочалась у жовтні. Треба було змінити в бік покращання колективну умову робітників, перевести більшу частину робітників на платню за одиницю виробництва, змінити частину адміністрації заводу, яка не відповідала своєму призначенню. Ці причини й впливали на таку невелику вартість виробництва заводу в жовтні та листопаді. Пониження вартості виробництва в грудні та січні залежало від браку чавуна та інших матеріалів на заводі. Окрім того, з 1/I 1923 року було розпочато переведення робітників на нові умови заробітної платні, що до де-якої міри гальмувало хід виробництва (були непорозуміння чисто технічного характеру). Проте, результати загальної реорганізації дуже помітно сприяли підвищенню продукції заводу з перших же місяців 1923 року. В березні місяці дирекцією заводу було реорганізовано увесь адміністративно-технічний апарат заводу. Окрім цього, з реорганізацією адміністративного апарату заводу треба було вплинути на моральні обов'язки робітників, що до продукції заводу (в зв'язку з загальним станом всього господарства України). Велику енергію проявили тут завком разом з ком'ячейкою та райкомом «Металіст». Одночасно з цим на завод було запрошено де-кілька технічних фахівців, які різко змінили (в бік значної економії до 50%) витрату матеріалів. До закликів фахівців завод за березень, квітень та травень марно витратив 30% чавуну, коксу було витрачено поверх норми 4000 пудів, крейди—3000 пуд. Така даремна витрата, звичайно, не могла не відбитись і на всьому підприємстві. Тільки на 1/VII 1923 року всю реорганізацію заводу було закінчено, наслідком чого було: постановка заводу на масове виробництво, підвищення якості загального виробництва, новий контроль над виробництвом.—Такі заходи й підвищили загальну продукцію заводу за липень цього року в розмірі 110000 карб. (вартість продукції розраховується по цінах каталогів заводу за 1913 рік). На серпень місяць збільшення має дійти до 150000 карб. Довійськового часу річна вартість виробництва була приблизно 220000—250000 карб. В сучасний мент завод перейшов на господаробрахунок. Головним споживачем продуктів заводського виробництва є безпосередньо селянство, сільмаштрест, кооперація та Наркомзем. Завдяки

високій якості виробництва попит є остільки великий, що завод не може задовольнити його цілком. Перехід заводу на масове виробництво є наслідком розвитку господарства Республіки за часи революції, бо довійськові та військові часи не знають такої широкої постановки заводу.

Починаючи з I/I 1923 р. до сучасного менту зріст робітничої сили на заводі набуває приблизно таких розмірів:

	Робітників	Службовців
В 1923 році на заводі було I/I	806	145
I/II	792	148
I/III	800	149
I/IV	886	138
I/V	975	143
I/VI	989	149
I/VII	1050	149

Такий зріст робочої сили з початку року до липня місяця з'ясується тим, що на завод прийнято було частину робітників закритого 2-го с.-г. заводу та поширенням власного виробництва.

Під час реорганізації заводу було проведено загальне пристосування майстерень заводу до масового виробництва; спеціально було переулаштовано дерево-оброблюючий цех, підвищено виробництво борон з 2000 ланок до 4000, поліпшено положення цехів що до гігієнічного стану (вентиляція та пилососи), улаштовано нову лісопилку, збільшено силу електричної станції, зроблено капітальний ремонт лісо-сушилки та інше. Всі ці заходи коштували великих грошей. Так, наприклад, в лютому ц. р. загальні видатки заводу рівнялися 212⁰/₀. З липня завод працює без жадного дефіциту й надалі, без сумніву, буде мати певний прибуток. Завод забезпечений цілком на цілий виробничий рік різними матеріалами першої необхідності. Бракує до де-якої міри лиш допоміжних матеріалів. Палива вистачить на 6 місяців.

Справа підвищення загального культурного рівня робітників є обов'язком завкому та ком'ячейки заводу. Разом з інспекцією праці, в зв'язку з загальним оглядом всіх заводів м. Харкова, завком звернув особливу увагу на поліпшення умов праці робітників, зокрема на постачання потрібної кількості спецодягу та спецгодівлі. Розглянуто питання про підвищення тарифікації робітників. З огляду на брак житлового помешкання серед робітників, переведено кампанію в справі утворення робітничих посольств. Для підвищення кваліфікованої сили заводу було організовано спеціальні бригади учеників для юнацтва по цехах заводу. Було переведено кампанії що до: 1) охорони материнства серед жінок, які працюють на заводі; 2) поширення хлібної державної позики; 3) кредитування робітників робітничою кооперацією (в зв'язку з цим підписано умову з Центросоюзом); 4) постачання робітників паливом в розмірі 75 пуд. дров та 25 пуд. вугілля (зараз уже приступлено до роздачі палива); 5) ліквідації неграмотності; 6) противохолерної прививки; 7) страхування робітників на випадок каліцтва та наглої смерті; 8) було влаштовано низку лекцій санпросвітнього характеру про Лues, холеру та піяцтво, а також лекції по антирелігійній пропаганді (в наслідок чого де-які безпартійні робітники принесли образи до завкому з проханням перемінити образи на портрети керівників світової революції); 9) було організовано школу фабрзавучу, де вчиться 110 робітників-юнаків; 10) розпочато клубну роботу на заводі, організовано музичну, спортивну та літературну секції. Ударним черговим завданням сучасного менту серед робітників є політична агітація, котра набирає серед робітників найбільшого інтересу. З кожним разом аудиторія робітників, що відвідують лекції по політмінімуму, помітно збільшується.

В справі професійного характеру завком та ком'ячейка заводу порушили питання про підвищення платні робітникам в ЦКВСРМ на другу половину року і, не дивлячись на перешкоди, вже де-чого добились.

Треба гадати, що 1-ий Державний Завод «Серп та Молот» виявить надалі ще більшу організаційну енергію, підвищуючи свою продукцію, поліпшуючи культурно-економічний стан та класову свідомість робітництва.

І. К.

ЕЛЕКТРОТЕХНІЧНИЙ ЗАВОД «ЗАГАЛЬНОЇ ЕЛЕКТРИЧНОЇ КОМПАНІЇ» «ЗЕК».

Цей завод з'явився на Україні під час великої імперіалістичної війни, коли під натиском германського війська довелося евакуювати всю промисловість польського та остзейського краю. Евакуація заводу порушила його звичайне життя та продукцію.—В сучасний мент електротехнічний завод «ЗЕК» входить в склад Електротресту центрального району, як одна з найбільших одиниць. Таке положення завод займає завдяки кількості та вартості продуктів свого виробництва. Порівнюючи загальний склад та число робітників заводів, що входять зараз в склад електротресту, по даних мирного часу, бачимо, що на заводі «ЗЕК» 1914 року працювало 3.500 робітників, на заводі Динамо (Росія)—1.200 й на заводі Сіменс та Шукерт (Росія)—1 000. Приблизно таким же є відношення що до продуктів виробництва та їх вартості. Отже, завод «ЗЕК» є першорядною величиною державного значіння не тільки для України, але й для всієї Радянської Федерації. Евакуація заводу дуже зле відбилася на його сучасному стані, позаяк у Ризі довелося залишити багато необхідного приладдя та матеріалів, яких ще й досі бракує заводів. Однак, не дивлячись на всі перешкоди, завдяки великому хисту своїх керівників, завод має можливість виробляти кращі динамо-машини, різні мірні-прибори та апарати великого промислового значіння. Починаючи з 1921 р продукція заводу починає збільшуватись і наближається до продукції мирного часу. Головні перешкоди, що гальмували виробництво заводу, приблизно до кінця 1922 року, це: 1) брак матеріалів, 2) зменшення кваліфікованої робочої сили в зв'язку з горожанською війною на Україні (в лави борців за революцію завод кидав найкращих своїх робітників), 3) від'їзд на батьківщину латишів та естонців, які складали більшість кваліфікованого робітництва. Зменшення робітництва відбилося на загальній продукції заводу, але зараз, після відповідних заходів, завод починає де-далі збільшувати своє виробництво. Кількість робітників «ЗЕК» доходить в сучасний мент до 1.000 чоловік, в той час, як року 1921-го працювало лише 800 ч. За останній час налагоджується також справа постачання заводу необхідними матеріалами, як от: чавуном та залізом. Це обіцяє збільшити продукцію заводу приблизно на 50%.—З відомостей технічного директора заводу т. Яциневича в програму першої половини 1922—1923 року намічено такі завдання що до динамо-машин та різних апаратів.

	Динамо-машини постійного та 3-х фазового току			Трансформатори			Ріжні апарати, дрібне виробництво та інше	С у м а
	Кількість	KW	Карбо-ванців	Кількість	KW	Карбо-ванців		
1922 р. Жовтень	406	4872	207839,72	17	2250	39091,50	181213,89	428844
Грудень								
1923 р. Січень	408	4896	208863,36	19	2850	43690,50	190015,69	442569
Березень								
1923 р. Квітень	136	1628	69450,48	6	850	13030,50	73705,21	15486
Разом	950	11396	486153,56	42	5850	95812,50	444934,73	10269000

(Розрахунок ведеться заводом у карбованцях довійськового часу по каталогах заводу за 1914 рік). Приблизно таке ж завдання запропонував заводі «ЗЕК» Електротрест, але ж через добре вирішення справи з тарифікацією, підвищення кваліфікації робітників та поліпшення умов праці, завод за той же термін виробив таку кількість продуктів:

	Динамо-машин постійного та 3-х фазового току		Трансформаторів		Трансформаторів току		Ріжних частин для машин		Ріжних апаратів та дрібного виробництва	Сума
	Кількість	KW	Кількість	KW	Кількість	Сума	Кількість	Сума		
1922 р.										
Жовтень										
Грудень	547	4175	23	4310	995	5	1524	15103	295512	641271
1923 р.										
Січень	483	6774	32	3182	2081	10	6234	15321	159700	6457661
Березень										
1923 р.										
Квітень	175	2961	7	940	926	1	67	5724	45722	160901
Разом	1205	13910	62	8432	4002	16	7825	36148	500934	1259833
о/о о/о	126,8	122	147,6	134,9					112,6	122,7

Такою є приблизно дійсна продукція заводу «ЗЕК» за перше півріччя 1922—1923 року. Розглянемо тепер питання про те, оскільки є обтяжений робітник при такій продукції заводу. При обрахунку ми виходимо з порівняння з довійськовим часом у $\frac{0}{100}$ відносно продукції виробництва по каталогу за 1914 рік.

1914 рік

Вартість
виробництва

Середня кільк. робітн. 2552 при 10 годин. робітн. дні карб. 10542818 за 12 міс.
 » » » » » 8 » » » 8434254 » » »
 » » » » » 8 » » » 702854 за 1 міс.

1914 рік	Вартість виробництва
Середня кільк. робітн. 2552 при 8 годин. робітн. дні карб.	4919978 за 7 міс
На голову одн. робітн. при 8 » » » »	1928 »
Середня кільк. робітн. 1384 при 8 »	1259833 »
На голову одн. робітн. » 8	910 »

(Відомості за 1922/23 рік згідно табл. і виконання продукційного програму). Порівнюючи бачимо, що зріст продукції за 1922 та 23 рік відносно до продукції 1914 року є рівний приблизно 47,20%.

Такий відсоток вартості виробництва залежить від особливих умов часу; за браком відповідних матеріалів на ринкові завод мусив сам виробляти необхідні приладдя та інструменти. Організація нового виробництва на заводі збільшила кількість робітників, що не ввійшли в загальний склад робітників, які безпосередньо продукують речі для збуту. Так при заводі був улаштований інструментальний цех в складі 118 робітників; було поширено чавунно-літню і в ній збільшено робітників на 61 чол.; збільшився також склад організаційного цеху. Порівнюючи зі складом заводу в 1914 році, число робітників в сучасний мент збільшилося приблизно ось наскільки:

	Кількість роб. в 1914 році при середній кількості робітників 2225	Мусить бути за 1914 рік при середній кількості 1400	Мається в перод з 1/х—22 по 30/х 23 р.	Збільшилося проти мирного часу
Інструментальн. цех	98	54	118	64
Чавунно-літня	25	14	61	47
Організ. майстерня	22	12	78	66
Господ. відділ	52	29	128	99
Пожежні вартіві	10	6	39	33
Конюхи	—	—	14	14
Ідальня	—	—	21	21
Разом збільшилося	—	—	—	344

Отже, проти довійськового часу кількість робітників заводу збільшилася приблизно на 344 чоловіка. Віднімаємо від загальної кількості це число і підрахуємо загальне навантаження робітника в сучасний мент; це навантаження є рівне приблизно 1.211 карб., що дає біля 62,8 ґ довійськового часу.

Головним споживачем виробів заводу є «ІГКП», що забирає здебільшого знаряддя до копалень, потім йде Азнафта та Донбас, які також споживають велику кількість продукції заводу. Цього року було звернено особливу увагу на поліпшення приладів та різних уряджень, тому при машинному відділі заводу було засновано нову станцію для іспитів. Станцію улаштовано по останньому слову техніки. З огляду на збільшення продукції збудовано завод, що виробляє різні лаки та інші продукти

для регілітного відділу; збудовано також установочні преси. Завод почав виробляти приладдя, «Relle», яких він не виробляв навіть перед війною.

Вся продукція заводу має на меті зараз виконати загальні завдання тресту в зв'язку з загальними планами комісії по електрофікації України та УЕР. Продукція у другому півріччі значно збільшилась, і треба гадати, що в недалекому часі вона дійде розмірів довійськового часу, бо до того вживається енергійних заходів.

В сучасний мент завод є цілком забезпечений технічним та інженерським персоналом, в складі якого є фаховці своєї справи, що відіграли велику роль в відродженні промисловости на Україні. За останній рік на заводі було зроблено де-кілька винаходів великої ваги; так, напр., майстер заводу т. Гено знайшов хемичний склад ізоляційного лаку, що дає змогу виробляти машини та приладдя, які витримують ток великого напруження. Раніш такі ізоляційні лаки складали секрет де-яких електро-технічних заводів Заходу. Такий поступ продукції заводу є наслідком сучасних умов Республіки та підвищення культурного рівня загальної маси робітництва. Велику роль відіграли тут ком'ячейки заводу та заводський комітет, які входять у всі дрібниці робітничого життя. Аби краще виявити потреби робітництва, завком улаштував цех уповноважених (в кількості 6 осіб, завод поділено на 6 районів). Перебуваючи завжди серед робітників, уповноважені пильно стежать за їх щоденним життям. Про всі дефекти уповноважені повідомляють завком; обидва разом вживають заходів, аби адміністрація заводу поліпшувала організацію заводу. З метою поліпшення умов праці завком разом з представником інспекції охорони праці оглядали завод і зобов'язали Управу заводу полагодити заводське життя робітників відповідно кодексу про охорону праці не пізніш 1/XII ц. р. Спецодягом та спецгодівлею робітників забезпечено вже на 100%. Розглядали питання про загальну колективну умову. Умова передбачає двохтижневий відпуск для робітників всього заводу, а для тих, що працюють на «гарячих роботах» та на хемичній продукції, ухвалено давати відпуск на місяць.

Завком та ком'ячейка працювали над підвищенням загального культурного рівня, професійної та політичної свідомости робітництва, наслідком чого завод у повному складі прийняв устав ВСРМ, організував скарбницю взаємної допомоги серед робітників. Робітники беруть активну участь в кооперації; Харківське Спожив. Товариство відкрило заводіві кредит в розмірі 5.000 товар. карб., який згодом має бути поширений до 30.000 товар. карб..

Серед робітників помічається великий інтерес до реалізації другої хлібної позики; робітники купили акції на 3.000 пуд. хліба. Було переведено кампанію серед юнацтва робітників про вступ до В. Шкіл України. Завод надіслав трьох безпартійних до ХТІ, одного до ІНГ та 12 партійних товаришів до різних Вищих Шкіл.

Партійна агітація ком'ячейки заводу набрала значних розмірів; робітництво дуже цікавиться сучасним життям Республіки. Була лекція по антирелігійній пропаганді (лекцію відповідало до 1.500 роб., а також лекції санпросвітнього характеру про холеру та Lues загальна кількість робітників, що була на цих лекціях, приблизно 1000-1200 осіб). Завдяки піднесенню політичного рівня робітників передплата різних газет набула таких розмірів що-місяця:

«Коммунист» .	15.900
«Пролетарий»	8.100
«Правда» (московська)	500
«Известия» »	420
«Экономическая жизнь»	180
«Труд»	180
«Рабочая газета» (московська)	1.350

Часописи:

«Красная Нива»	96
«Огонек»	124

«Прожектор».	8
«Безбожник»	6
Латишські газети:	
«Proletarie Zini».	3
«Krevies Zini»	38

При заводі є книгозбірня, що передплачує майже всі газети Федерації. Книгозбірню за останній місяць одвідало приблизно 1050 чоловік. Читальню-залю при книгозбірні одвідує що-місяця до 525—550 робітників.

В липні був відкритий клуб робітників заводу «ЗЕК». Зараз до клубу вписалося вже більше половини всіх робітників заводу. Клуб відвідують охоче. Напередодні днів спочинку в клубі буває приблизно від 2.500 до 3.000 осіб, в робочі дні 500—600 осіб. Робота клубу налагоджується: закладаються різні гуртки — мистецький, спортивний та економічних питань.

На організацію клубу робітники зробили одноразовий внесок в розмірі вартости 20 пуд. дров'яного палива; трест асигнував 7.000 карб. та райком союзу «Металіст» 50.000 карб.

Після від'їзду робітників заводу естонців та латишів заводоуправління разом з завкомом та ком'ячейкою заводу порушило питання про підвищення кваліфікації робітників; в зв'язку з цим було організовано школу майстрів та фабрзавуча, а також завком улаштував школу ліквідації неграмотности. В школі майстрів зараз перебуває до 40 робітників найвищої кваліфікації. Термін навчання в цій школі два роки. В школі фабрзавучу 150 учнів робітників юнацького віку. Треба відмітити дуже солідну постановку шкільної справи, як з боку теоретичного, так і практичного. Приступлено до організації майстерень для школи фабрзавуча згідно найкращих технічних методів. З початку нового шкільного року серед юнацтва заводу помічається велике зацікавлення школою фабрзавуча; подано багато заяв про вступ до школи. За один рік існування школа дала дуже корисні наслідки в справі підвищення кваліфікації робітництва. Броню юнацтва на заводі використано цілком.

Всі зазначені досягнення заводу є результатом річної праці завкому та ком'ячейки разом з заводоуправлінням. Намічений надалі програм роботи дасть ще більш реальні наслідки.

І. К.

З ЖИТТЯ СПІЛКИ ПРОЛЕТАРСЬКИХ ПИСЬМЕННИКІВ «ГАРТ».

На літо деякі товариші (В. Єллан, І. Кулик, В. Сосюра) виїздили в кримські санаторії на лікування. Через те літом робота організації «Гарт» трохи зменшилась. Відбулося тільки 9 літвечірок. В процесі роботи з приводу зачитаних творів виникали жваві дискусії по теоретичних питаннях.

Виникала спроба поодиноких товаришів спілки об'єднати письменницькі та композиторські сили Харкова на ґрунті співробітництва: композитори цікавились творчістю пролетарських поетів, поети питаннями музики. Відбулось кілька зібрань, де зачитувались доклади про суть пролетарської поезії, індустріальний лейт-мотив усіх поетів, що входять в спілку й т. и.

В самій спільці зачитано низку докладів і продискутовано творчість гартованців, які виступали на вечір-

ках. На одній з вечірок виступав київський критик Ю. Меженко з доповненням своєї статті про формальний метод в літературі, яке викликало гарячі дискусії (С. Пилипенко, Шевченко та ин.).

З продемонстрованих на літвечірках творів можна відмітити поему В. Сосюри «Віра» й уривок великої його річі «Залізниця». Першу читав автор тричі. Критикою гартованців, плужан і публікою підмічено нові досягнення Сосюри в розробці сюжета й цікаві спроби його об'єднати поетичну форму з прозаїчною.

О. Копиленко читав оповідання (видруковане в 3 числі «Ч. Ш.»)—«Ессе Номо», про яке критика зазначила, що темою оповідання нагадує Винниченка, але виконано по-своєму. Хиба його в відсутності соціально-економічного ґрунту, на

якому виростають типи й розвертається подія.

І. Сенченко зачитував кілька дрібних поезій, із них найбільше вдатна й сильна річ—«Електричний плуг».

В. Поліщук виступав з новими спробами його в області прози. На спільній вечірці гартівців і плужан Поліщук читав низку дрібних віршів: «Веснянка», «Лан», «Інтродуція», «Поступ», яківійшли в збірку «Радіо в житах».

Гр. Коляда зачитував: «Аероплан», «Сучасна поема», «Авіо-час». Про творчість Коляди виготовлено було спеціального доклада. В дискусіях зазначалось, що автору бракує технічної обробки. Вірші Коляди під назвою «Завія в дротах» віддано до друку.

М. Хвильовий зачитував двічі новелю «На глухому шляху». Цими днями закінчена ним велика річ—«Санаторійна зона».

І. Дніпровський читав роман-хроніку «Чадний гніт», поезії «Завод» і кілька докладів з області психології творчості.

Уривки поеми О. Коржа «Шахтоза» прийнято до нового гартівського альманаху. О. Корж написав другу річ—«Вічна поема».

З прибуттям із Криму товаришів незабаром має відновитись праця «Гарту». Буде поставлено на обговорення усю творчість кожного гартівця окремо, а також буде прочитано твори товаришів, що перебували в Криму.

С. К.

У «ПЛУЗІ».

Не дивлячись на те, що частина письменників-плужан ще з самої весни роз'їхалася, а з ними й велика частина аудиторії «Плугу» (здебільшого студенти та робфаківці), робота спілки не переривалась ціле літо.

За останні місяці «Плуг» стає не тільки літературно корпоративною студією, але й одним із центрів громадського життя в Харкові. Тут поруч з суто-літературними питаннями розбираються й питання громадського характеру як українського, так і з життя закордонного.

Напр., на 60-ій вечірці (9 липня) після літературної частини було

зачитано С. Пилипенком інформаційний доклад про його подорож на могилу Т. Шевченка.

Так само треба визнати громадсько-організаційними дві вечірки «Плугу» 62 й 63 (в останній брали участь і «гартівці»), де, крім постійної аудиторії спілки, були делегати всеукр. педагогічної конференції, професори українських вузів.

Де-хто з останніх приймав участь у дискусіях,—як, напр., прив.-доц. Геринович (з Кам'янця), відомий педагог Чепіга (з Києва), Л. І. Колісниченко (з Харкова) та інші гості з різних кінців України. В критичі де-хто закидав плужанам одірваність їхньої творчості од сільських мотивів, на що останні відповіли, що вони, хоч і селяне з походження, але будучи відорваними від соціальної стихії села, не могли не підпасти під вплив міської культури. А з другого боку, плужане ніколи не стояли на тій хибній точці, що все українське ніби-то криється в селі, і то не український поет, хто не пише про садки та хатки.

Далі, треба відзначити доклад т. Х.—представника Українського Робітничого Дому в Канаді (64 вечір). Останній виступив від українського пролетаріату й фермерів Канади перед численною аудиторією і був щиро зустрінутий останньою. Аудиторія з великою увагою заслухала доповідь про боротьбу українського робітництва з капіталом Америки. Також необхідно згадати доклад про літературно-мистецьке життя Білоруси, зачитаний на 65 вечірці співробітником газети «Савецкая Беларусь», де поруч з інформацією про літературу Білоруси аудиторія заслухала й коротеньку історію визвольної боротьби білоруського народу.

Останніми часами «Плуг» зробився справжнім центром молодого селянства. Кожний з юнаків-селян, що хоч трохи цікавиться літературою, прибуваючи до Харкова, має своїм обов'язком одвідати чергову вечірку «Плугу». Де-хто з тих, що пробують писати, вступають членами спілки. Таких має «Плуг» у своїх філіях губерніяльних і повітових і навіть по-одинокі в селах (як, прим., в Будах, Мерчику й инш.).

До газет ця молодь шле свої дописи (6 «Правда» № 95).

В селах по сельбудинках (наприклад, у Голубівці на Прилуччині) селяне влаштовують вечірки, присвячені творчості плужан. Отже, роблячи підсумки літній праці Спілки Селянських Письменників «Плуг», мусимо зазначити роль спілки як громадсько-організаційного ідеологічного чинника, що об'єднує коло себе українську революційну думку.

Що до літературних робіт плужан, то вони брали організовану участь в таких часописах: «Червоний шлях», «Комунарка Укр.», «Вісти», «Селянська Правда», «Студент Револуції», «Сільсько-господарський пролетарій», а також ухвалили співробітничати в дитячому журналі «Червоні Квітки».

Крім того, плужане взяли участь у складанню двох бібліотек: «Бібліотеки комсомольця» й «Бібл. селянина», що видає Головполітосвіта.

Друкується й скоро вийде перша частина Хрестоматії «Кайдани порвіте», складеної плужанами.

Ними ж здано до друку 6 п'єс, — частина перероблена з старих етнографічних, частина оригінальних.

Плужанин В. Муринець пише низку дитячих п'єс (одна з них «Розумна бабуся» взята «Книгоспілкою» до друку).

Видрукували й здали до друку свої твори окремими книжечками плужане: І. Кириленко, І. Шевченко, І. Сенченко, О. Копиленко, П. Панч і С. Пилипенко.

Виготовували збірки віршів т.т. Сенченко, Панів і Поляда.

Ось діяльність «Плугу» за літній період.

На осінь вона має поширитись. Бо прийдуть старі плужане, а крім того, з'їдеться на зиму до шкіл м. Харкова селянська молодь.

До цього періоду Бюро «Плуга» намічає низку організаційних заходів як напр.:

1) Організація літературної студії при Бюро «Плуга».

2) Вироблення плану роботи в сільських гуртках, щоб через останні зв'язатись з виробничою базою широких кол селянства.

3) Приступити до писання повістей колективним методом (з участю 5–10 людей одночасно) і цілий ряд других заходів, що зміцнять і розв'яжуть надалі ті широкі надії, що їх має здійснити перед трудовим про-

мадянством України Спілка Селянських Письменників «Плуг».

С. Божко.

ДО ІСТОРІЇ ПРОЛЕТАРСЬКОГО ТЕАТРУ.

(Трупа Гната Юри).

Під Денікинською навалою розбігаються всі українські культурні організації. Роспадається й «Молодий Театр». Рештки його мандрують до Винниці, де стоять галицькі дивізії. Військовий театр запрошує артиста «Молодого Театру» Гната Юру режисером. Юра приймає пропозицію і через де-який час утворюється трупа з побутово-європейським репертуаром.

1 січня 1920 року театр приймає шефство пролетарського письменника Івана Франка. З шефством починає змінятись зміст праці театру, — він революціонується.

З Винниці театр мандрує на Черкащину, об'їздить її вздовж і впоперек, відвідує Полтавщину, де виконує роль агітатора за внесення податку. Голод, злидні повертають трупу до Винниці, звідки вліті 1922 р. вона переїздить до Кам'янця-Подільського, де й перебуває весь сезон. Тут театр поповнюється ще двома артистами В. Васильком і Л. Гакбуш.

Наприкінці осені 1922 року театр складає умову з Подільською губполітосвітою і проводить зиму в Винниці. З Винниці весною цього року театр їде в Донбас, де виконує почесну величезну місію праці серед робітничих мас.

Тут театр тріумфує. Зрушується одверху до споду, розлітається вдрізки брехня про те, ніби українці-робітники не розуміють української мови, зникає упередження проти української культури й зокрема українського театру. Трощиться «частичное недоверие, которое, имелось вначале среди некоторых отдельных работников к постановке «Ревизора» (Донгубнар-світа).

На осінь театр приїздить до Харкова і стає постійним державним театром столиці УСРР.

Не легкий шлях пройшов театр з 19 року до 23, од Винниці через Черкащину, Полтавщину й Донбас до столиці Республіки. Багато є повча-

ючого, героїчного, що може скласти невимірчу пам'ятку тяжких шляхів української пролетарської культури. Театр пройшов через голод. В деяких місцевостях артистам доводилось мати шклянку сирого пшона на цілий тиждень. Слабі елементи хитались, одривались, падали, виходили з трупи. Організація жила залізним духом і заховувала гідну подиву дисципліну. Очевидно, весь секрет такої залізної витривалості криється в самій пролетарській будові театру. Це—театр-комуна, де немає начальства, а є рівне товариство, об'єднане великою любов'ю до мистецтва й віддане йому. За весь час свого існування жадного компромісу. В корчах голодовок гартувалася воля артистів. Колектив уперто йшов своїм шляхом. І коли (маленький приклад) Кам'янецька політосвіта написала бучну адресу оперному артистові після гри «Птички певчие», артист Коханенко говорив завідувачу політосвітою:

— «Кого шануєте? халтуру виславляєте». Ми в голоді служили пролетарському мистецтву, а пролетаріят шанує халтуру. За що ми боролися?».

Не в роскошах,—у мороці злиднів, холоду й голоду вигартовано цю гостру ненависть до халтури.

Гідні подиву мандри театру на Донбасі. Не гляючи на гарячий прийом, театр все ж таки проживає в злиднях. І не гляючи на це вперто мандрує піхтурою од рудника до рудника, під дощами й негодами, тягає на собі свої лаштунки.

Театр, як атестував його сам режисер перед головполітосвітою: «має широку ініціативу в розумінні художніх досягнень. Сценична форма його—реалістична стилізація, доведена до героїчного патосу, що головним чином показує внутрішній зміст сценичної дії. Головна, ґрунтова платформа театру масова дія».

До цього зайвим є щось додавати.

В репертуарі театру твори, як світових драматургів, так і оригінальні українські, споріднені з епохою революції:

1) Фруенте-Овехуна, твір Лопе-де-Вега, 2) Гайдамаки, 3) Цар-Едіп, 4) Антігона, 5) Пан,—Лерберга, 6) Весілля Фігаро, 7) Іоля—Жулавського, 8) Сонце Руїни—(перероблена), 9) Лі-васо пісня, 10) Суета, 11) Ло-

рензачіо—Мюссе, 12) Затоплений дзвін, 13) Герцогіня Падуанська, 14) Кінець Месії, 15) Повстання—Верхарна.

Є періодична експериментальна праця.

1. Дніпровський.

— Т-во «Український Робітничо-Селянський Театр». У Харкові організується пайове т-во з обмеженою відповідальністю «Український Робітничо-Селянський Театр». Мета т-ва об'єднати паї суспільних, кооперативних і радянських установ для допомоги українським державним театрам у першу чергу, а також для організації на твердому матеріальному ґрунті укр. роб.-сел. театрів, студій, хорів і т. ин. В склад пайщиків приймаються також і окремі особи. Фундаторами т-ва являються такі установи: Укрзовнішдержторг, Українбанк, Сільський Господарь, Відділ Мистецтв ГоловПО, Спілка селянських письменників «Плуг», спілка пролетарських письменників «Гарт», Укркустарспілка, театр ім. Л. Українки, театр ім. І. Франка. Пай т-ва—один червінець. Зараз уже взято паїв до 1500, при чому один Українбанк взяв 1.000 паїв, Укрзовнішторг—100 паїв.

Т-во «Укробсельтеатр» приступило вкупі з Від. Мистецтв Голов ПО до організації Українського Державного Драматичного театру в м. Харкові. Зараз провадиться ремонт будинку театру (б. Малий театр, Харк Набережна, 1-6). Сезон розпочнеться з 1 жовтня.

В основу трупи взято театр ім. Ів. Франка. Головним режисером і директором призначено відомого режисера Гната Юру.

Оргбюро т-ва працює в складі: О. Полоцький (Укрзовнішдержторг, Українбанк), П. Любченко (Сільський Господарь), Порайко (Укркустарспілка), С. Пилипенко (Спілка «Плуг») і Л. Болобан (театр ім. Л. Українки).

— Робота Держ. Укр. Хору ім. М. Леонтовича набирає все більшої й більшої класової виразності. В майбутньому зимовому сезоні 1923/24 року до основних завдань «Дух»у—усвідомлення селян і ро-

бітників в укр. музичній творчості та розбуркування їх природнього музичного хисту,—прилучається два ударних завдання, що характеризують «Дух», як організацію громадсько-політичного значіння, свідому завдань і мети радянського культурного будівництва.

Завдання ці: 1) найширша популяризація пролетарської поезії в музичних інтерпретаціях і 2) гуртування композиторських сил з метою наближення їх до сучасної поезії й винаходження музично-гармонійних форм, що найбільш відповідали б духу й змістові пролетарської поезії при передачі в музиці.

Ці завдання закінчують ідеологічне обличчя «Духу» й роблять його єдиним в Республіці осередком дійсно пролетарського муз. мистецтва й фактором поступу його.

Ще влітку «Дух» розпочав широку концертну кампанію на селі.

Влаштовано низку концертів-лекцій по-за межами Харкова. Вони дали можливість робітничим та селянським колам познайомитись з недрукованими творами сучасних композиторів пролетарської формації. Кампанія протягнеться до холодів. Намічено низку мандрівок на фабрики та заводи Слобожанщини.

Організаційна робота хору провадиться по трьох основних напрямках: 1) поліпшення організаційних форм життя й підвищення вокального складу, 2) аналогічна праця в провінціальних хорах та утворення нових хороших осередків, 3) об'єднання композиторських сил для утворення єдиного фронту шукань в галузі музичного мистецтва. Хор поповнено новими кваліфікованими співаками: загальна кількість доведена до 50; хор реорганізується в мандрівну капелу. Звернено увагу на утворення органічного зв'язку з провінціальними хорами й на підвищення їх діяльності.

Робота в справі об'єднання композиторських сил проходить досить інтенсивно. Незабаром відбудеться черговий вечір-вистава недрукованих творів з обов'язковою участю всіх композиторів і диригентів хороших установ (концерт-вистава-з'їзд).

Хор увесь час працював в надзвичайно тяжких умовах. Навіть нотну літературу доводилось збільшувати й розповсюджувати звичайним переписуванням, бо укр. нот ніде не друкують. Тепер хор спромігся на шапірограф. і справа постачання недрукованими творами селянських, робітничих та червоноарм. хорів значно покращала.

З метою українізації репертуару військових частин хор намітив ряд концертів по червоноарм. клубах.

Для підвищення музичної кваліфікації артистів хору, а також для поширення музичної освіти серед громадських кол. «Дух» має на меті організувати вокально-музичну студію по типу короткотермінових курсів.

Для популяризації камерної та оперної укр. музики при хорі організовано два квартети: чоловічий і мішаний.

Сезон хор відкриває на початку вересня вечором пролетарської поезії в музичній інтерпретації. Збір з концерту піде на користь повітрофлоти.

В листопаді хор святкуватиме свій 6-тирічний ювілей. Готується брошура, що змалює шлях художнього розвитку організації за 6 років.

В сезоні 1923—24 р. відбудуться такі стильові вечори: 1) вечір пролет. поезії; 2) вечір поезії П. Тичини; 3) галицький вечір; 4) Лисенківський вечір (з нагоди відкриття пам'ятника в Києві); 5) вечір Степового (2-ї роковини смерті); 6) вечір Леонтовича (3-ї роковини смерті); 7) Шевченківське свято; 8) вечір Стеценка (з нагоди 2-х рок. смерті).

Хор працює під художнім і адміністративним керуванням Ф. Соболя.

«РАДЯНСЬКА ОСВІТА».

За постановою Колегії Наркомосвіти видавництво «Шлях Освіти» в серпні ц. р. приступає до видання нового щомісячного громадсько-педагогічного часопису під назвою «Раданська Освіта». Журнал цей виходитиме українською мовою — розміром 2—3 друк. аркуші кожне число.

Призначається його — в першу чергу для нашого вчительства, особливо ж — вчительства сільського, що най-

більше було позбавлене до цього часу дужої допомоги культурних центрів— в його так часто болючих питаннях громадського та педагогічного характеру. В журналі намічається відділи:

I. Загальний політично-педагогічний відділ—статті політичного змісту, радянське будівництво, основні менти освітньої політики, провідні педагогічні статті, завдання часу в політиці Наркомосвіти.

II. Наука й техніка—питання, найцікавіші для вчителства.

III. З педагогічної практики—досягнення в галузі соц. вих. та освіти взагалі, дискусійні методологічні, програмові, планові праці робітників центру й місць.

IV. З практики політосвіти—завдання, роля, зміст, форми, методи.

V. Життя на місцях—дописи, огляди роботи й побуту.

VI. Дитячий рух та творчість—дитячі твори та огляди дитячого руху й творчості.

VII. Інформації та хроніка робота центру (офіційна частина), робота місць, професійне життя то-що.

VIII. Бібліографія—огляд журналів, газет, неперіодичних видань, покажчики літератури до різних питань.

IX. Листування з читачами.

X. Об'яви.

— В. Коряк закінчив першу частину своєї історії української літератури «Феодальний період». Праця має бути видана вид-цтвом «Гарт».

— Я. Лейтес приступив до складання книги критичних нарисів «Портрети українських писателів».

— Російський поет Александр Гатов приготував до друку другу книгу поезій «Поющие деревья». Готує переклади в віршах п'єс Рен'яра, славетного французького комедійного письменника післямольєрівської доби, і переклад книги поезій Е. Верхарна «Les heures du soir» («Вечірні години»).

За редакцією А. Гатова виходять скорочені переклади романів Роні Старшого «Червона Хвиля», (в Держвид. Укр.) і «Загадкова сила» (у вид-ві «Молодой Рабочий»), «Червона хвиля»—глибокохудожня картина революційних поривів, боротьби рев. синдикалістів з жовтими профсоюзами у Франції до війни. «Загадкова сила»—фанта-

стичний роман в дусі Уельса: вплив міжпланетної революції на землю.

А. Гатов разом з С. Пилипенком склав «Антологию укр. поетов в русских переводах».

Поезії А. Гатова перекладають на українську мову В. Сосюра і М. Доленго.

— М. Васильківський виготовив до друку український переклад Кантових «Prolegomena».

— І. Ю. Кулик працює зараз над поемою-щоденником «Крим», що уривки з неї містимо в цьому числі «Черв. Шл.» Крім того, готує літературно-критичний матеріал для галицьких журналів «Наш стяг», «Нова Культура».

— Валеріян Поліщук закінчив роман ритмічною прозою «Григорій Сковорода» і зараз обробляє для друку. Випустив у в-ві «Книгоспілка» кн. поезій «Радіо в житах». Вийшла в перекладі на російську мову його поема «Ленін» у в-ві «Путь Просвещения». Переклад за редакцією Г. Петнікова, ілюстрований худ. Аверіним.

— І. Сенченко працює над драматичною поемою «Час». Виготовив збірку віршів «Щаблі».

— О. Копиленко працює над оповіданнями «В ярах», «Кров», «Потяг ч. 93». Виготовив збірку поезій.

— Г. Коляда написав «Сучасну поему» та поему «Авіо-час».

— Вид-че коопер. т-во «Гарт» випустило такі книжки: Л. Троцький і Х. Раковський—Перспективи й завдання нового етапу; М. Равіч-Черкаський—Історія Комуніст. Партії (б) України; В. Ленін—Карл Маркс і марксизм; Національна політика Рад. влади (Збірка статей з передм. Х. Раковського); М. Коцюбинський—Сміх (інсценіровка).

— Бібліотека Селянина. Голозполітосвіта УСРР здала до друку серію красного письменства з «Бібліотеки Селянина» за редакцією С. Пилипенка. В серію увійшли оповідання: І. Павлинка, І. Сенченка, О. Копиленка, П. Темченка, С. Пилипенка, М. Івченка, Петра Панча.

— «Червоні квіти». Головсовцвих Наркомосу з вересня місяця починає видавати двотижневий журнал для дітей «Червоні квіти». Журнал

буде виходити окремими випусками по-українському й по-російському. Редагує журнал В. Затонський.

Повернувшись з Полтавщини, комісія для дослідження мови, в складі М. Йогансена, В. Ткаченка й К. Німчинова, привезла різноманітний матеріал, головне з ділянки фонетики й складні говірок сел Шишак, Перевіз, Матяшівка, Устивиця, Яреськи. Важливий для перекладачів матеріал із складні

(синтаксису) стверджує ще раз спостереження акад. Тимченка (Укр. гр. для III і IV кл. шк. с.) й доповнює кількома рисами, що ще яскравіше висовують прихильність укр. мови до безсуб'єктних речень з формою 3 особи однини.

В-во «Рух» розпочало виданням «Вибрані твори Ів. Франка». Видання розраховано на 16—18 томів: оповідання, поезії й поеми, драматичні твори й критичні роботи.

К И І В

З ДІЯЛЬНОСТІ ІНСТИТУТУ НАУКОВОЇ МОВИ ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК.

В останній час життя рішуче поставило питання про українську мову на Україні. Поруч з цим ще яскравіше виявилися ті труднощі, з якими зв'язаний перехід до широкого вживання української мови, через брак критичного опрацювання й усталення її в багатьох галузях сучасного суспільного, а особливо шкільного та наукового життя. Здавалося б, що ось якраз тепер широко розгорнути свою діяльність мусила б така установа, як Інститут Наукової Мови, що акурат і дбає за критичне опрацювання й усталення української наукової мови; і дбає вже не перший рік, маючи вже великі в цій справі досягнення, до яких небагато часом уже треба й додати, щоби зробити їх загально-приступними і загально-вживаними. Але, на жаль, Інститут цей і тепер продовжує існувати як наче б десятирядна позаштатна академічна установа, не одержуючи жадних коштів. І коли щось все-таки робить,—то тільки завдяки громадській свідомості й енергії своїх членів та співробітників.

Трохи ліпше стоїть матеріальна справа Природничого Відділу Інституту, що завдяки матеріальній допомозі (папером) Державного Видавництва України, навіть поволі продовжує видавати і «Матеріали до Української Природничої Термінології». Оце якраз вийшли з друку II та III томи цих «Матеріалів», що складаються з таких двох великих термінологічних словників: 1) акад. П. Тутківського—Словник Геологічної Термінології (13 аркушів)

та 2) О. Курило—Словник Хемічної Термінології (9 аркушів). Обидва словники ці, як і звичайно словники Відділу, колегіально проредаговані відповідними Секціями Відділу з участю філологів. Тепер Відділом ведуться переговори з Держвидатом про видання нових термінологічних словників і від наслідків цих переговорів залежатиме те, чи побачуть вони скоро світ чи ні. Коли згода буде досягнена, то ще протягом цього року будуть надруковані: М. Шарлемань—Словник Зоологічної Номенклатури (назв тварин) та Хв. Калинович—Словник Математичної Термінології; перший—6, другий—12 арк. розміром. Почнеться друком (а може й закінчиться) загальний Словник Української Природничої Термінології—розміром аркушів у 10, не такого академічного типу, як уже видані словники, а пристосований до широкого, переважно шкільного вжитку, охоплюючи всі основні галузі природознавства. Крім того, почнеться друком Словник Української Ботаничної Номенклатури (назв рослин).

Інші Відділи Інституту поки що позбавлені можливості щось видавати, і тільки Юридичний Відділ має надію на видання складеного ним великого словника Української Правничої Термінології (а поруч—і взагалі термінології державно-громадської), як що переговори про видання його, що вже довго ведуться з Академією Наркомюстом і Науковим Комітетом Наркомос'у—дадуть врешті якісь позитивні наслідки. А нема чого й казати, оскільки пекуча потреба у такому словникові є акурат тепер, коли на українську мову в значній мірі переводиться державний апарат нашої Республіки.

АРХЕОЛОГІЧНА ЕКСПЕДИЦІЯ УКРАЇНСЬКОЇ АКАДЕМІЇ НАУК НА ЧЕРНИГІВЩИНІ.

За час від 23 до 31 липня ц. р. експедиція перевела таку роботу:

Досліджено обидві прибудови Собору (Чернігівський Спас) до північного й південного муру. Виявилося, що вони є усипальні й нічого спільного з притворами, за які їх вважали раніше, не мають. В прибудовах, що виявляють рідкісні особливості архітектури XI—XII століть, знайдено цікаві деталі й схеми. У мурі південної прибудови знайдено чудово оброблену нішу з рештками роспису.

При детальному огляді кладки південної прибудови керівник експедиції М. Є. Макаренко найшов скарб срібних річей великокнязівської доби. Речі оздоблені складними орнаментовими мотивами рослинного та тваринного характеру.

Найбільш цікаві речі в скарбові такі: 1) два чудових колта (рід великих, до півтора вершка в діаметрі коштовної роботи бовкунчиків з малюнками фантастичних звірів); 2) дві срібні широкі обручки, з малюнками рослинного характеру; 3) дві сережки трьохшипного київського типу з зерновим орнаментом; 4) одна срібна гривна київського типу і 5) кілька десятків напів-вальцоватих срібних прикрас, які носилися, головним чином, на грудях і т. и.

Найдений скарб був завинутий в легеньку тканину, від якої майже нічого не лишилося.

По характеру орнаментациї й техніки, в скарбі є нові елементи в порівнанні з скарбами, знайденими перед сим у межах України. Дата кладу—вд половини XII до половини XIII століття.

В середній частині храма вглиб на 1½ арш. знайдено стародавню підлогу великокнязівської доби з лупцевих плит, оздоблених опуклим орнаментом з інкрустаціями. Такі підлоги знаходимо в будівлях Візантії та Сходу.

ШКОЛА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА В КИЇВІ.

(Допис).

Багато вже зроблено Радянською владою в галузі освіти, багато є річей, що можна показати і друзям

і ворогам. В наші часи все колись незвичайне стало звичайним. І досить трудно відзначити щось, як феномен.

Все ж таки на Шевченківську школу в Києві варто звернути увагу, бо освітні досягнення зроблено вже не в стінах дитбудинка, чи колонії, але в стінах школи. Школи наші відзначались рідше.

Утворило цю школу київське вчительство, що напочатку революції згуртувалося в «Т-во Шкільної Освіти».

На чолі школи спочатку заснування до сьогодні стоїть талановитий педагог Володимир Хведорович Дурдуківський. Біля його згрупувалась громадка молодих учителів ентузіастів, що захопились ідеєю трудової школи.

Пережила школа в період громадянської війни багато лихих годин. Правительство Петлюри пальцем об палець не вдарило, щоб дати школі матеріальну базу, Скоропадський ганяв школу з помешкання в помешкання, денікинська комісія по знищенню українських шкіл що-дня робила труси.

Тільки за Рад. влади школа почала жити. Допомогали стати їй на ноги і кооперація, й саме трудове населення.

Творити трудову школу довелося в неймовірно тяжких умовах.

Сприяв до утворення правдивої трудшколи і підносив сили ентузіастів самий склад школи: діти-сироти — жертви імперіялістичної війни, діти київських окраїн і, нарешті, діти трудової інтелігенції.

Ця дівтора демократичного походження, що росла під вибухи громадянської революції, відчувала її, — й створила в школі свою малу республіку. З самих родинних обставин принесли діти волю й розуміння шкільного самоврядування.

Організована кожна група, кожний крок життя організований. На чолі шкільного низового самоврядування стало дитяче управління школою. З цілою мережею комісій і комітетів: комітет загально-шкільних господарів та господинь для порядку й чистоти класів, бібліотечний комітет, редколегія.

Обов'язковими лекціями некінчиться життя в школі власне, після лекцій продовжується найбільш енергійне життя: школу прибирають, засідають,

радяться, переписують класні журнали—дві години.

А там—клубна праця.

На чолі клубу—управа. В клубі до 30 гуртків, в кожному голова, писар. На загальних зборах кожний гурток виступає зі своїм відчитом.

Втручання учителів, їхнє керування цією республікою зовсім непомітно. Педрада розв'язує найважливіші питання й принципові педагогічні справи. Кожна дисципліна має свою комісію, що старанно й детально розроблює її методи. Завдання школи—подати дітям єдину науку, а звідціля—прагнення об'єднати предмети.

Кожна група має свого вихователя, який стежить за розвитком дитячої індивідуальності. Щотижнева педрада підсумовує спостереження, дає директиви.

Кожний крок шкільної й клубної роботи оточено любов'ю до неї та естетизмом. Кожна група має свій девіз, гарно змальований на плакаті. Стіни в коридорах і класах оздоблено портретами вчених, письменників і політичних діячів, прикрашено рушниками, малюнками, відповідними афоризмами, картинами й т. ін. В шкільному музеї згромаджено всьє працю дітей за кілька років.

Безліч наукових рефератів на різноманітні теми, ручні роботи з картону, паперу, глини, дерева, заліза, що ілюструють здобування технічного знання, географічні та історичні мапи, малюнки, геометричні приладдя, ціле море літературної творчості: вірші, оповідання, спомини, описи експедицій-екскурсій з колекціями й т. ін. й т. ін.

Шкільна виставка ілюструє досягнення.

При школі три майстерні: слюсарська, столярна та гурток, в якому працюють переважно дівчатка. Граблі, санки, завіски до дверей, замки—це зроблено молодими слюсарами, табуретки, стільці, рямці—столярами. Вони ж збудували й театральну сцену. Книжки в бібліотеці опрацьовані самими дітьми.

В кімнаті математики та фізики—посередині фонтан, що б'є вгору кольоровими струмочками, розсипаючись бризками по квітках, телефон, зроблений дітьми, на стінках—збірка колекцій, зібраних під

час екскурсій на заводі, на столах журнали та праці учнів: висотоміри, астролябії, рисунки розмірів київських висот, діаграми

Кімната природознавства вся увішана намальованими дітьми портретами Дарвіна, Лямарка, Уолеса... Кругом ботаничні, геологічні колекції.

Кімната експонатів з географії, краєзнавства, історії, політграмоти.

Географи відбили свої знання в мапах, малюнках, економічних діаграмах, моделях (Ніл зі скла, а по берегах краєвиди природи та городів). Паперовий завод, вулиця міста, по якій біжить «київський комунальний трамвай», вірменська булошня, робоча квартира, селянська хата—це краєзнавство.

На великому столі з паперу й глини представлено давній побут і давнє життя. Тут же стільний літопис шкільного життя, історичні дослідження околиць, де стоїть школа це історія.

Великий куток політграмоти. Вона з'єднується з історією. Над ним цитата з Драгоманова: «Для політики потрібна історія, як для медицини фізіологія». Всі визначні політичні події в плакатах і малюнках, окупація Пури, анексія Галичини, нота Керзона, відповідь ССРР.

На столі під плакатом Керзона товстий журнал—історія соціалізму та комунізму, збірник рефератів на політичні теми. А поруч прекрасно оброблений журнальчик—«День злотосяйний»—присвячено Жовтневій Революції.

Дитячі картини, шкільна газета.

А ще далі—дитячий кооператив, що постачає дітям олівці, пера, книжки і т. ін.

А навкруги нова, весела, бадьора, комуністична дівчора.

МИСТЕЦТВО В КИЇВІ.

(Допис).

Були часи, коли Київ вважався найбільшим продуцентом мистецтва на Україні. Це було тоді, як він був ще столицею республіки. Зараз продукція його падає, але він, пам'ятаючи своє «славне минуле», ще бореться, ще претендує на дирижерство, хоч одну по одній мусить здавати свої

колишні позиції. Найбільш виразно помічається цей підупад на поезії, на літературі.

В Києві, крім панфутуристів, котрі в останній час починають і собі розлазитись куди котре, нема ніяких поетичних груп. Багато балакалось про т. зв. неокласиків, було присвячено їм кілька докладів та рефератів, а в дійсності неокласики не творять ніякого об'єднання. В Києві нема зараз ні одного неокласика. Єсть група приятелів по особистих симпатіях (Васильченко, Косинка, Підмогильний, Атаманюк, Осьмачка, до яких близько стоїть і Івченко, що переїхав до Києва), але це не літературне об'єднання. Так само ні до якої групи не можна зачислити Мик. Терещенка, Як. Савченка, Д. Загула і їм подібних. Між панфутуристами пішли суперечки про деструктивізм (Семенко і К^о) та конструктивізм (Шкурупій і К^о). Молоді панфутуристи тратять віру в своїх привідців (Семенка, Слісаренка й Шкурупія). Панфутуризм борсається в масі протилежних одна одній ідеологій і ніяк не знайде виходу. Шкурупій друкує нову «платформу», яка має зібрати «воедино» розпорошені сили, але сумнівно, чи це вдасться. Всі спроби панфутів, видати який-небудь альманах чи журнал потерпіли фіаско, бо ідейного об'єднання немає, а через те бракує й творчої потенції.

Мистецький Київ посіла літня сплячка.—таке поверхове вражіння в кожного, хто робить про Київ свої висновки на підставі побічних спостережень. В середині мистецьких кол все-таки кипить життя, але воно через несприятливі київські умови не може виявитись. Брак будь-якого ширшого об'єднання, брак журналу присвяченого мистецтву взагалі і зокрема поезії, відбивається надто шкідливо як на піднятті мистецького руху, так і на продукції окремих митців. Цьому можна було б хоч трохи зарадити влаштуванням літературних вечірок, рефератів, диспутів то-що. Але при тій неорганізованості, що запанувала в мистецьких колах Києва, всякі спроби в цьому напрямку були невдалими. Так не вдалось влаштування вечірок музично-поетичних в помешканні тов. ім. Леонтовича, не вдалось zorganizувати ряд літературних вечорів в Академії Наук.

Була в Києві спроба заснувати філію «Гарту», але ця спроба реальних наслідків не мала. Києве великі надії покладають на осінь. Чи тільки ті надії не сядуть пилом? Сюди небагом приїздять Зеров, Рильський і Ярошенко. Ідуть балачки про всякі журнали і збірки, але вони можуть закінчитись так само, як і балачки про «Кермо», котре світу білого не побачило і мабуть не побачить.

Гурток письменників і педагогів «з професорським уклоном» (Якубський, Филипович, Попов, Загул, Петров, Самоненко й ин.) влаштовують в ряди-годи доклади й диспути, присвячені історії, психології та теорії поетичної творчості, але не прилюдні й сухо наукові.

Київські видавництва заняті зараз переважно друком шкільних підручників та драматичних п'єс для села. Крім книжки Б. Якубського «Соціологічний метод у письменстві» (видання «Слова») та двох книжечок (видання «Спілки»), Косинки «Заквітчаний сон» і Васильченка «Вечірні акварелі» (які являються тільки передруком з «Нової Громади»), на ринку появилися ще Слісаренка «Поєми» (вид. «Гольфштром») та Йогансена «Рокове коло» (вид. «Гарт»). Оце, мабуть, і все, що появилось за останній місяць на київському книжковому ринку. Недавно вийшов з друку 5—6 номер «Нової Громади», котра має окремий, досить великий літературний відділ. «Вукоспілка», видаючи цей кооперативний журнал і даючи в ньому місце де-яким художнім творам, робить добре діло бо популяризує між широкими колами кооперативних діячів і просто громадянства інтерес до нової укр літератури. Але не всі, вміщені там твори, зрозумілі селянству, для котрого журнал, власне, призначений. Видавництво «Час» заходиться зараз коло видання літературних альманахів—збірників, на зразок колишньої російської «Землі». Буде (хоч і не для всіх, бо ліві течії в письменстві будуть, мабуть, далеко од цих альманахів) де-яким письменникам де складати свої залежані твори.

Трохи схвилював було Київську публіку останній розділ «Історії українського письменства» Єфремова, в котрому трактується сучасна укр. література. С. Єфремов прочитав цей

останній розділ своєї переробленої «історії» перед запроханими ним письменниками в помешканні Академії Наук. Читання продовжувалось два вечори. Перший був присвячений віршовим поетичним творам, другий — прозовим. Цікаво, що погляд академіка за весь час революції що до літератури мало в чому змінився. Сучасне буяння поезії віршової автор пояснює занепадом літератури, хоч і признає, що в сучасній генерації маються поети й всесвітнього масштабу. Порівняння стану літератури нашого часу з таким же, ніби-то, станом під кінець 18-го віку, коли літературу затопили штучні вірші панегіристів, викликало майже у всіх слухачів щире здивування. Лобода не міг з цим погодитись і з пробаченнями перед автором висловив скромне бажання мати собі «на цей щот» трошечки права на инакшу думку. Нові здобутки в віршовій техніці ак. Єфремов вважає непотрібними трюками і дуже жалкує, що навіть «такий Тичина» ставить дві крапки перед рядком, а не прикінці. З поетів першенство дає автор неокласикам, між якими видатне місце займає Зеров, котрий хоч і не друкував своїх оригінальних творів, але «показував їх» шановному академікові. Незрозумілі випадки проти деяких поетів Савченка, Семенка, Слісаренка, В. Поліщука в роді: «Слісаренко — дяківський басок», «Семенко — ідіот» і т. п. викликали обурення в багатьох із місцевих слухачів і також у М. Могиланського, який приїхав з Петербургу. Дискусія з приводу прочитаного встановила, що це просто хибна інформація про сучасний стан укр. літератури, а не історія письменства останнього десятиліття. В «Більшовику» появилась про це замітка якогось панфутуристичного сузір'я, а літературні кола, не виключаючи й О. Дорошкевича, довго не могли вгамувати свого піднятого цією історією настрою. — Отаким малюється зараз літературний Київ. Перейдемо до театрального.

Що театр? Зараз у моді кіно. Квитка не можна дістати до Шанцера, бо там «іде маса трюків», а театр.. Та й справді ж бо. Київ у так набридли всякі театральні вистави, що він покохав кіно. З півночі цілою хмарою насунули на Київ знаменитості. Гастрольори, гастрольори і гастрольори, а все «столичные»: Кузнецов

з своїм «фраком» і «дураком», Алексеева-Месхієва, Меєрхольд з «землею дибом», Александрінці, «Кривое зеркало», «Кривой Джимми», Утесов... всіх і не перелічиш. а все, за винятком двох трьох порядних, одне другого краще. Тео «разрешал», а «политпросвет». нарешті, спам'ятався і вщемив за хвоста останнього з них, — заборонив. Довго Київське непманство «наслаждалось» столичними знаменитостями, а зараз суне в кіно «наслаждатись» американськими фільмами з револьверами, вбивствами, крадіжками, шахрайствами і т. п. Це для «разнообразия».

Що балакати про оперу? Там «до страшного суду» буде: Онегин, Фауст, Піковая Дама і т. д. Це як раз для «пролетаріату», для того, що в шовках та золоті. Так само й з драматичним театром. Українських вистав зараз немає.

Помешкання театру ім. Шевченка передано головлітосвітою мистецькому об'єднанню «Березіль» Курбаса, котрий взяв на себе обов'язок протягом двох літ від вересня до травня давати по 20 вистав на місяць і одремонтувати театр. В студіях «Березіля» йде зараз гарячкова підготовка до сезону. Намічено кілька десятків нових постановок. і Курбас над ними зараз працює. Українська публіка нетерпляче чекає од Курбаса нових шедеврів. «Шевченківці» на цей сезон переїзять в Одесу, а в останній час гастролювали в Лубнях і де, як кажуть, мали неабиякий як моральний, так і матеріальний успіх.

На сторінках «Більшовика» велась недавно цікава суперечка між Савченком, Марком Терещенком та Д. Ровинським відносно українського театру, а в залі пролетарського Дому Мистецтв виступав з своїм рефератом С. Марголін, котрий в своїх твердженнях про ілюзійність в театральному мистецтві забігав надто далеко. На диспуті виступали й українці, при чому не обійшлося без курйозів. Дм. Ровинський, бувший «директор» Шевченківського театру і уповноважений головлітосвіти заявив, що між укр. діячами сцени немає «никаких разногласий», бо всі три провідники, себ-то Курбас, Терещенко й він — Ровинський — працюють в повному контакті поміж собою. «Що зробив, каже він, — Терещенко? Він видумав скло, а Курбас із цього скла зробив вазу». Чом не «контакт»?

І театральні митці уповають на благодатню осінь. Побачимо, що та осінь покаже

Ю. С.

МИСТЕЦЬКЕ ОБ'ЄДНАННЯ

«БЕРЕЗІЛЬ» У КИЇВІ.

Небагато людей на Україні уявляє, що таке Мистецьке об'єднання «Березіль». Це т-во ще зовсім молоде (його засновано 31 березня 1922 року, офіційно дозволено й зареєстровано у вересні м. р.), а брак у Києві української журнальної преси не дає змоги як слід популяризувати завдання товариства та його заходи. Широка публіка знайома з ними тільки по роботі 1-ої театр. майстерні. («Березіль» має у Києві три театр. майстерні, а крім того — ще Білоцерківську). Проте праця «Березіля» не обмежується виключно практично-театральною й педагогічною ділянками.

Мета товариства — об'єднати тих працівників театру й мистецтва на Україні, що твердо тримаючись заповітів Жовтневої революції, не одділяючи мистецтва від життя, не плекаючи ніяких традицій, хочуть служити сучасності й будувати майбутнє. Члени товариства підбираються дуже дбайливо, і тільки енергійні, активні, віддані справі революції й культурного будівництва кандидати приймаються в об'єднання. Тому членами т-во небагате, хоч в його установах працює й виховується біля 200 чоловіка в мистецькому й громадському відношенні певних осіб.

Робота об'єднання, крім утримання й проводу (поки-що) 4-ма театральними майстернями, розбивається на цілу низку спеціальних лабораторій та комісій.

Найголовніша з них це «Режисерська лабораторія». В ній працюють кращі робітники з усіх майстерень театральних, з одного боку виховуючись на самостійних по-європейському грамотних режисерів, з другого ж боку — розроблюючи принципи сучасного театру в закінчено-угрунтовану науку. Тут розроблюються сценарії нових п'єс, пере-роблюються для потреб сучасності п'єси старого репертуару і тут скла-

даються підручники по театральних науках, що в свій час будуть друковані. Тут збираються матеріали й розроблюються проекти театральної термінології. Тут працюють над питанням театралізації де-яких моментів нового побуту.

Керує працею лабораторії тов. Л. Курбас.

Друга по важливості — це «Декоративна майстерня», на чолі якої стоїть худ. В. Г. Мелер. Вона має виховати освіченого й технічно підготовленого мистця, товариша режисерів по оформленню сценичних лаштунків.

Як раз тепер організація цієї майстерні закінчується, хоч справа дуже гальмується за браком коштів на технічне приладдя й обладнання.

«Психотехнічна комісія» (з 10-ти чоловіка), в якій працює невропатолог др. В. М. Гакебуш, займається використанням даних психотехніки (прикладної психології) для встановлення наукового методу професійного добору в театральному й мистецькому напрямку. Вже дотеперішня недовга праця цієї комісії дала надзвичайно цікаві вказівки, як без всякої помилки пізнати при іспиті придатність до акторської професії.

«Музейна комісія» збирає матеріали по історії театру на Україні, щоб заснувати перший на Україні театральний музей. При комісії існує архівний відділ, що вже тепер уявляє з себе дуже велику цінність для майбутнього історика театру. Велика колекція фотографій, ескізів і пакетів збільшується постійно. Керує справою т. В. Василько.

«Бібліотечна комісія» (голова т. О. Магат) кладе основи великої, переважно мистецької, фундаментальної бібліотеки.

«Видавнича комісія» приступає восени цього року до видання постійного театально-мистецького ілюстрованого щотижневика «Глядач», що обслуговує театральне життя всієї України і матиме додаток — poradник для сільських і робітничих театрів. Намічено для видання цілу низку п'єс, підручників, справочників і т. инш. Для більш успішного переведення видавничого плану видавнича комісія вийшла у видавництво «Гольфштром» для тісного співробітництва.

В-осени цього року праця об'єднання має ще поширитись. Має бути відчинено спеціальну «Балетно-хореографічну майстерню» під керівництвом учителя руху Н. М. Шуварської і при близькій співучасті знавця укр. нар. танку т. Верховинця.

У всіх відділах і майстернях «Березіля» існують політ-гуртки, що ведуть свою працю під проводом політкома об'єднання О. Лазорішака.

Всю цю грандіозну роботу веде мист. об'єднання «Березіль», маючи дуже й дуже невеликі кошти. І тільки завдяки колосальній енергії її працівників, «Березіль» не тільки живе, але й поширює свій плацдарм.

— М. Івченко написав нову книгу новель та оповідань, які зачитував у колі літератів.

— П. Филипович на деякий час виїздить до Петербургу, де студюватиме новознайдений рукопис Куліша. Написав збірку поезій, в котрих видно поворот од неокласицизму до сучасних тем і форм.

— Т. Осьмачка написав поему «Замок над Росю», в якій оспівує часи руїни на Правобережжі.

— Г. Шкурупій написав «Основи панфутуризму» — теоретично-ідеологічна платформа. «Основи» мають вийти окремою книгою.

— Ю. Меженко докінчив свою працю про римув Лесі Українки.

— Д. Загул пише «Історію рими».

— Володимир Гадзінський переїздом через Київ дав два доклади на тему «Матеріалістичні основи принципу відносності (11/V в Парт. Клубі і 12/V в клубі Роботосу) і літературний вечір своїх творів при співучасті акторів держ. укр. театру ім. Гната Михайличенка (Клуб Роботосу). Зачитано в арт. декламації слідує творів т. В. Гадзінського: 1) «Цикльон» артистка Михалевич 2) «Титан» (арт. Паламарчук). 3) «Ейнштейн» (автор), 4) «В час зрілих літ» (арт. Більмач). Між поодинокі пункти декламації були вставлено концертні виступи (вокальні й музичні), які в значній мірі оживили програм вечіру.

Численна аудиторія (члени повітової учительської конференції і українське громадянство) була вдоволена так творами, як і видатними успіхами їх

виконання артистами театру ім. Г. Михайличенка.

— Незабаром т-во ім. Леонтовича займе майже увесь будинок на Підвальной вул., де на протязі 14 років містилася Лисенківська школа.

В цьому будинкові міститимуться т-во, музей музичної культури, редакція журналу «Музика». При бібліотеці т-ва ім. Леонтовича відкриється безплатна читальня з книжок музично-теоретичного характеру.

— Вийшло третє число журналу «Музика».

В числі вміщено такі статі: Альшванг «Ритм і метр». Квтка — «Пісенні форми з удвоє збільшеними ритмічними групами» (продовження). Козіцький — «К. Стеценко». Нейман «Огляд сучасної Зах.-європейської музично-теоретичної літератури» й інші.

— Думка. По запрошенню Москви й по командировці НКом освіти УСРР Державна Укр. Капела візьме участь в урочистому святі народів під час всесоюзної виставки у Москві. Капела складається з 60-ти артистів. Думка дала згоду концертувати також і в Петербурзі. В програму переважно українська пісня. На одному з концертів Думка виступає разом з московським державн. симф. оркестром для виконання 9-ої симфонії Бетховена.

— Київська Держ. Філармонія прийняла шефство над українською капелою залізничного вузла (диригує М. Міць). Капелу ухвалено рахувати частиною майбутньої капели Держфілармонії.

— Композ. Гр. Верьовка написав новий романс на слова М. Семенка «Сю осінь я заблужусь в мугах».

— Комп. С. Футорянський написав симфонію на хор «Псалом залізу» (слова П. Тичини «Поему моєї сестри» (М. Хвильового), «Перше Травня на Великдень» (П. Тичини) на хор і на оркестр, а також романси на слова М. Йогансена та В. Сосюри.

Нове видавництво. У Києві засновано Правобережн. філію в-цтва ЦККСМ України. Завдання в-цтва постач. й робітничій та незаможницькій молоді Правобережжя літературу по різних галузях. В-цтво має випускати дві газети для селянської та єврейської робітничої мо-

лоді.—«Молоде село» і «Юнгер арбейтер».

При Київському Фотографічному Інституті відкри-

вається нове видавництво. В першу чергу намічено до видання художній путеводитель по м. Києву й дитяча література.

КАНІВ

ВІДКРИТТЯ ПАМ'ЯТНИКА Т. Г. ШЕВЧЕНКУ.

1 липня на могилі Т. Г. Шевченка в Каневі відбулось урочисте відкриття пам'ятника великому кобзареві і революціонеру України, замість знятого раніше хреста.

На відкриття прибув представник ВУЦВК тов. Пилипенко та представник губерніяльної і окружної влади.

Ще задовго до початку свята на могилі почали збиратись селяне з окрешніх сел. Деякі приходили навіть за 70 верст. Багато поприїздило розквітчаними човнами по Дніпру.

О другій годині вся гора була усіяна різними організаціями комнезами, профспілками, школами то-що.

Урочисті збори відкрив представник Київського Губвиконкому т. Горлінський, який сказав:

«Свято Т. Г. Шевченка всеукраїнське свято, і сьогодні ми ще раз вшановуємо його пам'ять, відкриваючи йому пам'ятник. Петлюрівські й жовтоблакітні кола рахують Т. Г. Шевченка «своїм» національним поетом, бо він виспівував ніби-то українське селянство, боровся за визволення України. Але це не так. Шевченко боровся не тільки за визволення України, його поезія, його боротьба мала класовий характер і своєю метою ставила визволення трудящих всього світу. За його боротьбу старий царський уряд дозволив йому поставити лише хреста.

Але чи такої пам'яті чекав Шевченко?»

Т. Горлінський підходить до пам'ятника й здіймає червоний покров і очам присутніх виявляється на високому п'єдесталі величний бюст Т. Г. Шевченка, що далеко дивиться на «лани широї ополі і Дніпро і кручі». В цей момент роздається троекратний салют, чуються крики «слава». Думка співає «Інтернаціонал» і «Заповіт», які широко разносяться над Дніпром, над кручами і десь далеко стихають.

Для привітання від уряду слово надається тов. Пилипенку—представнику ВУЦВК.

«На мене випала висока честь,— каже т. Пилипенко,— від імени робітничо-селянського уряду України взяти участь в цьому незабутньому святі.

За довгий час смерті великого поета й революціонера його могила сьогодні вперше прикрашується пам'ятником.

Чому його не було раніш?

Тому, що, як кажуть люди—царський уряд, коли до нього звертались за дозволом поставити пам'ятник, відповів, що для селянина Шевченка, бувшого кріпака, досить і хреста.

Це було помстою царського уряду й російської буржуазії, про яку писав Тарас: «хай потече сторіками кров ворожа в синє море».

Українська жовтоблакітна буржуазія, перекинувши на свій лад революційну боротьбу й творчість нашого поета, теж не могла по своїй суті поставити йому пам'ятника. І лише ми, робітники й селяне, достойно вшановуємо його незабутню пам'ять.

На шостий рік революції і на перший рік мирного будівництва, після всіх злиднів, фронтів і голоду, ми перше, що робимо—ставимо пам'ятника нашому борцеві за волю. Ми шануємо його, бо ми виконуємо ті заповіді, які він залишив нам. Найбільш у світі він любив пригноблений нарід і мучився сам, щоб здобути краще життя своїм землякам.

Жіноцтво, це про вашу гірку долю писав Шевченко і закликав до кращого життя. Ми виконуємо його заповіт і будимо українську селянську, яка на наших очах вже прокидається.

Плоть від плоті наймитів і батраків, Шевченко співав і їх горе. І ми своїм першим завданням ставимо

визволення батрацтва по заповіту Шевченка.

Незаможники! Це найбільший і найрідніший ваш поет, якого все життя мучила ваша доля. Трудове селянство, і про вас писав Шевченко, коли казав, що не «буде більше пана і пустині опанують веселі села».

Т. Шевченко не міг говорити про робітників, яких ще тоді не було, але він передбачав їх поступ і розвиток нової класи, коли машина скине трони.

Всіма силами ненавидів Шевченко салдатчину, яка була для нього найгіршою карою, і мріяв про те, щоб обернути салдатські багнети проти своїх гнобителів. І цю мрію ми здійснили, утворивши міцну Червону Армію.

Про інтелігенцію казав Тарас, коли писав: «обніміте, брати мої, найменшого брата», до якої звертався: «чужого навчайтесь, свого не цурайтесь». Ми теж кличемо трудову інтелігенцію до спільної роботи для щастя селян і робітників.

Свою пекучу ненависть обертав Тарас проти земних владик, проти царів, буржуазії, коли писав: «не знайдуть тих шляхів владики».

Попи, що задурювали темне селянство, викликали в нього жагуче обурення, і він казав: «молітесь правді на землі, а більш нікому не молітесь». Він боявся, що «коли не буде правди, сонце стане й землю спалить». Але ми цю правду знайшли й здійснили всі великі заповіді, що залишив нам наш великий страдник за волю трудящих.

Слава ж великому поетові, слава великому народові, що породив такого поета, слава Радянській владі, яка «здійснює заповіді поета!».

Від Київського Губкому з промовою виступив тов. Верхотурський:

«Т.т. селяне й робітники! Від імени Київського Губкому вітаю й поздоровляю вас з відкриттям пам'ятника великому поету, народньому вчителю й проводарю Т. Г. Шевченку.

Кожен раз, коли ми шануємо пам'ять цього проводиря, ми запитуємо себе, з ким був би зараз Шевченко — з нами, чи з українськими шовіністами. І ми без сумніву, без хитань відповідаємо — з нами. Він був би на боці тих, хто відняв землю, фабрики й заводи від буржуазії, хто на протязі 6 років боровся на 14-ти фрон-

тах, хто кров'ю зумів захистити здобуту народом волю. Він був би з тими, хто стоїть за поділ людей на класи, хто здійснює його заповіді. В цьому ніхто з нас не сумнівається.

Т.т., до здійснення думок Шевченка ми підійшли зразу, вдаривши по найбільш болючому місці панів, вдаривши по економіці та відібравши їх маєтки, землю то-що. Коли ж ми не тільки здобули собі, але й зуміли захистити свої здобутки від навали панської та куркулівської контр-революції, ми обернули свою увагу на другий бік — на бік національної культури, мови, школи то-що, і намагаємося її розв'язати так же доцільно, як і першу нашу роботу. Ми ставимо собі завданням не тільки підтримку української мови, школи. Ми кажемо, що великий нарід мусить розвиватись, мусить скинути накуп примусової русифікації, мусить повести широку українізацію, творити свою власну культуру.

Поруч з широкою економічною роботою мусить йти й велика робота по відродженню національної культури, бо без неї, без національної школи, без своєї мови не можлива ніяка інша робота.

Цю роботу по заповіту Т. Г. Шевченка ми — робітники й селяне — здійснимо більше й краще, ніж хто-небудь другий. Бо це воля комуністичної партії, воля всіх трдящих мас.

І тому в цей урочистий день ми заявляємо, що всякі шепотіння, нарікання наших ворогів — це лише спроба посіяти смуту між селянством. Ми твердо поставили собі велике завдання і всіма силами його здійснимо.

Заняті на всіх фронтах, ми раніш не могли присвятити стільки уваги національній справі і тільки зараз ми спокійно можемо здійснювати заповіді, що залишив нам великий вчитель.

Хай же живе революція!

Хай живе робітниче - селянська влада!

Хай живе незаможне селянство!

Від Червоної Армії з привітанням виступив тов. Гавро.

«На мене випала честь, каже т. Гавро, вітати вас в цей урочистий день від імени Червоної Армії, яка груддю боролась на всіх фронтах,

захищаючи волю робітництва й селянства. Червона Армія своєю героїчною боротьбою зі всіма ворогами трудящих багато сприяла перемозі робітників і селян і тим самим здійсненню «олишніх заповітів Т. Г. Шевченка. Від імени червоної армії заявляю, що вона зараз займається учебою і готує себе до нових можливих сутичок з всесвітньою контр-революцією.

В потрібний мент вона вся, як один, рішуче повстане на захист робітників і селян».

В пам'ять загинувших борців за волю та в пам'ять великого борця Т. Г. Шевченка т. Гавро пропонує виконати жалібний марш.

Від Наркомосвіти з промовою виступив т. Салько:

«Дорогі товариші, ми зібрались на цю могилу, щоб згадати великого українського революціонера-селянина Т. Г. Шевченка.

Ми шануємо пам'ять цього великого страдника, бо він до болі любив свій закутий нарід, любив пригноблене, зневажене, катуєме селянство, любив волю і боровся за неї.

Любов до скривджених, до пригноблених—це головна риса всього життя і всієї творчості Тараса і за цю любов його було заслано царським урядом до далекого Аральського моря.

Він любив, але його гаряча любов породила не менш пекучу ненависть до всіх гнобителів, до панів, царів, попів, навіть до бога; і до знищення цих павуків він прагнув сам і кликав свій нарід.

Хай же спокійно дивиться Тарас на широкі спокійні лани України. Немає більше панів, на цих ланах будується нове трудове життя.

На допомогу нам підростають та виховуються діти, яких так любив Тарас і які добудують почате нами нове життя».

Від Губпрофради з привітанням виступив т. Ковган.

Вітаючи збори від імени 100 тисяч організованого робітництва Київщини, т. Ковган каже, що руками селян і робітників збудовано пам'ятника на тому місці, де стояв раніш хрест. Такий хрест царський уряд ставив на всьому, що прагнуло до волі, до правди, поставив він його і на творах Шевченка, але дарма.

Далі тов. Ковган каже, що Шев-

ченко не був ідеологом робітничої класи як Маркс або Ленін. Але робітництво шанує його, як революціонера, борця, який своєю ненавистю до уряду кликав до боротьби селянство. А без революційного селянства не було б перемоги робітників. І тому цей день є символом єднання робітників і селян і в цей день ми кидаємо гасло хай живе єдність селянства з робітництвом.

Від Всеукраїнської та Губерніяльної Комісії Комнезамів з привітанням виступив т. Іжевський.

«Вітаю вас з великим святом,—сказав т. Іжевський,—з днем, коли ми здійснили заповіт Т. Г. Шевченка, щоб йому «було видно, було чути, як реве ревучий» Царський уряд своїм хрестом на могилі думав знищити всі мрії Шевченка. Але цього йому не вдалось.

Незаможне селянство Канівського району зрозуміло ганебність такого пам'ятника і 1 травня зняло цей хрест, що роками гнітив Шевченка, який був осиним колом в його могилу. Замість хреста селянство й робітництво поставило йому пам'ятника—символа перемоги».

З палким привітанням від Східної Галичини виступив т. Сірко:

«Поховайте та вставайте, кайдани порвіте і вражою злою кров'ю волю окропіте»—хто сьогодні може сказати, що ми не виконали цього заповіту. Хіба не розірвали ми кайдани, хіба не здобули собі волі, якої так довго чекали, хіба не дали відпорусвоєму ворогу—ріжній шляхті, жовто-блакитній сволоті та закордонній контр-революції, яка давила й гнобила селянство.

Ми маємо право сміливо сказати, що робітничо-селянська влада, скинувши віковичний гніт, веде нас від перемоги до перемоги все вперед і вперед, аж поки не запанує воля й братерство у всьому світі. поки не зітхнуть вільно всі трудящі. Сьогодні я виступаю. каже т. Сірко, від імени 4-ох мільйонів галицького народу, який зараз перебуває в тяжкій неволі у польської шляхти, обдурений та скривджений своїми проводирями Але перемога робітничо-селянської влади тут у вас, на Україні, та сьогоднішній урочистий день, день здійснення заповітів великого Тараса, дає мені надію, що ви цілком здійсните ці

заповіти і допоможете визволитись «багатомільйонному народу, який стогне і чекає допомоги від вас».

Думка співає «Вічний революціонер».

Далі виступали представники окружної влади, представник Київської дитячої організації «Юний Спартак» Солочинський та представник незалежного селянства т. Горовенко.

О 6 год. мітинг закінчився.

Але, не дивлячись на дощ, селяне ще довго не розходились, розглядаючи пам'ятники та слухаючи хор, що пригадується під повіткою у садку і позбирав навколо себе дівчат і хлопців. Тільки пізно увечері селяне почали розходитись додому.

Р.

ПОЛТАВА

СЕЛЬБУДИНОК І УКРАЇНСЬКИЙ ТЕАТР.

Всі артистичні сили українського театру Полтави сконцентровані зараз в Сельбудинкові. Пожежа по весні вивела (і мабуть надовго) з рядів діяльності академічно-культурних будинків полтавський театр, один із кращих театрів провінції. Осиротілі працівники сцени розбрелися по клубах і театрах—«примітив», яких багато Полтава придбала за час революції.

Театр український мандрував на околиці міста, в просвіті. Але нові умови праці, технічні недохвати сцен примусили театр згубити свою певну лінію і фізіономію, яку театр придбав за три роки праці. Забута побутовщина знов вийшла з архіву. Скрутний матеріальний стан примусив актора ставитись «халтурно» до справи театральної,—і театр загубив свою організаційність. Зімовий сезон Полтави мусив завмерти. І тільки недавно Сельбудинок, увівши в план своєї роботи постійний український театр, став його організатором і збирачем артистичних сил. Окремі артисти і групи злилися в досить організовану трупку під назвою «Гурток Полтавського Сельбуду». Почалась робота на зімовий сезон. Актори протверезюються після хаотичної роботи літа і «халтур» і намічається праця по лінії переходового театру, в майбутньому—нового.

У Полт. центр. Музеї ведеться жвава праця по дослідженню літературних матеріалів. Над листуванням і творами в рукописах П. Мирного працюють І. Рудинська, аспір. І. Ткаченко. Останній студіює листування Л. Українки й М. Драгоманова (Гадяч), Т. Шевченка (в музеї

є їх 5,—наукові копії з них надіслані до Акад. Наук у Київ).

До підвідділу Слав. полтавців відбулося по-весні де-кілька екскурсій учнів. Студентство місцевого ІНО проводить практичну працю в Губархиві (9 душ), на археологічних розкопках (25 душ), на мандрівках етнографічного гуртка й природничих—по цьому відділу наукову працю ведуть співробітники музеїв О. Буладовський та відом. орнітолог М. Гавриленко. Декілька душ з ліквідаційного курсу розроблюють питання про можливі екскурсії до музею з дітьми установ соцвиху й трудшколами.

Постійно поширюються відділи музею етнографічний та археологічний. В липні місяці при цьому була організована Ів. Капустянським виставка «Наука або релігія» по матеріалах Музею й Головополітпросвіти. В дальнішому вона впливається в педаг. відділ Музею.

Археолог і завідувачий Полт. Музеєм М. Рудинський розпочав (за допомогою студентства Полтавського ІНО) розкопку ряда могил скитського походження під Мачухами був. Полт. повіту.

Знайдено уламки списів, орнаментований глиняний посуд і кістки.

Огляд підземель у Лубенським повіті продовжує Гн. Стрелецький.

Полтавська філія орг. «Плуг» зредагувала для вид-цтва «Червоний Юнак» збірку «Нові пісні» з нотами. Передмова Ів. Капустянського—«Нарис історії української соціальної пісні».

Видавництво «Червоний Юнак» у Полтаві випустило «Сашків кінець», опов. С. Черкасенка, російською мовою (пер. Я. Хоменка) під назвою «Сашка».

— Юнацький тижневий часопис «Червоний Юнак» почав випускати щомісячний додаток «Молодий орач» юнацькі поезії, прози та гуморески).

— Пам'яті В. Короленка. На 70-ті роковини народження В. Г. Короленка в будинку його імені 28-го липня влаштовано було свято з докладами та виставкою. К тому дню був пристосований і випуск невеликого збірника «Пам'яті В. Короленка», зі статтями Харкевича (голова будинку й літературної студії про мотиви творчості К-а, В. Щепотьєва про укр-ий елемент у творах К-а, Козакова про К-а — правоведа, та віршами Е. Правдича й Ідамкіна.

В будинку, де жив і помер Короленко, на два дні була відчинена виставка його книгозбірні, щоденників, видань

творів і крит. літератури, численних фотографій, адрес, піднесених йому на літературні ювілеї; одвідувачі оглядали також обстановку, в якій він працював, шевське приладдя, що ним Короленко користувався на засланні в Якутській області. Над рукописами К-а працює його донька Софія Володимирівна. А. Кривинська, Т. Богданович і інші. Фундує дитяча колонія імені Короленка, на чолі якої стоїть його донька.

— В. Чередниченко виготовляла до друку п'єсу з сучасного життя «Артистка без ролів» і оповідання «Юнацький роман».

Композитор В. Верховинець працює над методикою дитячих ігор, збірку яких («Весняночка») видає Держвидат для шкіл соцвиху.

ЛУБНІ

— Капельгородський пише велику п'єсу революційного життя. Його дитячу п'єсу «Чарівна Сопілка» Головсоцвихом ухвалено для дитячих установ Соцвиху, а в-твом «Ч. Ш.» видруковано.

— Б. Д. Чигринець виготовив книгу перекладів на укр. мову з німецьких: Ленау і Айхендорфа

(вибрана лірика). Він же складає Антологію німецької лірики. Крім того, Б. Чигринець має понад 100 своїх пісень і романсів на тексти укр. і чужомовних поетів, музику до «Весняної казки» Олесья та інші оперети. Покладені ним пісні й романси є лише мелодії, без гармонізації.

РОСІЯ

МОСКВА

— Український клуб ім. Т. Шевченка, не вважаючи на літні канікули і виїзд багатьох членів укр. колонії, працював без перерви ціле літо. Головний склад членів — червоноармійці московського гарнізону та студенти моск вищих шкл. Товариські сходини відбувалися щосуботи. На цих вечірках бувало пересічно від 150 до 200 слухачів. З більш влучних вечірок треба відзначити святочну зустріч делегата від канадійських робітничих організацій (липень), який змалював життя і форми організації наших товаришів за океаном. Цікавий був також концерт оперового співака тов. Овдієнка і соліста Корденка. Відбулися також дві літературні вечірки т. т. Ялового (Юліяна Шпола) і В. Гадзінського (Йосипа

Гріха), з живим обміном думок про укр. сучасну поезію.

При укр клубі працюють гуртки політграмоти, літературний, драматичний та ліквідації неграмотности.

З великим зацікавленням при повній аудиторії відбувся доклад т. Мануїльського про реформу Радянського будівництва на Україні в зв'язку з 12 З'їздом РКП. Після докладу була жива дискусія.

Драм. гурток улаштував в червоноармійському клубі Хамовницького району одну виставу, на якій було багато публіки, особливо червоноармійців. Останні сами виконували п'єсу, яко артисти, і треба сказати, дуже добре.

В кінці липня правління клубу впорядило прощальну вечірку на честь свого шефа, Уповноваженого Пред-

ставника УСРР в Москві, тов. П о л о з а, котрий за час своєї дворічної праці в Москві морально й матеріально підтримував Український Клуб.

— Артистичне життя в Москві літом обмежувалося тільки театрами (Ермітаж та Сокольники). Зімні театри та музичні організації не виставляли нічого, лише готувалися на зімовий сезон. Велике зацікавлення як з боку української колонії, так і з боку всього московського населення, викликають роботи по с.-госп. виставці. Укр. колонію найбільше цікавить укр. відділ і участь УСРР в цьому важному економічному святі СРСР.

Укр. Ц. Бюро Совнацмену НКП РСФРР, що керує освітньою справою українців у Росії, склало на очну мапу етнографічного розміщення українців у Росії, яких по матеріалах

Бюро нараховується 7.128.365 душ, включаючи сюди Туркестанську, Киргизьку Радянські республіки, а також Зелений Клин на Далекому Сході. Всіх шкіл (з укр. викладовою мовою) є біля 500, крім цього два Педагогічні Технікуми: 1) Полтавська станція в Куб.-Чорноморській обл. з сільсько-господарським відділом, 2) Ново-Анинськ., Хоперського повіту Царинської губернії. Між молодіжжю цих Технікумів є живий зв'язок; молодь обмінюється своїми журналами (шкільними) і листуванням про успіхи своєї праці. Укр. Ц. Бюро закупило на слідуючий шкільний рік (1923—24) від Держвидату України біля 80.000 примірників шкільних підручників, на суму до 30.000 рублів золотом. Отже, потреби української школи в Росії є покриті на 65%, а Педагогічних Технікумів на 90%. Відчувається великий брак партійних та культурних робітників.

В ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ

ЕЙНШТЕЙН ТА БЕРГСОН.

31/V—6/VI—1921 року в Парижі в College de France відбулася славно-звісна дискусія межі двома великими вченими нашого часу: філософом А. Бергсоном та автором теорії відносності Ейнштейном. В кінці 1922 р. Бергсон видав працю під наголовком «Тривалість та одночасність» (зараз вийшов російський переклад «Длительность и одновременность». Петербург 1923), що є наслідком тої дискусії. В яскравій, стислій, елегантській формі, остільки характерній взагалі для великого майстра філософського художнього слова, Бергсон дає аналізу та критику «теорії відносності». Широка опінія дуже часто зв'язує з «теорією відносності» уявлення про якусь химерну парадоксальну картину світа. Отже, філософський критик теорії доводить як раз противне. На його думку, Ейнштейн зовсім не відходить від традицій здорового розуму. Нове поняття простору й часу, на погляд Бергсона, встановлюється Ейнштейном лише в інтересах постійності та неодмінності законів природи; його теорія є найенергійним протестом супроти неясних, не суто-наукових спроб пояснити ці закони.

Ньютонів закон загального тяготіння Ейнштейн заступає більш досконалим принципом—продуктом більшого узагальнення. Для нього тяготіння не є самостійною силою, а лише одним з випадків всесвітньої інерції та механіки. На погляд Бергсона, Ейнштейн є прямим наступником Декарта та його теорії загального механізму, що його заступив пізніше «динамізм» Ньютона і зоставався майже безперечною істиною аж до останнього часу.

Р.

— Смерть В. Ягіча. 7-го серпня помер у Відні один із найбільших слов'янських філологів проф. Ватрослав Ягіч.

— 7-го липня, у Празі в помешканні Геологічного Інституту, відбулося святочне відкриття Укр. Вищого Педагогічного Інституту ім. М. Драгоманова.

— Заснувалося Укр. Історично-філологічне т-ство в Празі. Т-во має переслідувати виключно завдання наукові.

— У Львові видано дві нових книжки про укр. філософа Гр. Сковороду. Перша книга (оригінальна) — Михайла Возняка, а друга (з російської) — В. Ерна.

— Вийшло четверте число журн. «Нова Культура». Зміст: Честь нації і рабство. М. Тарновський: Літо. У фабриці.—С. Ю. Масляк: Фрагменти з «Пролому».—Юзетей: Слідами подій.—М. Ірчан: Генерал. З. Зубрей: Павло Тичина.—Ж. Сорель: Суспільна вартість мистецтва.—Є. Яворовський: Сензоріяльна теорія виображень.—Г. Плеханов: Про релігію. О. Журівська: Степан Халтурин.—Кос: Селянство і революція.—*Studiosus*: Шкільні справи. Ст. Літній:

Марксова наука українською мовою.—М. Луцкевич: Польська «відбудова».—Емпе: Загальн. стан преси і літер. в ССРР за 1918—1923 р.р.—«Критика» за миску сочевиці (відповідь «Новій Україні»).—Хроніка.

— Вид-цтво «Нова Культура» видало такі книжки: Павло Тичина: Сковорода.—Вильгельм Лібкнехт: Павуки тамухи.—Н. Ленін: Світогляд К. Маркса.—П. Тичина: В космічному оркестрі.—Александр Блок: Дванадцять (переклад В. Бобинського).

А М Е Р И К А

ВІНІПЕГ.

Місто Вініпег є осередком культурного життя серед українців у Канаді. Там українці мають своїх чотири будинки, а два в передмісті. Найкращим і найкоштовнішим є «Український Робітничий Дім», цей пульс організованого життя українського товариства в Канаді. В «Домі» зосереджено центральні органи: Товаришення У.Р.Д., Української Секції Робітничої Партії Канади, Секції Жінок-Робітниць, Робітничого Товариства Допомоги, Комітетів технічної допомоги Радянській Україні, Центральна Шкільна Рада для вечірніх дитячих шкіл, Ц.К. видавництва «Пролеткульт» і Ц.К. Допомоги революційному рухові в Східній Галичині.

Крім того, при Укр. Роб. Домі існує драматично-співочий гурток, дві дитячі мандолінові оркестри та дитячий драмгурток.

За минулий зимовий сезон там улаштовано було низку лекцій і дискусій на різні теми, школу української граматики, арифметики і географії для дорослих, вечірню школу для дітей, яку протягом зими відвідувало 250 робітничих дітей. Ця школа є поділена на 5 класів. Школу провадить учитель-фахівець з вищою освітою т. К. Кирстюк. Він же керує хором дорослих. Музики вчить дітей т. П. Угринюк.

Театрально-хоральне мистецтво при Укр. Роб. Домі розвинено дуже гарно. Театральний сезон розпочався 11-го жовтня 1922 року виставою п'єси Я. Мамонтова «Веселий Хам». Від того часу до 26 травня 1923 року виставлено 24 п'єси. З них найголовніші: «Бог помсти» Шолом Аш'а, «Ой, не ходи, Грицю» Старицького, «Бунтар» (або «Син революції») М. Ірчана, «Хата за селом»—за Крашевським, «Чорна Пантера і білий Медвідь» В. Винниченка, «За синім морем» Я. Гордіна, «Жидівка Вихрестка» Тогобочного, «Гріх» В. Винниченка і в кінці сезону—«Дванадцять» М. Ірчана. Цю останню п'єсу М. Ірчан написав спеціально для драмгуртка Укр. Роб. Дому на тлі повстання в Східній Галичині минулої осені, жертвою котрого пали т.т. Ів. Цепко, Ст. Мельничук і П. Шеремета. П'єса пройшла з великим успіхом і взагалі деякі з вищезгаданих п'єс мали успіх, хоч виставлялись на сцені Укр. Роб. Дому по кілька разів минулими роками. Вистави режисерували М. Попович, М. Шевців, Ганна Мойсюк і першу («Веселий Хам») Ф. Гордієнко.

Дитячий гурток виставив з великим успіхом дитячу оперетку М. Лисенка «Коза Дереза» і одноактівку «Іменини Влодка».

В Українському Робітничому Домі дано за минулий сезон (від 27-го вересня 1922 року до 27-го травня 1923 року) 19 концертів. Концерти давались переважно мішані: хором Укр. Роб. Дому і дитячими мандоліновими оркестрами школи при Укр. Роб. Домі. Де-які концерти давали самі діти. (Дитячі оркестри, власне старша група, виступали і в великих англійських театрах). Зокрема улаштовано було два концерти-мітинги і дві музикально-

театральні вечірки, на которых, крім концертних річей, були в програму й одноактні вистави.

Всю широку театральну працю виконали не фаховці-артисти, а любителі, за незначальної матеріальної винагороди, за винятком деяких режисерів. При Укр. Рад. Домі гарні вокальні сили: солісти—Ліза Попович (сопрано) і К. Кирстюк (баритон). Музикальні сили розвиваються серед молоді. Великим успіхом користувався на концертах в У.Р.Д. молодий скрипак (син бідного українського робітника) т. Н. Гуцалюк. Перед цим скрипаком відкрилися б колись двері великих американських «Мюзік Гол», коли б... коли б була змога платити учителеві по 5 доларів на годину. Зрештою в ніпегський учитель за 5 доларів на годину не введе його в музичну «святий святих», бо учень і так вже дорівнює своєму учителеві. Треба йти далі до Нью-Йорка, а тут і на життя важко заробити. Та хіба ж тільки він один? При У.Р.Д. є кілька дітей українських робітників, що відзначились по першому ступеню на англійських іспитах грою на піаніно; вони обслуговують концерти в У. Р. Д. акомпаніментами і окремими річами, а далі? Чи відчиняться перед ними двері музичного світу? Не трудно відповісти на це запитання, коли скажемо, що їх родичі є лиш наймичками робітниками, які тяжкою працею заробляють кусок хліба, аби вижити.

Вернемося до концертів і вистав.

В У.Р.Д. в Вініпегу за минулий сезон влаштовано 19 концертів. В залі є 1.000 крісел. Всі концерти відбувалися при переповненій залі і часто багато людей вертало додому за браком місця.

Отже, $19 \times 1.000 = 19.000$ душ перебувало за минулий сезон на концертах У. Р. Д.

Відбулося 24 вистави. Часами зала була повною, а часами дві третини порожня. Беремо середину: $24 \times 500 = 12.000$ душ бачили вистави в У.Р.Д.

Вечірки, мітинги, лекції то-що—відвідало мінімум 5 000 чоловік за сезон.

36.000 душ перебувало за театральний сезон від 17-го вересня 1922 року до 27-го травня 1923 року.

Загальне українське населення м. Вініпегу (за офіційним урядовим звітом) 17.000. Отже, більш як два рази на душу. Правда, У.Р.Д. має свою сталу публіку.

Що до самого репертуару п'єс, то він був дуже мішаний, хаотичний. Часто перетряхали старі п'єси, міщанські. Але де ж узяти пролетарських п'єс та й ще на еміграції? Зрештою, українські робітники в Канаді і міщанське мистецтво використовують в своїх класових інтересах. Навіть краще використовують, ніж самі міщани. Українські робітники в Канаді додержуються тієї думки, що «мистецтва для мистецтва» немає. Вони вважають, що пролетарське мистецтво повинно бути також частиною зброї в боротьбі пролетаріату за своє визволення.

Мирон.

Московський Художній Театр зараз гастролує в Америці. Вся американська преса (за винятком газет революційних) в захопленні від постановок «Трьох сестер» та «Бориса Годунова».

Режисер Театру К. Станіславський пише трьохтомову працю по історії театру. В розмові з співро-

бітником Нью-Йорської газети «Фрай-айт» Станіславський сказав: «у нас (у М. Х. Т.) нема наступників, а через те ми повинні йти старим шляхом»; що ж до революційної драматичної літератури в Росії, то вона уявляє з себе не мистецтво, а політичну агітацію».

Бібліографія.

Д. Эрде. Годы бури и натиска. Издательство Украины, стр. 117.

В передмові до своєї книжки т. Эрде пише: «Історія революційної боротьби на Україні має виключний інтерес що до своєї складності, показності, яскравості класових суперечностей. Недурно історія революції на Україні, її суперечності, діючі сили, особливості—так зацікавляють молодих істориків... Революція в Росії є менш дослідженою й викликає до себе не такий гострий інтерес, як революція на Україні». На жаль, це не так. Справді, революція на Україні далеко складніша, вона більш заплутана ніж революція в Росії, проте вивчають її все-таки менше. Всі ці особливості України, що відрізняють її від Росії, не встигли ще здобути собі в партійних колах загального визнання. Історію громадянської війни, історію політичних партій на Україні пишуть закордонні петлюрівці, як от Мазепа, Феденко, Шаповал то що.

«Хоч як би ми не вивчали революцію на Україні, коли не будемо брати на увагу цих особливостей,—ми магімемо лише фотографію, а не живу в своїх суперечностях і внутрішньо-виправдану картину боротьби.»

Тов. Эрде писав передмову в квітні 1923 року, цеб-то тоді, коли національні особливості України та її соціальної структури визнано офіційно. Книжку тов. Эрде писав значно раніш, бо обрахунок «особливостей» ні в чому не позначився.

Книжка поділяється на п'ять розділів, де т. Эрде подає історію розвитку громадянської війни в Харкові, починаючи з люневих днів 1917 року й кінчаючи груднем.

Харків—найбільший пролетарський центр України, він змагається за першенство з Київом, який претендував на роль національного осередку. За часи революції яскраво виявилися особливості українського міста взагалі; проте, найбільш типовою тут є доля Харкова, а також і Києва, яко центрів ліво-та правобережжя. З цього боку книжка має великий інтерес, хоч і все-таки треба сказати, що вона робить вражіння написаної нашвидку. Найбільш цікавий в книжці є звичайний зміст її, як раз зміст, а не висновки, бо т. Эрде, викликаючи тіні політичних партій та героїв, що безславно загинули, дає їм в 1923 році оцінку, яка була б вчасною та відповідною ще в 1917 році, в період гострої полеміки.

Всю книжку читаємо з великим інтересом. Проте, неприємно вражає газетярський стиль автора та багацько прикрих пропусків і помилок. «Годы бури и натиска» вийшли лише I-ю частиною. Автор обіцяє ще дві частини.

Будемо сподіватись, що т. Ерте, заховуючи цінність змісту, подасть нам більш серйозно оброблені праці.

Предмет вартий того, аби до нього ставилися уважно. Ми будемо вітати всяку нову працю по історії революційного руху на Україні.

Равич-Черкаський.

Личков Б. Л., проф. Естественные районы Украины. (Классификация районов на основе их генезиса).—Изд. Киевского Губернского Статистического Бюро. Ст. 1—61 in 8° + 1 схемат. карта естественных районов Украины. Киев, 1922 г.

Питання районізації в сучасний мент є питання актуальне, питання надзвичайно великої ваги. Тому всяка праця, що так чи инакше торкається згаданої теми, зустрічається з зацікавленням. Що ж подає нам праця Б. Л. Личкова «Естественные районы Украины», яка вийшла в виданні Київського Губстатбюро? Зазначена праця складається з двох розділів: 1) «К методологии районирования» (1—16 ст); 2) «Районы Украины» (ст. 17—61).

Перший розділ своєї книги Б. Л. Личков склав компілятивно, використавши, головним чином, дві праці: 1) Б. Н. Книпович. К методологии районирования. Москва, 1921 г. Издание Наркомзема, отдела с.-х. экономики и статистики; 2) Л. С. Берг. Предмет и задачи географии.—Изв. Русск. Географ. О-ва. Т. LI, вып. IX, Петрогр., 1915 г., ст. 463—475. Та численна література, на яку посилається автор, очевидно, йому не знайома, бо він переписує лише ті цитати, які є впрацях Книповича, або Берга. Інколи автор, без докору сумління, просто переписує, навіть не посилаючись на джерело. Напр., свої третю, четверту й половину п'ятої сторінки Б. Л. Личков списав з перших сторінок згаданої книги Б. Н. Книповича, зовсім цього не зазначивши.

В другому розділі своєї книги, автор так само компілятивно, використавши праці В. Ласкарева, А. П. Карпинського, П. А. Тутковського та інших, подає геологічну історію України; потім, установивши свої природні райони України, автор, очевидно, для доказу правильності своїх висновків починає рецензувати працю акад. П. А. Тутковського «Природная районизация Украины», негативно ставлячись до деяких положень останньої. Спосіб, як що хочете, певний, розрахований на середнього, не глибокого читача.

Які ж природні райони України пропонує Б. Л. Личков? Він каже: «при построении естественных районов какой-нибудь территории надо считаться не только с последним моментом существования страны, но со всем ее геологическим прошлым. Мы должны взять древние ландшафты и ландшафты четвертичные и заставить как-то их совместиться (ст. 59—60)». В наслідок такого «совмещения» Б. Л. Личков дає сім природних районів України: 1) Район мореново-зандровий, 2) Дніпровський масив, 3) Південно-західний схил Дніпровського масиву, 4) Херсонсько-Таврійська западина, 5) Бахмач Харківська западина, 6) Донецький кряж і 7) Бердянсько-Маріупольський масив.

Перший район, як бачимо, зональний, четвертичний, а решта—азональні, дочетвертичного походження.

Таким чином, класифікація районів, подана автором, не витримує принципу єдності, бо має в своїй основі різні ознаки. Далі, взагалі, навряд чи можна брати в основу азональні ознаки, вирішаючи природні райони України першого порядку. Ми не говоримо про гори, але, на наш погляд, на величезному просторі Східньо Європейської рівнини, що тягнеться від гір Карпатських до гір Уральських, неширотні ознаки мають лише місцеве значіння й не можна класти їх за основу районізації. Так само, цілком очевидно, що для сучасного ландшафту, зокрема для життя людського в самому широкому його розумінні (побут, народне господарство, сільське господарство і т. и.) велике значіння мають ознаки четвертичні (мореновий, кінцево мореновий, зандровий і лесовий краєвиди), а ознаки дочетвертичні мають значіння далеко менше.

Цікаво, що сам автор, очевидно, почуває хиткість і довільність своїх неширотних районів, бо на сторінці 60-й він свої неширотні часткові райони підсовує до районів широтних, пізнішого походження. Так, свої другий, третій і п'ятий райони він односить до лісостепової зони, а райони четвертий, шостий і, очевидно, сьомий—до степу. Варто ще відзначити, що в книзі трапляється багато недоладностей, які професор повинен бы знати. Напр., що це за «Бахмач-Харьковская впадина»? Це ж зовсім не «впадина», а південно-західній відкид, або схил Середньо-Руської височини, що поволі знижується в напрямкові до Дніпра й на південь.

Так само немає й «Херсонско-Таврической впадини», а є знов лише схил до моря.

Резюмуючи все сказане, бачимо, що Б. Л. Личков природню районізацію України подає, власне, в такому вигляді: основними природними районами України є чотири четвертичні райони: мореновий, кінцево-мореновий, зандровий і лесовий (райони ці установлені акад. П. А. Тутківським в його праці «Природня районізація України», Київ, 1922 р.).

Мореновий, кінцево-мореновий і зандровий райони зараз виявляються в північній смузі мішаного лісу. Лесовий район розпадається на дві широтні зони—лісостепову й степову (це відомо ще з праць проф. В. В. Докучаєва).

На цьому авторові треба було закінчити свою районізацію, але він лісостеп і степ розбив ще на дрібніші райони часткового другорядного значіння на підставі ознак дочетвертичних.

Останні райони, які можна під різними назвами найти на кожній фізичній мапі, в кожному підручнику, розуміється, можливі, але не можна надавати їм рішачого значіння, не можна «совмещать» їх з районами четвертичними.

Загальне вражіння від праці Б. Л. Личкова таке, що той, хто її читатиме, нічого нового не вичитає і не визнає, бо автор, очевидно, не має своїх власних думок, а лише має надзвичайний хист переспівувати чуже.

К. Дубняк.

Проф. П. И. Фомин. Украина. Экономическая характеристика. Пособие при изучении экономической географии Украины.— Изд. «Научная Мысль». Ст. 1 178, 8° — 1 экономическая карта Украины. Харьков, 1923 г.

Давно вже почувався брак книги, яка давала б, по можливості, повну й вичерпуючу характеристику народнього господарства України, аналізувала б усі особливості його структури. Зазначений брак в нашій економічній літературі цілком, можна сказати, покривається книгою проф. П. І. Фомина «Украина. Экономическая характеристика», яку в біжучому році видало Харківське видавництво «Научная Мысль».

Книга проф. П. І. Фомина складається з трьох розділів.

В першому розділі автор дає загальну характеристику території й населення України і малює в загальних рисах, на підставі фактичних матеріалів, сучасне становище економічного життя України.

В другому розділі своєї книги проф. Фомин спиняється на історії й методології економічного районування Росії. Переходячи до перайонної характеристики України, автор констатує на її території три економічних райони:

1. Південна гірничо-промислова смуга з центром Харковом. «Це—азональна гірничо-промислова смуга яскраво визначеного торговельно-промислового (головним чином, промислового) типу, розвинутої, головним чином, експортної торгівлі, з використанням майже виключно залізниць, а не водяних шляхів комунікації (ст. 52)».

2. Південна хлібноторгова й експортна смуга з центром Одесою.

3. Південно-західня хліборобська й промислова смуга з центром Київом. Це «густозаселений район індустріалізованого сільського господарства (ст. 77)».

Таким чином, в другому розділі своєї праці проф. П. І. Фомин фіксує основні моменти української економіки в географічному освітленні. З зазначеної точки погляду його книга є перша й дійсна «економічна географія України», бо економічна географія як раз і є наука про економічні райони та їх взаємовідносини.

Ще Гетнер сказав, що необхідно відріжнати економічну географію від географічної економіки, бо перша дає економічну характеристику різних країн і територій, а друга лише досліджує географічне розповсюдження різних виробництв та продукції.

Ті курси економічної географії України, які вийшли й виходять до останнього часу, звичайно, повторювали й повторюють застарілу зараз традиційну точку погляду проф. В. Е. Дена на економічну географію, як науку, що своїм завданням ставить студіювання сучасного становища окремих галузів народнього господарського життя в їх географічному розповсюдженні. В книзі ж проф. П. І. Фомина ми бачимо перше зрушення (відносно України) з зазначеного застарілого традиційного погляду на завдання економічної географії, бачимо першу спробу покласти в основу економічно-географічного дослідження поняття «економічного району».

Підходячи ближче до змісту другого розділу книги проф. П. І. Фомина, не можемо не здивуватися, що автор жадним словом не згадує тих праць в справі районування України, які вийшли в 1922 році. Ми маємо на увазі праці акад. П. А. Тутківського «Природня районізація України» та проф. Г. Висоцького «Макро-климатичні схеми України», надруковані в I томі «Матеріалів до районізації України» (видання Комітету районування України при Сільсько-Господарському Науковому Комітеті України). Між тим зазначені праці через свій глибоко-аналітичний підход до питання районізації повинні служити вихідною точкою при всяких спробах районування України. Далі, на наш погляд, слід було б більш відтінити звязок районів економічних з районами природними, зазначити вплив останніх на перші. Цілком погоджуючись з районами проф. П. І. Фомина, ми б його третій район—південно західню хліборобську й промислову смугу рікою Дніпром розбили на 2 під-райони—Правобережний і Лівобережний. В усій історії українського народу й, почасти, в його сучасному економічному становищі, Дніпро завжди був тим могутнім природнім чинником, що направляв і впливав на політично економічний розвиток народнього життя на Правобережжі і Лівобережжі. Далі, райони проф. П. І. Фомина, власне кажучи, є райони 2 го порядку (підрайони), бо Україна в відношеннях—природньо-географічному, етнографічному, економічному, політичному, власне, уявляє одну територіальну одиницю.

Загальна структурна картина нашого народнього господарства проф. П. І. Фоминим малюється в таких словах: «Україна, українське народне господарство в сфері могутнього виявлення двох піклів: сільсько-господарського й важкої індустрії. Оброблення волокнуватих річей на Україні майже не розвинене, і цей факт є одним з головніших моментів в справі характеристики відносин України й Російського центру, що з давніх часів продукує текстилі в загально-російському масштабі. Навпаки, цікл важкої індустрії, виявлений на півдні могутнім Донбасом і металургією, що відіграють головну роль в українському народньому господарстві (ст. 82)». На економічній карті України, яку додано до книги, намічені лише де-які основні моменти, що характеризують економіку України, і, на жаль, не проведені межі тих економічних районів, на які автор ділить Україну.

Для студентів, що вивчають економічну географію й економіку України, для окремих робітників, що досліджують різні галузі нашого народнього господарства,—книга проф. П. І. Фомина повинна бути настільною

К. Дубняк.

Сухов А. А. Экономическая география Украины. Издание 2-е, переработанное и дополненное.—Изд. Государственного Издательства Украины. Ст. 1—200 in 8°. Одесса, 1923 г.

З появою «Экономической географии Украины» А. А. Сухова, усі попередні відповідні підручники треба визнати застарілими, не відповідаючими сучасним вимогам.

В «Географии» А. А. Сухова нема того шаблонового переживання старих матеріалів, яких так багато в підручниках Воблого, Садовського, Остапенка, Фещенка-Чопівського та інших авторів.

Навпаки, А. А. Сухов оперує з найсвіжішими даними, порівнюючи українське народне господарство з загально-російським та з господарством головніших держав світу.

Привівши загальні географічні дані, що мають значіння для народнього господарства України, автор докладно й аналітично розглядає сільське господарство України, спиняючись на питаннях історичного розвитку сільського господарства, найкращого використання земельної площі, раціональної експлоатації непридатних земель, впливу світової й громадянської війни на культуру зернових рослин, цукрового буряку, еволюцію с.-г. тваринництва й т. п.

В розділі III автор досить докладно описує процес заміни дореволюційної капіталістичної організації промисловости новими її формами до НЕП'у і при НЕП'і.

Далі автор дає картину довійськової й сучасної гірської та гірничо-заводської промисловости України, обробляючої промисловости, засобів комунікації.

Надаючи особливо великого значіння електрофікації, автор вводить у свій курс окремий розділ—«електропромисловість і електрофікація».

В останньому розділі своєї книги автор переслідує два завдання: дати фактичний матеріал в справі розміру й характеру зовнішньої торгівлі України й з'ясувати, хоч в загальних рисах, той звязок, який існує між питанням про входження України й Росії в цілому в світовий товарооборот та питанням міжнародної ситуації.

До книги додано схематичну карту України на початку 1922 року, схематичну карту залізниць України на 1 жовтня 1921 року, діаграму, що з'ясовує продукцію Донбасу з 1-го січня 1920 р. до 31 травня 1922 р., а також приведено досить значну літературу, якою користувався автор при складанні книги.

Як довідник в різних галузях народнього господарства УСРР, книга А. А. Сухова цілком досягає своєї мети. Бажано було б в майбутніх виданнях ввести до тексту картограми і діаграми, яких зовсім немає в даному виданні, а також доповнити виклад де-якими розділами, напр., про культуру медичних рослин, садівництво, кустарні промисли й т. и.

Як підручник економічної географії книга А. А. Сухова, не дивлячись на свіжість матеріалу, не зовсім відповідає сучасній методології економічної географії. Автор дотримується старого традиційного описового методу проф. Дена й його книгу все ж швидче можна назвати географічною економікою, ніж економічною географією.

Питання про економічні райони, що складає головний зміст сучасної економічної географії, в останні часи методологічно освітлене проф. Бернштейн-Коганом, в книзі А. А. Сухова зовсім не зачіпається.

К. Дубняк.

«Современный запад» № 3. Гос. Издание РСФСР. «Всемирная Литература». Петербург—Москва. 1923.

Третє число «Современ. Запад» не дає ніякого інтересного й багатого матеріалу, як 1 та 2-е. Мається вражіння, що редакція трохи висилася 1 та 2 числами, і тому третє число де-що слабше. Але без огляду на те загальне вражіння, так перекладний матеріал, як і бібліографічно-хронічний дуже цікавий.

На перший план висувається закінчення новелі О. Генрі (Америка) «Королі і капуста», при чому треба звернути увагу на поміщену рівночасно на ст. 169 статтю І. К. Чуковського «О. Генрі», котра дає інтересний образ життя цього найбільше популярного письменника Нью-Йорку й Америки взагалі.

Цікаві й широко розроблені матеріали та статті про роботу письменського напрямку «Дада», а також останні, нові маніфести Марінетті «Нова етика—мораль скорости».

Не входячи в теоретичний аналіз цих маніфестів, хочемо звернути увагу укр. письменників і читаючої публіки, що з літературного боку це знамениті речі.

Рівночасно звертаю також увагу на багатство сучасної німецької літератури і, що ще цікавіше, ясно визначений ідеалістично-містичний нахил в ідеології, замилювання до окультизму і т. д.

З марксистської точки погляду це явище відповідає сучасному становищу економічної руїни. Сучасний німець—під ногою Пуанкаре—англійсько-американської «гуманної, вільсонівської демократії» втікає від життя реальности, шукає насолоди і порятунку від жорстокої дійсности життя в містицизмі та ідеалізмі.

І це так все бувало й буває, де мистецтво не може погодитися з етичною дикістю даних суспільних умов.—Доба!.. (Шпенглер, і др.).

Інтересна поема-рапсодія Анрі Гільбо. «Москва», у якій в одному місці каже цей поет:

«А тут против Кремля:

Первый центр Советской России,—
высится обширный квадрат здания Р. К. Р. (bolshevikov)».

І друге місце:

«Москва—это Коминтерн, это Кремль,

это Советская Россия,

и это немножко—весь мир,

в его кружении, в его пульсации,

надежды, брожения, смеси, осадки, соединения,

вся жизнь, вся химия, вся динамика»...

(Москва, 12—14. XI. 1921 з книги «Kraskrem1»).

Хай вибачить мені редакція, що забираю місце, але хочу дати укр. читачеві спробу поезії «дада» в примірнику визначного Дадаїста Трістана Тзара:

«Дада—невинний, дівочий мікроб;

Дада проти доріжні життя;

Дада—

Анонімне товариство для експлоатації ідей.

У Дада 391 поз і різночисленні краски зависимо
від: полу президента.
Дада змінює шкіру—каже одне,—і негайно щось
як раз противне,—байдуже!—закликає,—ловить рибу:
Дада—хамелеон скоропостижної і корисної зміни.
Дада—проти майбутнього, Дада—вмер—
Дада ідіот.
Хай живе Дада!
Дада—не літературна школа:
«Вона: виє». —

Ось цікаві приклади буржуазно-інтелігенського юмору й бистроти думок, коли здекласований тип не може чим розумнішим зайнятися й робить з себе трагічного блазня культури занепаду.

Як кажу, 3 число «Совр. Зап.» не в на висоті перших двох чисел, але дуже цікаве так фактичним, як й інформаційним змістом.

В. Гадзінський.

В. Коряк. Поет української інтелігенції М. Коцюбинський 1913—1923. Бібліотека «Книгоспілки» № 12. Серія літератури й критики. Харків, 1923 р., стор. 48.

Творчість Коцюбинського була настільки цікавою в сучасних їй умовах, що з самого початку революції й досі не перестає захоплювати увагу істориків письменства та критиків літератури. Нещодавно появився в виданні «Слова» біографічно-критичний нарис С. Єфремова, який викликав з приводу себе в «Черв Шляху» статтю О. Попова, а отже вийшла книжка В. Коряка, яка являється певною спробою підійти до творчості Коцюбинського з новим методом, що виходив би з марксистського погляду, ґрунтувався б на історично-матеріалістичному світогляді.

Як уже сам автор книжечки зазначає в коротенькій передмові, його праця розрахована на «робфаківця, на масового читача» і через те мусила бути популярною, а не науковою. В. Коряк поставив собі завдання довести, що Коцюбинський після перших своїх творів, які вийшли вже с-під впливів Нечуя-Левицького та Панаса Мирного і які «відбивають настрої попередніх поколінь української інтелігенції,— далі почав писати для «самої української інтелігенції», сучасної собі, для її самоорганізації. Це довести не важко і, розуміється, Коряк те й довів. Але в книжці єсть суперечна авторовому завданню хиба, бо з 42 х сторінок про Коцюбинського, як поета інтелігенції, цілих 14 сторінок присвячено розбору твору, який, після слів самого ж Коряка, «і по змісту, і по формі» (давно прославлений Коряком дуалізм!) «немов випадає якось із контексту творчості Коцюбинського». І ось, замість говорити про інтелігенцію, як вона відбилась у творах письменника, автор протягом 14 сторінок переповідає зміст «Мужиків». Це, як кажуть, «трохи забагато».

Марксистський погляд на літературу в книжці Коряка висловлений досить добре, і в цьому найбільша заслуга автора. Зроблено,

хоч і короткий, але вірний підсумок творчості Коцюбинського й зв'язано її з економічно-суспільними умовами в житті нашої до-революційної інтелігенції.

Треба б тільки було більше спинитись над тими творами письменника, які написано на тлі революції 1905 року.

Зрештою, книжка Коряка потрібна, і в ширших колах молодії революційної інтелігенції, що вийшла з робітничих та незаможницьких родин, ми побажали б їй як найкращого успіху.

I. М.

Валеріян Поліщук. Радіо в житах. Поезії 1922-1923 р. Вид. «Книгоспілка», Харків, 1923, стор. 48.

Слава Валеріяна Поліщука зростає з кожним днем. Рецензуючи його торішній збірник—«Книгу повстань», наперекір думці багатьох його прихильників, я казав про нього («Шляхи Мистецтва» 1922, ч. 2), як про молодого, починаючого, ще неформованого поета. По суті, від свого тодішнього присуду я не одмовився б цілком і після всього того, що дав Поліщук за минулий з того часу рік. Власне тому, що я вірю в хист Валеріяна Поліщука,—я продовжую вважати його «починаючим» поетом.

Хоча здавалось би, чи можна казати так про письменника, який надрукував уже біля десяти окремих книжок, твори якого перекладались на інші мови, який викликав про себе цілу критичну літературу? Література ця все збільшується. Ось, наприклад, у Полтавському Збірнику «Великому Жовтню» І. Капустянський присвятив Поліщукові ще одну окрему статтю. А в «Українському» номері московської «Красной Нивы»—(12 серпня цього року)—номері, правда, недосить вдалому, автор замітки «Новая украинская литература» гадає, що іменами Семенка, Тичини, Поліщука, Хвильового, Косинки можна характеризувати все сучасне українське письменство. Хіба цього не досить? А про самого Поліщука далі дає найкращий одзив: «завсігди і скрізь твори його відзначаються глибиною поставлених проблем, грандіозною образністю та широким розмахом».

Власне, сказати так—все одно, що нічого не сказати. Що таке хоча б «грандіозна образність»? Ця характеристика прийшлась би по мірці і до Гастева, й до М'яковського, та й до багатьох інших, художня фізіономія яких не має з Поліщуком нічого спільного. Хто з сучасних поетів не намагається широко розмахнутись, приголомшити грандіозною образністю, здивувати глибиною шукань? Все це в готовому вигляді дає наша сучасність. Можна ставити глибокі проблеми, але поставивши—безпорадно розводити перед ними руками, хоча би в такому роді:

Нехай і мій відданий труд
Своє призначення спізнає,
Як мудреє життя уклало для людей.
На що воно?—відповіді однаково
Як не було—й немає (Радіо в житах, стор. 7),

або вирішувати їх так, як вони вирішуються в інших п'єсах збірника—яким-будь більш чи менш банальним міркуванням, що підказує поетові його нещасливий супутник—«мозок-аналітик». Ось вірш «Любов» (14): стара, ще платоновська тема, про те, як двоє прагнуть злитися в одно—«а одно фізичне тіло, як дві гамулки порцеляну». «Мозок», вислухавши з солідністю шкільного педанта, спішить заявити: «ніколи, ніколи цього не буде, бо тоді загине людський рід» і т. д. Коштовне пояснення! Або другий випадок: весна, пробудження нового, могутнього життя, і разом з тим думка про неминучу смерть: хвилюватися нема чого (підказує мозок), всі люде смертні іще Горацій сказав: «зустрінемося, чи ні, а всі ми будем там». Цей двійник з своєю гладенькою мораллю, своїми цігатами, своєю цікавістю що до питань фізіології (25), психології й инш. — рішуче псує багато натхнених сторінок поета. Він нагадує чехівського вчителя Іполіта Іполітовича, який говорив лише про те, що всім давно відомо. І дійсно, неварто записувати його слова.

Втручання цього надокучливого філософа—результат другої особливості віршів Поліщука—відсутності в багатьох його п'єсах продуманої композиції. Єсть блискучі винятки, але вони саме й примушують нападати на Поліщука. Лише де-які речі мають кінець, лише де-які сконструовано так, що з цілого не висмикнути й рядка. В багатьох випадках вірші—impression, опис якого може бути продовжено, скільки завгодно. Ось «Дві сили»—залізниця, вокзал, потяг. Поет (власне не поет, а його супутник) дивиться на потяг і думає: «яка енергія велика—створити цей залізний змій». Ой леле, і далі знов! «Коні їдять овес і сіно». Поет наближається до вокзалу: платформи, семафори—ландшафт кубистів. І так без кінця: він міг би йти вперед і вперед, скрізь зустрічаючи й відзначаючи нехитрими словами контрасти природи й техніки. Проте, він обриває вірша для того, аби в другому, наступному, поновити ту ж саму тему. «Дві дівчини»: одна—селянка, друга—городянка. Форма—в запитаннях і відповідях, стара форма, добре випробована в пристосуванні, власне, до даної теми поетами романтиками першої половини минулого століття. Але це не біда, що тема стара: антитеза міста й села ще жива в сучасності й особливо жива, власне, у нас на Україні. Тільки в даний мент вона вимагає, очевидячки, якогось іншого виразу, якого полінувався відшукати поет (поет так квапиться висловитись і так любить побалакати). Як би він не був таким молодим, його можна було б прирівняти до красномовного гомеровського старця Нестора (Поліщука ж колись називали «Гомером революції», тому мою асоціацію можна пробачити), з уст якого безупинно текла солодка, як мед, мова.

Мова поета тече—та й, взагалі, «текучість» характерний образ для його поетичного світовідчуття. Перегорніть, справді, його книжку. Ось цвіркуни під вечір в околиці міста завели свою пісню—«немов цюрком біжить де молоко в дійницю» (3); ось небо в літній день «нахиля прозорий келих».

Лиш ніжку прироби і перекинь,
І в ту незміряну глибіню
Збереш всю кров,
Що пролилась під небом (8);

ось вітер співає осінньому саду: «не зачепне золотої твоєї води моя небесна синя ложка» (9); думки хлюпочуться у тьмі осінній (11); ось образи любовної пристрасти—і знову—хвилини меду з гарячим соком (12), кров, що котиться хвилями у м'язах (12), жіноче тіло—«дихає плодінням, наче дощ у сад, тіла зливаються в творчому огні (15), кров медами точиться по жилах (15), чуття переливає, «прогрікла олія поганого домислу друзів уже заливає кипіння мої» (19) і т. ін. Вечір: на заході коливався казан розплавленого чавуну... Потім на обрії геть розіллявся та й погруз у фіялкову тишу (21); сочиться з серця зблідле чуття (21). Весна: конвалії білу міць поллють, як молоко (23). Концерт: співає струна—мов лялалась тонка нитка меду. Кількість прикладів може бути збільшена.

Пристрасть до образів такого роду характерна для лірики Поліщука в її справжньому стані. Вони надають їй, безумовно, того динамізму, про який вже не раз говорили, як про істотну рису штуки молодого автора, взагалі багатого на образи, що передають моторні, м'язові відчуття. Але разом з тим вони одбірають у його поезії певні сталі обриси. Все тече і все рухається легкими, вохкими, як що так можна висловитись, рухами. Немає тяжких і важких мас, немає їх гуркоту, немає грандіозности, навіть тоді, коли мова йде про грандіозне. Індустріалізм, що поступово захоплює й українську лірику, майже не торкнувся лірики Поліщука, легкої, жіночої—не дивлячись на принципний потяг до мужности. Поступово з обличчя його спадає Уїтменівська маска. Між Поліщуком і Уїтменом виявляється стільки ж мало спільного, скільки в російському письменстві між Байроном та Лермонтовим. І як Лермонтов це одного разу зрозумів: «Нет, я не Байрон, я другой, еще неведомый избранник»—так і Поліщук, що в «Книзі повстань» щиро переспівував Уїтмена, тепер сам заявляє:

Ні, я не Уїтмен,
Новий я, ще незнаний...

І дійсно, вірші збірника, який ми розбіраємо, де ще чуються завіраючі відгуки Уїтмена, не належать до сильніших. Ці відгуки ми знайдемо, наприклад, в другому відділі книжки—«Любов». Тут охоче, як і в віршах попередніх років, поет підкреслює стихійність почуття (порівняйте в «Книзі повстань» вірш «Вона», «На простори» та інші), та й увесь відділ закінчується віршом «Гімн жінкам» (правда, досить банальний)—але досить порівняти ці сторінки з відповідними темами не тільки в Уїтмена, а хоча б у російського пролетарського поета Івана Філіпченка («Руки» 1923), щоб побачити, де закінчується в творчості Поліщука традиція і де починається його особисте, інтимне прийняття кохання. У Філіпченка ми знайдемо також відділ, названий «Симфонія пола» (порівн. «Гімн жінкам»

Поліщука). Але не грандіозні образи, не стихійний розмах пола, а ніжні переходи від сумніву до надії, тонкі перебої чуття, що зародилося в душі, яка «тремтить, вібрує, як лист тополі» (12) краще всього вдаються тут Поліщукові. Недурно так багато в цих віршах здрібнелих та голубливих слів: мила—японський лихтарик, що його обережно несе закоханий в руках, турбуючись, аби його не загасив вітер; вона—дорогий камінчик, що найдено його на пильному базарі житейської суєти й його так страшно згубити знову:

Заглядають прозорі очі
І воркують до мене слова:
«Ти мій милий, хороший хлопчику,
Де твоя буйна голова» (24).
Дух поета і на правду—
«м'який, як весняний вітер,
Ніжний, як квітка блавату».

І даремно повторює старе й вічно нове слово Катула (*odi et amo*)—він говорить про свою олив'яну ненависть; «люблю і ненавижу разом, чого є більш, не знаю сам». Ми, читачі, бачимо, що ніжності в ньому, безумовно, далеко більше, аніж стихійної сили, або ненависти.

Ріано взагалі переважає в новому збірнику Поліщука над *forte*. Найкращі частини книжки відведено «Природі» (перший відділ), темі здавна основній в українській ліриці—від Олеся до ІІ. Тичини, одного з найвизначніших виразників «чуття природи» в слов'янській поезії за останніх 10—15 років. Міряться з автором «Соняшних кларнетів», що схоронили своє значіння з цього боку навіть в сучасний мент, коли і ми і сам автор далеко відійшли від них—трудно; проте, в збірникові «Радіо в житах» є сторінки, що по своїй музичності й глибокому чуттю природи, можливо, не уступають названому нами попередникові. Такі п'єси, як «Цвіркуни», «Лан», «Хуга» й інші і в чисто формальному відношенні являються значними досягненнями і Поліщука і нової української лірики. Їх одних було б досить, щоб виправдати цілу книжку.

Але в ній вони не стоять поодинокі. Правда, художня вартість збірнику мов би знижується з наближенням до кінця. Автор «Думи про Бармашиху», «Леніна», «Адигейського співця» та інших поем, присвячених революції—не дав наприкінці своїх ліричних п'єс нічого такого, що би могло бути прирівняно до цих поем. Вірші, як от: «На новий рік», «Поступ», «Всесвітня революція», «Символ» повторюють старі слова—иноді просто переписують віршеподібними рядками тексти відозв і плакатів:

Доволі вам, товариші,
Іти під колісницю капіталу,
Щоб гімни Ротшильдам гармати рокотали,
Бо Жовтень розгорнув
Гарячі груди батьківської ласки
Усім робітникам і т. д. (39).

Чи значить це, що поет втомився від революційних тем, одійшов в своє особисте я, до любови й природи? Безумовно, ні: і його поеми, що иншого доказують, і пануючий настрій всієї його нової книги—проясненого, радісного приймання життя, яке революція оновила й освіжила, мов літня гроза землю—це підтверджує. Боротьба ще далеко не закінчена, але поет радісно дивиться крізь століття— в епоху, коли

Внуки свавільних степів
В солоді знань заживуть.
Згасне у попелі гнів
Наших гарячих покут.
Ти ж моя, земле, як день,
Цвітом вишень зацвієш.
Ніжне зігхання твоє
Стане як заводь небес («Асканія Нова»).

О. Білецький.

С. Пилипенко. Байківниця. Четверть копи байок. Малюнки худ. Л. Каплана. Держ. В-цтво України, рік?, Харків, стор. 24.

Езопова байка перейшла крізь усі літератури світу. Федр, Лафонтен, Гелерт, Лесінг, Крилов, Глібів пересаджували сюжети грецької байки, решток звірячого епосу, на ґрунт європейських літератур. Річ відома, яке величезне організуюче значіння мають, скажемо, байки Крилова для певних верств російського передреволюційного суспільства, як вони організують хоча б, приміром, власницьку або ж от націоналістичну думку.

Отже, байки С. Пилипенка ставлять собі зовдання цікаве з двох боків. Це є, по-перше, спроба оперувати з цілком новим сюжетом байки (сюжети «Байківниці» не мають нічого спільного з традиційними Езоповими байками), по-друге, це є перша в українській мові спроба зорганізувати байкою пролетарську свідомість.

Що до першого, автор досяг свого завдання цілком. Влучні, подекуди уїдливі малюнки його ніяк не нижче стоять від Езопових байок, ще й від них влучніші, можливо, через те, що розвиткові сюжету не заважають традиції звірячого епосу. Що до другого, то властива байці взагалі широта можливих для читача концепцій даної байки спонукує автора давати наприкінці багатьох байок виразні висновки (мораль), подекуди навіть виразні, тоб-то виховавчий замір автора проглядає настирніше, ніж, може, треба. В тім і що до цього, авторові вдалося дати кілька байок, що зовсім не потребують моралі, бо сам сюжет настановлює читача на певні висновки. Такі байки могли б стати за найкращу оздобу будь якої читанки для радянської школи—приміром «Пуга», «Пожежа» й інші.

Серед загального засмічення українського язика, особливо його складні, чужомовними конструкціями, приємно одмітити чистий, крепкий язык автора байок—кілька дрібних описок не змінюють доброго від мови книжки вражіння. Книжку оздоблено непоганими графічними малюнками Л. Каплана.

М. К.

Юльян Шпол.—Вєрхи. Видавництво «Гольфштрем». Київ—Москва—Берлін. 1923, стор. 48.

«Автор мав нещастя жити, як усі:—од колиски аж до 20 з гаком літ. Бовтався в настроях. Низав їх на віршований спис. Нанизане, потасувавши, видає»—отаке пробачіння Юльян Шпол дає в «Ante scriptum» до «Вєрхи». А, звичайно, пробачіння, бо як же: «Книжку свою колупаю, щоб молотом блазнів по скронях.» (48)

Це—жадалося б. А насправді:

Скрізь трупи.
Між трупів я.
Лунає дзвін
Переходової доби.
Розчавлені годи
Йорзають по спині.
Всі в синьому.
Сині. (18)

Ото ж—яким молотом? Яким молотом, коли:

. . . в мені
Занімілих мук
Скривавлена рілля
І благання на голову
Кія... (24)

Та-а-ак... Сам кія хоче. А чому? Ось:

Рили ми, рили...
Вистьобали весь піт із жил,—
А пиката перекупка
Прийшла і сіла,—
Заялозила в сало
Обрійний порив. (25)

Хоче, не хоче скиглінь. Хоче, не хоче свиснути весні привіт,
Хоч в душі моїй осінь,
Хоч гострий ніж
Вже підрізав мій гніт. (4)

От через що бовтається в настроях і має нещастя жити (тільки не так, як усі). І пояснює (звідки непевність):

Вимученими стежками
Прийшов я з степу. (5)

Тим часом:

Хто вийшов з лісу—
Не розірве запови
До віків заліза. (18)

І частенько мріє про питомі ліси й степи:

Сповийте мене
На луках з озерцями,
Встроміть у серце
Зімову парасоль:
Я заспіваю вам
Пісню серця,

І зацвіте трояндами
У ваших душах
Квасоля. (28)

Чи там квасоля, чи ні, а сільська лірика Шполові вигра-
вається в місті кремізнму, загарцьованому, засмоктаному, запльова-
ному (ач, як він його?). Я, каже, общипаний куродрап, «собі в пашу
кладу свою роскуйовджену голову». Ще й заспокоює себе:

Нічого.
То нічого,
Що душа в бур'янах. (42)

Хе! то Хвильовий ба-а-агато тих бур'янів революції бачить.
І виходить з того:

А пісня все та ж, стара,
Хоч на вид вже й нові дудочки (25)

(Це він про сучасність, а ми—про нього). Інтелігенсько-сте-
пова душа бунтує проти сучастности (одразу до Марса не долетіли).
І кортить їй:

Засатаніло осталить
Гостряк
На дружинну жвачку.
Ех (зуби, що скалить).—
В зуби...
Щоб:
Кряк і...
Рачки... (26)

А чи страшно? Ось Шпол ударить. Ось ударить.
—Ні!

Ні, бо не «Верхи», а «Рачки».

А хто рачки, того кієм—

Устань! Верхи на життя сідай.

С. Пилипенко.

Post scriptum (він—ante, а ми—post,—теж пробачіння). Ка-
жуть: треба про форму. А читали футуристів? Ну? Каже ж сам, що
ніби й нові дудочки, а пісня стара. Кому що, а про мене отаке,
мабугь, краще (це із цілої, скажемо, поеми, то-що):

Зпали пахи степові.
Запахло степовою бузкою.
Слали пісню дударі,
Як в'їзжали тупко.
Що попереду та засмагли руки,
А позаду та порепані.—
Гей, держись там, ти!.. вгорі!
Що?!.. смієшся?..
Засмієшся ти на кутні!..
Клацали.
Бухкали.
Далі.

Аж поки чорнява Галя
 Прийшла зі степу до міста:
 Чи не чути од милого
 Та про себе вісти... (40)

Скажуть: може від того до вподоби, що тут такі вёрхи? Не знаю. Може. А про те—це люд читатиме. А все—ні. Ог і форма. Шукайте її. Нанизуйте на віршований спис. І нанизане, потасувавши, видавайте. А там розберем. Без нової теорії. Бо ж дудочки старі. Пісні нові. Дудочки оновляться. І не навпаки. І не 'рачки. Бо рачкоформа буде.

С. П.

Ведміцький, Хоменко, Станко. Під заграво повстань. Поезії. Прилука, стор. 126. 1923.

Характерне провінційальне видання, як зовні, так і в своїй внутрішній будові—немаленька книжечка з жовтенькою обкладинкою преїскуранського «типу», без жадного покажчика змісту, нумерована вгорі сторінок і з друкарськими помилками.

Вміщає трьох авторів, із котрих перші два до цього часу нічого не друкували, і третій, що вже зробив виступ на полі мистецтва раніш.

Почнемо по черзі.

Тенденції «літати з захватом комети», кричати, вигукувати, кидати гасла в застарілих по формі рядках переважно незрозумілої будови. Це—Олександр Ведміцький. Творчість його, яка зростала, безперечно, в умовах неймовірно-швидкого бігу історії останніх часів великих соціально-індустріяльних зрушень, далеко не є тим, чим стало сучасне мистецтво взагалі, збудоване на тлі цього динамічного льоту. Перш за все автор не створив певних технічних засобів передачі вражень і тому техніку віршу часто доводить до абсурду, як ось:

Хутчіше семафор! З путі мершій вагони:
 Він знищить вщент усе! Старі зітре кордони.
 Хутчіше—семафор:
 Він мчить, як метеор!

По - друге — внутрішній, ідеологічний бік поезії — не можна сказати, щоб був конструований на ґрунті пролетарського світогляду,— скоріш інтелігенський.

Хоч автор, правда, й чує, що:

З глибин степів, з далеких місць
 Ідуть до сонця батраки

чи:

Шум блискучих тіл-машин,
 Регіт смерти... сміх огню

про те ж признається:

Мій сон завів мене в музей... (боротьби—М. Щ.)
 (Я—в сні загонів боротьби)
 Шукав я втілення ідей,
 Найшов... знамена і герби...

Це—довга «олесівська» меланхолія, яка «обілієм» своїм робить поета зовсім не сучасним. Або:

Так сказав він, зменшив сили.
І пішов я вздовж землі
Скрізь—пітьма, хрести, могили,
Світло ж мріє—десь у млі.

Тоді, коли світом життя заволодів світовий титан, пролетар, коли скрізь пролунав його дужий і радий поклик «до світу», Ведміцкому він уявляється лише десь «у млі». Фатальний песимізм.

Також корисно було б поетові кинути такі речі, як:

Ви співали романс «хризантеми»,
Нагадали кохання мені...

або:

Для вас мій спів, мої поезії
І гострий рух моїх думок...
О, квіти тропику, рафлезії!
Богині ніжних мрій—квиток...

Це—нікчемне й старе; нагадує Пушкіна й старіших, а також де-кого з сучасників (по даті), як неокласиків.

Взагалі, треба сказати,—порожній «бреньк».

Автор—на шляху, але мусить ступати обережно.

Перш за все треба нагнати життя в мистецтві (від нього Ведміцкий відстав років на 20). По-друге—знайти засоби навчитись будувати твори ідеологічно витримані.

Є. Хоменко. Він емоційний (але не експресіоніст). В той час, коли Медвіцкий все ж таки прагне кинутись у вир життя, Хоменко хоче вкритись не тільки від його динамічності, а навіть від «всякого ока людського», потім розпачливо заявити:

Болить моя душа!
Розіп'ятий в стражданнях
Я—на голготському хресті.
Всі друзі кинули й втікли,
І я один!

або:

Смутку мій, мій друже вірний,
Сірий—сірий, як туман,
Оповив мене, мій смутку,
Захопив мене в полон.

Чорт-зна, чим захопився поет, і шкода, що не може вийти з отієї сентиментальщини, містицизму і не перестане виспівувати, семінарські канони та псалми, як ось:

Я востаннє прийду в мій улюблений храм
І востаннє там жертву пожру.

Не мішало б життя трохи «нажертись», а потім щось писати—це ж нікому не потрібне, навіть як «вкусний лімонад».

Залишається віднести до поета його ж власні слова:

Куриться жертovníк у нїм,
У нїм накупчені святині,
Безглуздя й гріх панує в нїм,

а потім піти далі.

Василь Гук (Станко). Його, власне кажучи, нема, і через те міркувати про творчість і робити висновки зараз було б занадто сміливо. Автор нічого не дав—це ясно—і зайшов не далі Ведміцкого й Хоменка.

Треба лише попередити, що такі речі, як:

Спиридоном—заворотом
Сонце піде—жаль облиш!
Криг сахайся! Вся з Еротом
Кров гріхом солодким тіш!... Завесній!

ні до чого гарного не доведуть, а Станко ними Єсеніна все рівно не нажене.

Резюме:

Шкода паперу,—багато пішло на дешеву «музу».

М. Щербак.

В. Павлусевич «З Пісень кохання». Київ—Відень—Львів, вид. «Українська книжка» 1921 р., 135 ст.

Т. з. «європейське» міщанство з Галичини завжди проявляло убогість своєї мислі і творчих зусиль у мистецтві. І це ось чому: революціонізм в штуці на дев'яност дев'ять відсотків залежить від соціальних настроїв, а «європейське» міщанство з Галичини навіть в епоху великих зворушень нічим другим стати не може як тільки міщанством. Правда, з цього багна вже де-хто видирається, але цих «де-хто»—небагато, і Павлусевич до них ніяк не належить. Він на 135 сторінках, як справжній «європейський» митець, проявив себе політично-аполітичним, і тільки наприкінці прорвалось:

«Ах, той їздець, отой їздець—
Гей, скільки він розбив сердець
О, Боже мій великий! (вірш «Червоний їздець»).

І от саме через те, що «Червоний їздець» розбив, а не запалив Павлусевичеве серце,—не горять його: ні творчий інтелект, ні творча емоція. Що вийшло б з Павлусевича в іншій обстановці—трудно сказати, скажемо тільки, що зараз з нього нічого не вийшло. Його книжка «З пісень кохання» не варта того гарного паперу, на якому її видано. За винятком 2-3-х віршів на народні мотиви, все останнє—триндикання, а триндикання по самій своїй суті—завжди вбоге. Дивуєшся: де були Павлусевичі та їхні видавці, коли розвивалось українське художнє слово. Базарна, лубочна література завжди була, але ж панам із «Української книжки» слід було б знати, що марка «наклад Літературного Інституту—Київ—Відень—Львів» накладає якісь обов'язки. Невже входить в обов'язки «європейців» компромітувати українську літературу перед Європою?

От приклади:

«Чуєш? В китичці святе
Почування є,
Ним втішається, цвіте
Серденько моє».

Або:

«Хай ще квіття процвітає,
Хай живе чуття святе,
Кращого ніщо немає
Над почування оте!»

І в такому дусі вся книга: китичка, кохана; кохана й китичка. Одноманітний розмір, заялозені рими. Словом, халтура, неписьменна тарабарщина.

Стефан Кароль.

Д-р Сімович. «Найголовніші правила академічного правопису».

В журналі Винниченка й Шаповала «Нова Україна» ч: 7-8 р. 1923 вміщено між иншим статтю д-ра Сімовича «На теми мови». В ній шановний автор сперечається з «Найголовнішими правилами» що до, головним чином, правопису чужих імен в українській мові. Наукову позицію автору можна б коротко схарактеризувати як точку погляду строго-шовіністичну, отже, на превеликий жаль, ніяк не строго наукову.

Граматика д-ра Сімовича, що ми рецензували в свій час в «Шл. М.» і «Пути Просвещения», з одного боку, дає величезний, почасти дуже цінний матеріал, з другого боку — дає часто невірне, часто цілком схоластичне того матеріалу освітлення... Отже в статті, що перед нами, маємо вже саме освітлення...

«Москвофільством» пояснює д-р Сімович, що ми пишемо гімназія, лагерь... (не гімназія, лагерь), отже не схаменувшись стверджує, що на нашу вимову найбільший вплив має російський правопис. Можна б, звісно, обійтися без такого, м'ярко кажучи, «парадоксу», згадавши, що хоча в нас і є «г» в своїх словах, та ми переймаючи чуже слово найрадше вимовимо його з «г» (h), от як селянин вимовляє директор, почувши російське директор, хоч в його мові є обидва ті згуки, та таке пояснення позбавило б д-ра Сімовича змоги скинути оком на «москвофільство».

«Московським впливом» д-р Сімович вважає те, що «Найголовніші правила», кажучи писати апострофа в словах, як над'їхати «з'явитися», тим часом не вимагають апострофа в словах, як от «зокрема» і подібних. «Ми так само одділюємо приросток, як і там» — каже д-р Сімович (курсив наш). Воно, правда, не так само, бо в першому випадкові апостроф=«і», а в другому апостроф=павзі, воно й не з російського, бо російський апостроф багато від українського молодший, та всі ці міркування для д-ра Сімовича неvigідні, отже він їх полишає на боці.

Далі д-р Сімович атакує правопис г і ґ в чужих словах, невідмінність чужих слів і т. д.—все під поглядом того ж таки «москов-

ського впливу» на наш правопис. Нам не хотілось би на цьому місці багато говорити про принципи правопису та доведеться згадати, що правопис така галузь граматики, де для того, щоб засуперечити щось, не треба нічого, крім бажання сперечатися. Адже ж ми можемо чогось вимагати: 1) під поглядом етимології слова (історичний принцип), 2) під поглядом вимови слова (фонетичний принцип), 3) під поглядом звичного вжитку («узуальний» принцип), 4) під поглядом розрізнення значінь (семасіологічний принцип). Отже ясно, що причепитися до будь-якого із названих принципів правопису—річ надто легка; далеко важче зважити одне проти одного всі фактори правопису—тут вирішає справу найбільше просто якийсь авторитетний голос, визнане всіма чуття мови, а потім *usus, usus і usus...*

Ми свідомі того, що можна закинути «Найголовнішим Правилам», свідомі також того, що можна закинути будь-якому іншому правописові, та все ж таки вважаємо за потрібне керуватися «Найголовнішими правилами», гадаючи, що так робитиме кожен, хто прагне до усталення єдиного українського літературного правопису.

Бажаючи за всяку ціну відокремитись від загальновкраїнського правопису, д-р Сімович помічає, що він багато в чому сам зберігає такі риси українського правопису, що мають рацію тільки при орієнтації на російську мову. Ми кажемо про написи як «кляса», «ф'юга», «льогіка» і подібні. Адже ж загальновкраїнське «е» перед «о», «а», «у» акустично (хоч і не артикуляторно) як раз найближче відповідає європейському середньому «е», отже м'якшити його знаком «я», «ьо», «ю»—значить орієнтуватися на якусь мову з велярним («твердим») «л», тоб-то на російську (або на польську). Ми вже констатували раніше, що д-р Сімович, одірваний від української живої фанатики, цього не знає; можемо додати, яко висновок з цитованого, що він і не хоче цього знати—його завдання довести «москвофільство» Радянської України, а перед таким завданням, очевидно, всі факти—дрібничка.

М. Йогансен.

Емиль Розенов. Против попов. Перевод с нем. А. И. Ромма, под ред. Н. Н. Попова. Ч. I, вып. II. Изд. «Красная Новь», М., 1923 г., 80 стр., 10.000 экз.

Перша частина нарисів Е. Розенова, що складається з трьох випусків, є вступ до нарисів релігійної боротьби 16 та 17-го віків. Е. Розенів викладає питання з погляду марксизму. У другому випускові він подає коротку історію папізму, далі викладає питання про святих, ченців та черничок, закінчує ж—білим духовенством, безшлюбством і таємною сповіддю. Описуючи «князей нищеты», Е. Розенов підкреслює уперте поривання папізму до одної мети—вирвати з рук світських князів все церковне багатство, всю поважність церкви й підбити все під єдину владу папи. Аби досягнути свою мету, папи перетворили католицьку церкву в єдину політичну й господарську організацію, що підриває владу місцевих князів та економічно уярмлює населення. Яке «чисте» життя вели папи, видно з того, що до 1648 року з 245 пап—31 було

виголошено самозванцями та єретиками, 64 вмерли наглою смертю, до чого ще 18 пап було отруєно, Стефана IV—задушено, Івана XVI—зарубано, Івана X—заколєно, Бенедикта V—повішено, Григорія VIII—зачинєно у залізну клітку, Целестину V-му забили гвіздка у висок. Папа Сергій III—(904 рік) улаштовував щоденні п'яцтва та бенкети зі своєю коханкою Мароцією, 14 літ. 18 літній папа Іван XII (955—963 р.р.) повернув папський палац на дім розпусти, а церкви—на танкласи, ходив по вулицях Риму зі своїми напівголими наложницями, на чолі релігійних процесій. Папа Іван XXII (1314—1334 р.) встановив таксу за «плотський гріх» духовної особи з черницею—у 67 ліврів 12 су, за відпущєння мужоложства або скотоложства—у 219 ліврів 15 су, за зівалтування дівчини священником—у 2 ліври 8 су, за відпущєння «гріха» черниці, що віддавалась де-кілька чоловікам, коли до того вона має бажання стати настоятельницею монастиря—у 131 лівр 15 су, за відпущєння «гріха» невірній дружині—у 87 ліврів 38 су і т. д. Цей папа хвалився, що з європейських народів він зібрав більш 50 мільйонів гульденів золотом. Папа Сікст IV (1471—1484 р.) відчинив у Римі велику кількість домів розпусти, одержував з них «платню за посєсію» до 20 тисяч дукатів на рік. Папа Юлій III зарєстрував 40.000 римських проституток і зібрав з них встановлений податок. Папа Інокентій VIII з 1484 р., щоб зміцнити папізм, знищив у одній тільки Іспанії 341.000 офір,—найбільше з них—«відьом». Папа Олександр VI Борджіа (з 1492 р.—1503 р.) обернув свій дворець у гарєм, де мав на утриманні постійно від 50 до 60 ростусних жінок. Він одверто знущався з ікон і наказав намалювати ікони зі своєї красивої наложниці Дулії Фарнезе у вигляді напівголої Мадонни, а у її ніг—самого папу Олександра VI, у вигляді священнослужителя. Папа Лев X, опріє свого ймення, мав ще спільного з левом те, що у нього був левій шлунок та ненажерливість лева, так що й померти йому довєлось під час своїх насолод. Папа Юлій III зробив 16 літнього Інокентія Бєртуччино, що раніш був за сторожа малп, кардиналом. Папські історики вірили в легенду, яка говорить, що папєсса Іоанна, під йменням папи Івана VII, з 853 по 855 р., займала папський престол і один раз під час хресного ходу породила дитину на вулиці. Лютихський єпіскоп Гайнріх пригуляв від черниць і інших наложниць 63 дигини. Не диво, що князі й дворяне знаходили дуже корисне примієння своїх капіталів, купуючи вищі духовні посади. Книга Розєнова є необхідна пропагандистам-антирелігійникам, дякуючи великій кількості зібраного у ній фактичного матеріалу про «непогрішимість пап». До другого випуску приложено 15 малюнків про таємну сповідь, про цюнівське роздолля, монастирську розпусту і т. ин.

Даремне тільки на 32-й стор. Е. Розєнів називає життєпис Ісуса—біблейським, євангельського Ісуса не було.

Ів. Сухоплюєв.

Листи до Редакції.

Шановна Редакціє!

I

В 2-му числі «Червоного Шляху» т. Грунський, обпатравши Максима Рильського, разом з тим, з неменшою насолодою скубнув і мене, мовляв ідіть до купи, більше пір'я буде.

Що Максим Рильський неокласик—так. Що Максим Рильський загруз в буржуазно-дворянській культурі—так. Що він переляканий пролетарською революцією і стоїть на ворожих позиціях до неї,—ще раз вірно. Але при чому тут я, Яків Савченко?

Охарактеризувавши Рильського відповідним чином, іменно, як поета контр-революціонера, т. Грунський, на доказ попередніх своїх тверджень про Рильського, раптом робить такий вольт:

І. Рильський цитує Якова Савченка (ст. 65):

«Мак червоний серця мого (треба: «чулого», а не мого)
Перецвівся в синій».

І тоном глибокодумного критика-філософа т. Грунський далі прорікає:

«Від червоних маків майнула українська література до синіх кольорів!!!» Et cetera.

Після таких зауважень т. Грунського, в звязку з його попередніми твердженнями про Максима Рильського, самий немудрий читач зробить цілком логичний висновок: Рильський поет дворянської культури, класово ворожий пролетаріату. Рильський дуже споріднений з Яковом Савченком, бо він же з любов'ю цитує його. Ergo—Яків Савченко поет дворянський, ворог пролетаріатові, контр-революціонер.

Я цілком певний, що т. Грунський не мав на думці фальшувати літературні документи, і все моє «дворянство», «сині кольори та настрої» не більше, не менше, як наслідок неуцтва т. Грунського та не уважного читання книжки Рильського (де є згадана цитата) і критичної розвідки т. Коряка про неокласику.

Отже, поки що з ласки т. Грунського, я перебуваю в «дворянстві та контр революції».

Через те дуже прошу поважану Редакцію «Червоного Шляху» зняти з мене «подарунок» т. Грунського, умістивши в черговому числі «Черв. Шляху» відповідне спростовання, хоч би на тій підставі, що я ніколи не писав «мак червоний серця чулого церецвівся в синій». Автор цієї цитати хтось інший, а не я.

З цілковитою пошаною й сердечним привітом

Яків Савченко.

Через те, що т. Грунський в своїх літературних поїздках більше спирається на свою пам'ять,— йому до відому, а також для кращої літературної освіти подаю такі матеріали:

1) Автор цитати не Яків Савченко, а Павло Савченко. Вірш цей уміщено в його збірці «Епілоги». Збірка вийшла в світ в 1913 р., друкувалася в м. Лохвиці, в друкарні Дунаєвського. Вся збірка, а особливо цитата «мак червоний серця чулого» має точнісінько таке ж відношення до контр-революції, до пролетарської революції, до «синіх настроїв дворянських», як сон білої кобили до Павла Грунського. Не більше.

2) Яків Савченко—не «дворянин», не «синій». У нього, може чував т. Грунський, є цілком пролетарські поезії: «Комуна», «Повстання», «Революція», «Сонце під голову», «Світовий Жовтень» (поема) і багато інших. Хай-но лишень т. Грунський пошукає. Яків Савченко навіть належить до об'єднання пролетарських поетів «Гарт».

Я. С.

Київ, 1/VI—23 р.

II

Вельмишановний товаришу Редакторе!

Прохаємо видрукувати цього листа з метою вияснити наше становище. Наші твори друковано в закордонних емігранських журналах, ідеологією ворожих до Рад. Влади. Ідеології тієї ми не поділяємо, і там твори наші друковано, як художній матеріал. Але, яка ж, проте, тому причина?

Умови нашого літературного життя змусили нас туди податися. А умови ці надмірна підозра, цькування й систематична відмова видрукувати наші твори. Ця підозра кожний відбиток життя повертала на контр-революцію, кожне слово, сказане не в романтичному дусі, мала за доказ бандитизму, всякий глибший підхід до людської душі проголошувала містикою і за цим сипались на нас обвинувачення.

Ми заявляємо: це несерйозно, бо ми не визнаємо авторів таких памфлетів, а їхні закиди найменше видаються нам проявами пролетарської думки. Вони обвинувачують іменем пролетаріату, а справді вони міщани, що прикрили свою міщанську дріб'язковість революційною фразою. Бурхливість подій піднесла на височінь тих диктаторів літератури, але в дешевому крамові, який вони продають, нема нічого творчого. Ще—раз ми проти осіб, а не проти ідеології—«не бійся закону, бійся законника»!

Ми говоримо про Коряка, В. Поліщука й тих, хто йде за ними. Їхню діяльність усі ми бачили й немає чого на ній докладно спинятися. А коли позначилися наслідки тієї діяльності, коли ми змушені були друкуватися закордоном, всі здивовано питають: як це так?

Дуже просто. Простіше, ніж здається тим, хто бачить у цьому змову проти Радвлади. Критика потрібна. Але ми одріжняємо критику від лайки, доносів та залякування. Хто так само почуває цю різницю, той нас зрозуміє.

Ми певні, що таке становище—тимчасове. Література може безбоязно прийняти в себе життя. А поки-що нам лишається тільки мовчати—до жадних журналів ми матеріялу посилати віднині не будемо. Хай радіють наші «критики»—ворог мовчить, значить, переможений.

З пошаною: *Григорій Косинка.*

Валерьян Підмогильний.

Теод. Осьмачка.

Від редакції. Даючи місце цьому листові, редакція «Червоний Шлях» мусить від себе додати таке:

1) Особисті стосунки авторів в українських радянських літературних колах нікогисько аж ніяк не обходять.

2) Кожна крамничка має свій крам, своїх споживачів і своїх критиків. З того, що автори цього листа не визнають пролетарської ідеології в т. Коряка та «іже з ним», не значить, що їхні твори були дійсно пролетарськими. Факт уміщення їх в антипролетарських часописах говорить протилежне. Нема «просто художнього матеріялу». Тим часом не пролетарський ще не значить контр-революційний.

3) Змови проти Радвлади ніхто в «скаканні в гречку» не вбачає, але й «дуже простим» і безневинним нікому це здатись теж не може. Адже маємо до діла з людьми дорослими.

4) Що до мовчання—ми бачили твори підписаних авторів у радянських часописах—ті твори, що їм там і місце, а, значить, «ворог» не мовчить. Не чули ми, щоб і критика з того сумувала.

5) Взагалі вважаємо цей колективний літературний твір за невдалий і, безперечно, «імпресіоністський».

3 другої половини вересня 1923 року

„БІЛЬШОВИК“

виходить в збільшенім форматі ЩО-ДНЯ

Товариші робітники й незаможники!

Передплатуйте вашу газету!

„БІЛЬШОВИК“ — Орган Київського Губернського Комітету Комуністичної партії (більшовиків) України і Губвиконкому.

„БІЛЬШОВИК“ — боронить інтереси робітників і незаможного селянства.

„БІЛЬШОВИК“ — подає відомості про боротьбу робітників і селян проти поміщиків і капіталістів у всьому світі.

„БІЛЬШОВИК“ — несе слово робітниче-селянської правди й знайомить з законами, розпорядженнями та наказами Робітниче-Селянської влади.

„БІЛЬШОВИК“ — стоїть за революційну законність, нещадно викриває тих, що зі шкурних міркувань примазуються до Радянської влади.

„БІЛЬШОВИК“ — дає робітникові й селянинові наукові поради про те, як краще господарювати.

„БІЛЬШОВИК“ — містить листи робітників та селян про життя села й міста, про їх потреби та бажання, а також скарги на незаконні вчинки.

„БІЛЬШОВИК“ — містить малюнки з життя робітників і селян.

Передплата коштує:

на жовтень місяць

350 крб. (зн. 1923 р.).

Для партійних і професійних організ. і комітетів
незаможників (колективна):

на жовтень місяць

250 крб. (зн. 1923 р.).

Передплата приймається конторою—Київ,
вул. Леніна, № 8, Губсельбудинок.

ПРОДОЛЖАЕТСЯ ПОДПИСКА НА ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЖУРНАЛ

„ПУТЬ ПРОСВЕЩЕНИЯ“

(2 й год издания).

ЖУРНАЛ ПОСВЯЩЕН ВОПРОСАМ ТЕОРИИ
ПРОСВЕЩЕНИЯ, МЕТОДОЛОГИИ, ПРОСВЕ-
ДИТЕЛЬНОЙ ПРАКТИКИ, БЫТА.

ОТДЕЛЫ ЖУРНАЛА:

1. Общий	4. Реферативный
2. Экспериментальный	5. Библиографический
3. Бытовой	6. Информационный

К участию в работе журнала привлечены научные силы в области педагогической мысли Федерации и Запада.

Имеются корреспонденты в столичных городах Европы.

Журнал распространяется в количестве 7000 экземпляров по всей Советской Федерации, а также за границей.

Объем—20 печатных листов.

ПОДПИСНАЯ ПЛАТА (в золоте):

На один год (12 мес.)	8 р. — к.
$\frac{1}{2}$ „ (6)	4 р. 50 к.
$\frac{1}{4}$ „ (3)	2 р. 20 к.

При коллективной подписке—не менее 3-х экземпляров—и для посредников (при выписке не менее 10 экземпляров)—20% скидки.

ПЛАТА за ОБЪЯВЛЕНИЯ:

за 15 строк ($\frac{1}{4}$ стран.)	20 р.
„ 30 „ ($\frac{1}{2}$ „)	35 р.
„ 60 „ (1 „)	60 р.

Цена отдельного номера 1 р.

При повторных объявлениях—скидка по соглашению.

Для посредников скидка 20%.

Оптовая закупка и прием подписки могут производиться у представителей конторы:

МОСКВА, А. А. Шумович, Кривоколенный пер., 14, кв. 11, тел. 2-57-60.
КИЕВ, „Серабнор“ Правление—Крещатик, 29, Книжный отдел и склад—
Крещатик 22. ЕКАТЕРИНОСЛАВ, Иванов, ГУБОНО. ОДЕССА, Книжный
склад ГУБОНО, Екатерининская, 21.

Адрес редакции и конторы: Харьков, ул. Артема, № 31.

Телеграфный: Харьков, Наркомпрос—журнал.

УКРАЇНСЬКІ ЩОДЕННІ

ВІСТІ

THE UKRAINIAN DAILY

NEWS

Ukrainian Daily News published every day except Sundays
& holidays by The Ukrainian Daily News Publishing Co.
502 E. 11-th St. New York, N. Y.

Telephone: Orchard 5446.

Часопис для українського робочого люду, виходить щодня, крім
державних свят і неділь.

SUBSCRIPTION RATES:

United States & Canada

One year	\$7.00
Six months	3.75
Three months	2.00
Single copy	3 c.
To Europe one year	10.00

ПЕРЕДПЛАТА:

В Злуч. Державах і Канаді

На рік	\$7.00
На 6 місяців	3.75
На 3 місяці	2.00
Поодиноке число	3 ц.
В Європу на рік	10.00

З Канади належить вислати гроші лише на так званий
„Foreign Money Order“.

Редакція приймає рукописи, писані виключно чорнилом і на
одній сторінці аркуша, при чому рукописи не повертаються.

За оголошення редакція не відповідає.

„МОЛОТ“

Сатирично-гумористичний двотижневик, виходить
1-го і 15-го кожного місяця.

ПЕРЕДПЛАТА:

На рік	\$2.00
На пів року	1.00
Поодиноке число	10

Редакція приймає рукописи, писані виключно чорнилом і на
одній сторінці аркуша, при чому рукописи не повертаються.

„МОЛОТ“

The Ukrainian newspaper for satire and humor
published semi monthly by „MOLOT“ Co.

414 East 9-th Str., — New York, N. Y.

SUBSCRIPTION LIST:

One Year	\$2.00
Six months	1.00
Singly copy	10

Entered as second-class matter Sep. 16. 1921. at the post office
at New York, N. Y. under the Act of March 3, 1879.

ВІДКРИТА ПЕРЕДПЛАТА
НА ВЕРЕСЕНЬ МІСЯЦЬ 1923 РОКУ
НА ГАЗЕТУ

„ВІСТІ ВУЦВК“

На 1 місяць з доставкою в Харкові й пересилкою на провінцію . **90 карб.**

На 1 місяць для партійних та професійн. організацій, військових частин, комнезамів, сельбудинків, окремих робітників, червоноармійців, незаможних селян по надісланню відповідних посвідчень **40 карб.**

Льготна передплата приймається тільки в конторі редакції.

За кордон на 1 місяць 1 долар.

Передплата й оголошення приймаються в конторі редакції вул. М. Либинехта, II, при всіх філіях і комісіонерствах Українбанку й всіх її відділах та поштових конторах УСРР і в правобережній філії контори редакції газети „Вісті ВУЦВК“ (Київ, вул. Леніна, № 8, Сельбудинок).

Оголошення 50 копійок в червінцях (0,05 червінця) за рядок нонпарелі.

Оповістки перед текстом—по подвійному тарифу.

Публікації розміром на 1 сторінку й більше, здані безпосередньо в контору редакції—по угоді.

Платня за вміщення оголошення приймається в червінцях або грошзнаках по курсу дня оплати; плата має бути виплачена в семиденний строк.

Матеріальну силу можна
подолати тільки матеріальною
силою, але й теорія обер-
тається в матеріальну силу,
коли опановує маси.

К. МАРКС.

Книги — морська глибина;
Хто їх пізнав аж до дна,
Той, хоч і труду мав досить,
— Дивнії перла виносить.

І. ФРАНКО.

КОСМОС

УКРАЇНО-АМЕРИКАНСЬКЕ ВИДАВНИЧЕ ТОВАРИСТВО
З ОБМЕЖЕНОЮ ПОРУКОЮ
ВИЙШЛО З ДРУКУ:

1. Ю. СТЕКЛОВ. Карл Маркс, його життя й діяльність. Переклад за редакцією Евг. Касяненка. 1922, 16^о, 112 стор.
2. А. БОГДАНОВ. Червона Зоря (Утопія). Друге переглянute видання. Переклад Ост. Нитки, ілюстрації Ів. Бабія. 1922, 16^о, 160 стор.
3. Проф. О. СИНЯВСЬКИЙ. Порадник української мови. 1922, 16^о, I — IX, 150 стор.
4. Б. ГОРЕВ. Матеріалізм — філософія пролетаріату. Переклад П. Де-ка за редакцією Евг. Касяненка. 1923, 16^о, 112 стор.
5. К. МАРКС. Заробітна плата, ціна й зиск. Переклад О. Бондаренка за редакцією Т. Петренка. 1923, 16^о, 70 стор.
6. Н. БУХАРИН. Теорія історичного матеріалізму. Авторизований переклад М. Ільтичної. 1923, 8^о, 326 стор.
7. А. РІЧИЦЬКИЙ. Тарас Шевченко в світлі епохи. Публіцистична розвідка. 1923, 8^о.
8. Е. МЮГЗАМ. Юда. Робітнича драма на 5 дій. Переклад М. Йогансена за редакцією О. Нитки. 1923, 8^о.

ДРУКУЄТЬСЯ:

9. К. МАРКС. Элідні філософії.
10. К. МАРКС. До критики політичної економії.
11. К. МАРКС. Горожанська війна у Франції.
12. К. МАРКС. 18 Брюмера.
13. Ф. ЕНГЕЛЬС. Революція і контр-революція в Німеччині.
14. Ф. ЕНГЕЛЬС. Людвік Феєрбах.
15. Ф. ЕНГЕЛЬС. Анти-Дюрінг.
16. Е. ГЕКЕЛЬ. Світові загадки.
17. Е. ВАРґА. Занепадання капіталізму.
18. К. А. ВІТФОґЕЛЬ. Від пракомунізму до пролетарської революції.
19. О. АВСЕМ. Історія комуністичних наук і соціальних воєн.
20. П. КАСЯНЕНКО. Алгебра для шкіл нормальних.
21. А. БОГДАНОВ. Інженір Менні.
22. Дж. ЛОНДОН. Залізна п'ята.
23. А. СІНКЛЕР. Джімі Гіґінс.
24. А. СІНКЛЕР. 100^о/о.
25. А. СІНКЛЕР. Мене зовуть теслею.

Видавництво місячника „ЧЕРВОНИЙ ШЛЯХ“

ВИЙШЛИ З ДРУКУ І ПРОДАЮТЬСЯ:

1. **Х. Г. Раковський.** Союз соціалістичних радянських республік. Начерк (розійшлося).
2. **В. Поліщук.** Адигейський співець. Поема.
3. Проф. **С. Ю. Семковський.** Що таке марксизм. Начерк (розійшлося).
4. **Е. Берглер.** Фашизм. Начерк (розійшлося).
5. **М. О. Сирипник.** Історія пролетарської революції на Україні. Короткий начерк.
6. Проф. **С. Остапенко.** Вічний революціонер (Донбас). Начерк.
7. **Асп. А. Ковалівський.** Питання економічно-соціальної формули в історії літератури.
8. **Гн. Хоткевич.** Гуцульські образки.
9. **Х. Г. Раковський.** П'ять років Радянської влади на Україні.

ГОТУЮТЬСЯ ДО ДРУКУ:

10. **І. Дашковський.** Конспектований курс політичної економії.
11. Проф. **С. Ю. Семковський.** Конспект лекцій з історичного матеріалізму.
12. **Ол. Попів.** Сковорода, Шевченко, Франко, Леся Українка, Коцюбинський. Збірка критичних нарисів.
13. **М. Любченко.** Чотири роки української еміграції. Спроба історичного начерку.
14. **Ол. Досвітній.** Американці. Роман.
15. **П. Капельгородський.** «Чарівна Сопілка». Дитяча п'єса.

При Видавництві монопольне представництво на Україну Видавничого Товариства з обмеженою порукою „КОСМОС“—Берлін—Нью-Йорк.

**ГОЛОВНА КОНТОРА І СКЛАД
ВИДАНЬ**—Харків, пр. Свідомості (б. Мироносицький), № 1.

**КИЇВСЬКА КОНТОРА І СКЛАД
ВИДАНЬ**—Київ, вул. Леніна,
№ 17, кімн. 222.

РОЗДРІБНИЙ ПРОДАЖ ПО ВСІХ КНИГАРНЯХ.

ВІДКРИТА ПЕРЕДПЛАТА

НА ЖОВТЕНЬ МІСЯЦЬ 1923 РОКУ

НА ГАЗЕТУ

„ВІСТІ ВУЦВК“

До кінця року $\frac{1}{2}$ червінця.

На 1 місяць з доставкою в Харкові й
пересилкою на провінцію

1 р. 75 к. зол.

На 1 місяць для партійних та професійн.
організацій, військових частин, комнезгмів, сель-
будинків, окремих робітників, червоноармійців,
незаможних селян, по надісланню відповідних
посвідчень

. 75 к. зол.

**Льготна передплата приймається тільки
в конторі редакції.**

За кордон на 1 місяць 1 долар.

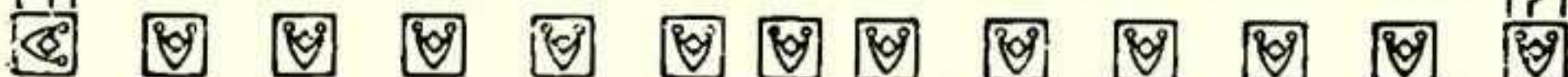
Передплата й оголошення приймаються в конторі
редакції вул. Н. Лібкнехта, 11, при всіх філіях і комісіонер-
ствах Українбанку й всіх її відділах та поштових конто-
рах УСРР і в правобережній філії контори редакції газети
„Вісті ВУЦВК“ (Київ, вул. Леніна, № 8, Сельбудинок).

Оголошення 60 копійок в червінцях (0,06 червінця)
за рядок нонпарелі.

Оповістки перед текстом — по подвійному тарифу.

Публікації розміром на 1 сторінку й більш, здані
безпосередньо в контору редакції — по угоді.

Платня за вміщення оголошення приймається в чер-
вінцях або грошознаках по курсу дня оплати; платня має
бути виплачена в семиденний строк.

Матеріальну силу можна
подолати тільки матеріальною
силою, але й теорія обер-
тається в матеріальну силу,
коли опановує маси.

К. МАРКС.

Книги — морська глибина;
Хто їх пізнав аж до дна,
Той, хоч і труду мав досить,
— Дивнії перла виносить.

І. ФРАНКО.

КОСМОС

УКРАЇНО-АМЕРИКАНСЬКЕ ВИДАВНИЧЕ ТОВАРИСТВО

В И Й Ш Л О З Д Р У К У:

1. Ю. СТЕКЛОВ. Карл Маркс, його життя й діяльність. Переклад за редакцією Евг. Касяненка. 1922, 16⁰, 112 стор.
2. А. БОГДАНОВ. Червона Зоря (Утопія). Друге переглянute видання. Переклад Ост. Нитки, ілюстрації Ів. Бабія. 1922, 16⁰, 160 стор.
3. Проф. О. СИНЯВСЬКИЙ. Порадник української мови. 1922, 16⁰, I — IX, 150 стор.
4. Б. ГОРЕВ. Матеріалізм — філософія пролетаріату. Переклад П. Де-ка за редакцією Евг. Касяненка. 1923, 16⁰, 112 стор.
5. К. МАРКС. Заробітна плата, ціна й зиск. Переклад О. Бондаренка за редакцією Т. Петренка. 1923, 16⁰, 70 стор.
6. Н. БУХАРИН. Теорія історичного матеріалізму. Авторизований переклад М. Ільтичної. 1923, 8⁰, 326 стор.
7. А. РІЧИЦЬКИЙ. Тарас Шевченко в світлі епохи. Публіцистична розвідка. 1923, 8⁰.
8. Е. МЮГЗАМ. Юда. Робітнича драма на 5 дій. Переклад М. Йогансена за редакцією О. Нитки. 1923, 8⁰.

Д Р У К У Є Т Ь С Я:

9. К. МАРКС. Злидні філософії.
10. К. МАРКС. До критики політичної економії.
11. К. МАРКС. Горожанська війна у Франції.
12. К. МАРКС. 18 Брюмера.
13. Ф. ЕНГЕЛЬС. Революція і контр-революція в Німеччині.
14. Ф. ЕНГЕЛЬС. Людвік Феєрбах.
15. Ф. ЕНГЕЛЬС. Анти-Дюрінг.
16. Е. ГЕКЕЛЬ. Світові загадки.
17. Е. ВАРґА. Занепадання капіталізму.
18. К. А. ВІТФОРГЕЛЬ. Від пракомунізму до пролет. революції.
19. О. АВСЕМ. Історія комуністичних наук і соціальних воєн.
20. П. КАСЯНЕНКО. Алгебра для шкіл нормальних.
21. А. БОГДАНОВ. Інженір Менні.
22. Дж. ЛОНДОН. Запізна п'ята.
23. А. СІНКЛЕР. Джімі Гіґінс.
24. А. СІНКЛЕР 100%.
25. А. СІНКЛЕР. Мене зовуть теслею.

ПРЕДСТАВНИЦТВО НА УКРАЇНІ

Видавництво „ЧЕРВОНІЙ ШЛЯХ“

elilib.nplu.org

elilib.nplu.org